МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАР'ЯН ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 930.85(38)"-06/-04":[316.64:316.343-054.5-021.479](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА У КОЛЕКТИВНІЙ СВІДОМОСТІ АФІНЯН VI-IV ст. ДО Н.Е.

Спеціальність 07.00.02. – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____О.О. Вар'ян

Науковий керівник: **Андрух Світлана Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент.

Запоріжжя – 2024

АНОТАЦІЯ

Вар'ян О. О. **Образ ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – всесвітня історія. Чернівецький національний університут імені Юрія Федьковича МОН України, Чернівці, 2024.

У дисертації на основі комплексу писемних та візуальних джерел в історичному вимірі здійснено аналіз витоків і причин становлення образу ідеального громадянина у полісній свідомості афінського колективу громадян VI-IV ст. до н.е., змісту даного образу, напрямів формування особи у пайдейї та способів реалізації набутої нею доброчесності задля досягнення суспільного визнання.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що вперше на рівні дисертаційної роботи здійснено комплексний аналіз актуальної наукової проблеми, яка досі не поставала предметом спеціальних історичних досліджень.

Визначено, що образ афінського ідеального громадянина протягом досліджуваних періодів постає наслідком особливостей розвитку поліса як держави, міста, громадянської общини. Передумови становлення образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян класифіковано за основними напрямами: суспільно-політичний, релігійний або соціокультурний, соціально-економічний. Суспільно-політичний лад поліса постає у сукупності принципів функціонування громадянської общини та цінностей поліса. Принципи функціонування громадянської общини та система цінностей поліса становили основу політії, закладали ідеологічне підґрунтя образу ідеального громадянина. Збереження політії, заснованої після реформ Солона на принципі евномії, пізніше, після реформ Клісфена – принципі ісономії, прямо пов'язувалось з реалізацією громадянами права участі у державному врядуванні. Система цінностей поліса включала свободу, справедливість, повагу до богів, пращурів та батьків, пріоритетність блага поліса, патріотизм та громадянську відповідальність.

Визначено два етапи впливу полісної релігії на становлення громадянської

свідомості афінян. Перший етап був пов'язаний з обрядами включення у фратрію. Уточнено значення, послідовність і зміст релігійних ритуалів, що супроводжували етапи введення дитини у фратрію до набуття статусу повноправного громадянина. Встановлено, що правова норма про визначення громадянства на підставі народження від двох повноправних батьків стала законодавчим закріпленням практики засвідчення належності до фратрії, яка врегульовувала законність шлюбу та походження дітей. Таким чином, в основі політичної належності громадянина знаходилась соціокультурна – право поділяти общинні релігійні культи й культурні норми. Участь у соціокультурній діяльності – відправленні обрядів, здійсненні жертвоприношень й виконання жрецьких обов'язків та повноважень за пов'язаними з релігійною діяльністю посадами, позначала другий етап впливу полісної релігії на становлення громадянської свідомості афінян. Зазначено, що релігійний фактор був прямо пов'язаний із суспільно-політичним.

В основі впливу соціально-економічного сегмента розглянуто соціальний статус громадянина після реформ Солона, заснований на прибутку з землі та власності. Ідентифікуючою ознакою громадянина, елементом престижності, гарантією його готовності захищати поліс виступала земельна ділянка. Ойкос був базовим рівнем ідентичності члена соціуму, економічною основою реалізації його обов'язків перед полісом – участі в управлінні державою, військової служби, виконання літургій, що розглядалось втіленням справедливості як цінності поліса. Економічне підґрунтя реалізації громадянських прав і обов'язків мав забезпечувати також спадок, право на який визначала фратріальна належність.

Охарактеризовано вплив змісту афінського громадянства на образ ідеального громадянина. Становлення громадянства як політичного інституту у Стародавніх Афінах розпочалось внаслідок реформ Солона та було завершене законом Перікла. Громадянство, засноване на автохтонному походженні роду, розглядалось афінянами підставою ісономії. Ключові права громадянина – служба у громадянському ополченні, участь в управлінні полісом, володіння земельною ділянкою, нерухомим майном виступали водночас почесними обов'язками та знаходили вираження у складових його взірцевого образу: воїна – захисника

поліса; учасника політичної діяльності, відповідального за збереження державного ладу; господаря ойкоса, що успішно веде господарство та справно виконує літургії, дотримуючись справедливості та пріоритетності блага поліса.

Політичні реалії й особливості полісного життя VI-IV ст. до н.е. визначав процес демократизації афінських громадянських інститутів, зокрема, – розвиток кола інституцій, через які громадяни могли брати участь в управлінні державою. Посилення ролі екклесії та геліеї у врядуванні внаслідок розширення їх повноважень, збільшення кількості посад, претенденти на які обирались серед усіх громадян поліса у спосіб жеребкування, сприяло перетворенню громадянської участі на складову образу ідеального громадянина.

Здійснено аналіз системи, методів й принципів формування образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е. Визначено, що основу образу афінського ідеального громадянина становили колективні уявлення афінян про доброчесність, які втілювались у поняттях «арете» та «калокагатія». Протягом VI-IV ст. до н.е. відбулась еволюція змісту арете від доброчесності, заснованої на благородному походженні до доброчесності, заснованої на суспільній значимості діяльності. Подібної трансформації зазнав також зміст калокагатії від переваги фізичної складової до гармонійного поєднання її з громадянською доброчесністю. Зазначено, що початково аристократичні за змістом арете і калокагатія внаслідок демократизації поліса стали досяжними для демосу. До комплексу чеснот, що визначали доброчесність громадянина, належали: мужність та звитяга, помірність і поміркованість, честолюбство й прагнення до слави, розум та мудрість, благородне походження, наявність відзнак за військову службу та участь в управлінні полісом, сумлінне і понаднормове виконання літургій, прославлення поліса перемогами у агонах, успадкована слава пращурів, що також відзначались діяльністю на благо поліса. Сформульований афінською общиною комплекс чеснот ідеального громадянина корелював із цінностями поліса.

Відзначається, що еволюція образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах була пов’язана з демократизацією поліса та позначилась переходом від

аристократичного ідеалу громадянина-воїна з акцентом на фізичній підготовці як передумові військових успіхів та заможності за рахунок військової здобичі до ідеалу доброчесної гармонійної активної особистості, спроможної справно виконувати свої громадянські обов'язки.

Розглянуто афінську пайдейю як громадянську освіту. Мусична, граматична освіта, фізична підготовка, ефебія, навчання у ораторів, політиків, софістів, філософів як елементи пайдейї передбачали підготовку до участі у політичному й соціокультурному житті поліса, прийняття та відтворення у своїй діяльності полісних цінностей, морально-етичних норм та культурних зразків общини. Поєднуючи освітню й соціокультурну складову пайдейя була спрямована на досягнення арете та калокагатії. Акцентовано на виховний вплив публічного простору афінського поліса. Публічний простір поліса поставав простором закону, політичної та релігійної діяльності, комунікації, середовищем відображення полісних цінностей, залученим до формування особистості громадянина. В межах публічного простору відбувалась взаємодія громадян, долучення до традицій, політичних та соціокультурних практик.

Визначено мотивації й форми забезпечення полісом суспільно-політичної активності громадянина. До них віднесено методи фінансового та психологічного стимулювання. Фінансові виплати включали містофорії, діобелію, виплати інвалідам, утримання дітей загиблих громадян, теорикон. Вони мали забезпечити реалізацію громадянами прав політичної участі, демонстрували увагу поліса до формування громадян відповідно до панівних цінностей, виступали вираженням закладених в основу функціонування громадянської общини принципів ісономії та справедливості. Методи психологічного стимулювання – похвала і надання почестей, засновувались на філотимії та агональності як визначальних рисах менталітету афінян. Фінансові виплати поліса у поєднанні з господарською діяльністю громадянина становили економічну базу наявності дозвілля як форми забезпечення громадянської активності.

Провідними способами реалізації громадянської доброчесності, котрі водночас поставали прикладним компонентом образу ідеального громадянина,

визначено участь у соціокультурній та політичній діяльності. Участь у соціокультурному житті поліса розпочиналась після введення дитини у фратрію й передбачала відвідування свят, фестивалів, театральних вистав, симпосіїв. Присутність афінян в ролі глядачів та учасників культових заходів на місцевих святах і фестивалях, панеллінських іграх сприяла їх інкультурації, формуванню колективної ідентичності, спільної культурної пам'яті членів громадянської общини. Засвоєні цінності, суспільні норми й моделі поведінки мали відтворюватись демотами під час подальшої участі у агонах, спрямованої на визнання їхніх чеснот у спосіб надання почестей і прославлення поліса своїми перемогами. Участь повноправних членів громадянської общини, по досягненні належного віку, в управлінні полісом розглядалась проявом ісономії та запорукою збереження наявного політичного ладу. Право політичної участі громадян реалізовувалось також через застосування запроваджених полісом інструментів збереження політії – остракізму, законів проти тиранії, внесення ісангелії, «графе параномон». Доступ до участі у політичній діяльності й виконання посадових обов'язків відкривали афінянам можливість реалізувати громадянську доброчесність служінням в інтересах поліса, досягти визнання чеснот.

Почесті та похвалу, закон проаналізовано як засоби суспільного і державного врегулювання відповідності людини образу ідеального громадянина. Після реформ Солона справедливе відзначення внеску громадянина у славу й добробут поліса визнавалось правом рівного. Суспільна похвала була індикатором відповідності особи вимогам полісного колективу. Нагородою достойним людям за піклування про благо поліса вважались почесті – вінки, публічні проголошення, ателія, сітесіс, проедрія, встановлення статуй, дарування землі, публічні поховання за державні кошти, а також отримання цінних подарунків від міста. Питання необхідності дотримання громадянином норм полісного життя визначалось законом. Покаранням за їх порушення були смертна кара, атімія, вигнання з поліса, заборона ховати злочинців в межах поліса, конфіскація майна, накладення штрафу, тюремне ув'язнення. Закон регламентував не лише громадянську, політичну, релігійну доброчесність

людини, а і її морально-етичну відповідність суспільним нормам. Вагомим чинником врегулювання відповідності людини загальновизнаному ідеальному образу виступав суспільний осуд. Визначено, що дієвість способів врегулювання доброчесності індивідуума у сприйнятті полісного колективу громадян залежала від їх впливу на поширення доброї або недоброї слави про нього. Прагнення афінян до вшанування та уникнення покарань сприяло практичному втіленню ними усталеного у колективних уявленнях образу ідеального громадянина.

В дослідженні доведено, що образ ідеального громадянина, утверджений у колективній свідомості афінян протягом VI-IV ст. до н.е. постав наслідком особливостей розвитку поліса та відображав потребу у формуванні громадян, здатних зберігати й відтворювати засади полісного життя. Сформований у пайдейї афінський громадянин – це наділена достатніми знаннями, уміннями та навичками людина, спроможна виконувати громадянські обов’язки задля досягнення блага поліса і визнання набутої доброчесності у спосіб отримання почестей та похвали.

Ключові слова: Стародавні Афіни, образ ідеального громадянина, поліс, громадянська община, ісономія, доброчесність, арете, пайдейя, колективна свідомість, колективні уявлення.

ABSTRACT

Varian O. O. **The ideal citizen image in the Athenian collective consciousness in VI-IV century BC.** – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, Specialty 07.00.02 – World History. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Chernivtsi, 2024.

The thesis analyzed the prerequisites and factors that affected an Athenian ideal citizen image formation in the Athenian collective consciousness during the VI-IV century BC, the image components, the formation of a citizen in paideia, and the ways to realize civic virtue to gain public recognition. The manuscript is historical research based on written and image sources.

The scientific novelty of the thesis results consists in the fact that the actual scientific issue that had not been a subject of historical research yet was developed here at the scale of a scientific dissertation for the first time.

The thesis determined that the ideal citizen image has been the result of the developmental peculiarities of the polis as a state, as a city, and as a civil community. The prerequisites that affected an Athenian ideal citizen image formation in the collective consciousness are subdivided into political, religious, social, and economic. The political organization of the polis is viewed as a body of the general principles of civil society functions and the values of the polis. At the heart of the Athenian politeia were the general principles of civil society functions and the values of the polis. They were also the ideological basis of an Athenian ideal citizen image. Implementation of the right to participate in public affairs was to guarantee the preservation of politeia, which after Solon's reforms were based on Eunomia and after Cleisthenes' reforms were based on isonomia. The Athenian collective values included freedom, justice, reverence for gods, ancestors, and parents, common good priority, patriotism, and civil responsibility.

The thesis determined that two stages influenced the polis religion on the Athenian collective consciousness creation. The first stage was related to rituals of the introduction of a child to the phratry. The author clarified the meaning, sequence, and

content of religious rituals from the introduction of a child to the phratry of obtaining political rights. The citizenship law of Pericles determined that a child would be of citizen status only if both parents were citizens. This law turned grounds for the determination of phratry membership to the legal norm. The marriage and the origin of the child were monitored phratry traditionally. Thus, Athenian political identity was based on social and cultural identity, which implied the right to adhere to the religious practices and cultural norms of the Athenian community. The second stage of influenced the polis religion on the Athenian collective consciousness creation involved participation in cultural activities namely participating in rituals, sacrificial offerings, and fulfilling the duties of a priest or other religious office. The thesis established that the religious factor was interrelated with the political factor.

The social status of citizens after Solon's reforms was based on income from land cultivation and property. It was a social and economic prerequisite that affected an Athenian ideal citizen image. Land ownership was prestigious, determined the status of the citizen, and guaranteed his readiness to defend the polis. The Oikos also determined the identity of the citizen. Oikos provided an economic opportunity to perform civic duties in terms of military service, participation in public administration, and paying for liturgies that embodied the principle of justice. Also, inheritance assured the opportunity to perform civic rights and duties. The right to inheritance was determined by phratry membership.

The dissertation describes the influence essence of citizenship on the Athenian ideal citizen image. Political citizenship was formed from the Solon's reforms to the Pericle's citizenship law in Ancient Athens. Autochthonous origin in Athenian citizenship was the cause of Athenian isonomia. Athenian civil rights included military service rights, rights to participate in public administration, land ownership rights. These rights were also the duty and elements of the Athenian ideal citizen image. The Athenian citizen defended the state as a warrior. He participated in public administration to preserve the Athenian politeia. And, finally, he governing the oikos and paying for liturgies which corresponded to the collective values of justice and common good priority.

The process of democratization of Athenian civic institutions determined the political realities and peculiarities of polis life in the VI-IV century BC. This process determined, in particular, an increase in the range of institutions through which citizens could participate in state management. Civic participation has become a component of the ideal citizen image owing to the strengthening of powers of the ecclesia and heliaia and by the increase of public officials, who were chosen by lot.

The thesis analyzed of the system, methods and principles of forming the ideal citizen image in the Athenian collective consciousness in the VI-IV century BC. Noted that the ideal citizen image was based on the Athenians' collective representations of virtue, which were embodied in the concepts of arete and kalokagathia. The content of the arete evolved during the VI-IV century BC. Initially, the arete denoted virtue, which was based on noble origin. Already in V-IV century BC arete was perceived as a virtue, based on socially significant activity. The meaning of kalokagatia was also transformed from the dominance of the physical component to the unity of physical and moral perfection. The arete and the kalokagathia were aristocratic terms at the beginning. These concepts became available to the demos as a result of developing democracy in the polis. Civic virtues consisted of courage and valor, sophrosyne, ambitiousness and desire for fame, knowledge, and wisdom, noble origin, availability of awards for military service and public administration, the payment of liturgies, victories in agon which contributed to the glorification of the polis, and glory inherited from ancestors, who distinguished by their activities for the benefit of the polis. The collective values influenced citizen virtues as a moral and ethical component of an Athenian ideal citizen image.

The thesis notes that the democratization of the Athenian polis conditioned the evolution of the Athenian ideal citizen image. The ideal of a virtuous, harmonious, active personality who can fulfill civic duties typical of the classical period changed the aristocratic ideal of the warrior citizen of the archaic period.

Athenian paideia was viewed as a civic education. Literate education, which was included in Athenian mousike, physical training, ephebia, and training from speakers, politicians, sophists, and philosophers were the elements of paideia. Paideia involved

preparing for political and cultural participation, inculturation, and reproduction in the activities of citizens the common polis values, moral and ethical norms, and traditions. Paideia contained educational and sociocultural components and was aimed at achieving arete and kalokagathia. The author suggests that the public space in Athens influenced the citizens' formation. Noted that the public space of the polis had an educational impact on the citizens. The public space in Ancient Athens was the space of law, political and religious activity, and communication, and reflected the polis values. Citizens interacted in public spaces, where joined the traditions, political and sociocultural practices.

The author attempt to determine the methods of state incentives for citizens' political and cultural activity. Methods of financial and psychological stimulation of civic participation are identified. Financial support included mystophoria, diobelia, payments to people with disabilities, maintenance of children of citizens who died in the war, and theorikon. The financial payments were supposed to ensure the citizens' participation in public administration. These payments showed the attention of the state to educate citizens through the polis values and also embodied the isonomia and justice as principles of civic community function. Honors and praise belonged to methods of psychological stimulation. Philotimia and the agonistic character of Greek mentality explained the importance of psychological stimulation. Financial payments and economic activities created the economic basis for leisure as prerequisites for civic participation.

Political and cultural activity are viewed as ways of realizing civic virtues and at the same time as a practical component of the Athenian ideal citizen image. Participation in the socio-cultural life of the polis began when a child was included in the phratry. Citizens' cultural activity included visiting festivals, theatre, and symposiums. The Athenians were spectators and participants in ritual activities during local and Pan-Hellenic festivals. Inculturation of citizens, formation of collective identity, and common cultural memory took place during the festivals. Citizens used learned values, social norms, and patterns of behavior during further cultural activities to earn recognition, and honor, whereby the polis also obtains glory. Citizens' political

participation was a sign of isonomia and a prerequisite for the preservation of Athenian politeia. Political participation of citizens was implemented through also ostracism, laws against tyranny, and the procedures of eisangelia or graphe paranomon. These legislative procedures were tools for the preservation of politeia. Civic virtues were realized through participation in the government, serving the polis that made it possible to achieve honors.

The thesis established that the polis and Athenian citizens' community regulated a person's compliance with the Athenian ideal citizen image by honors, praise, and law. A manifestation of justice and equality was honoring a citizen for his contribution to the polis' fame and well-being after Solons' reforms. Public praise was an indication of compliance of a person with the requirements of the polis community. The citizen who took care of the polis welfare could be awarded a wreath, a public declaration of his merit, and has privileges of the atelia, the sitesis, and the proedria. The installation of a statue of a citizen in a public space, given to him a land plot, a public funeral at the expense of the state, and other valuable gifts from the city were types of awards also. The law regulated a citizen's observance of polis norms. Lawbreaker was subject to these types of punishments: atimia, the death penalty, expulsion from the polis, a ban on burial within the polis, an expropriation, a fine, and imprisonment. The law regulated not only the civil, political, and religious virtue of a person, but its compliance with the moral and ethical norms of the polis community is also. Public condemnation greatly regulated a person's conformity to the Athenian ideal citizen image. The effectiveness of different methods for regulating a person's compliance with the Athenian ideal citizen image depended on the spread of good or bad fame about the citizen in Athenian collective representations. The embodiment of the image the Athenian ideal citizen was facilitated by the Athenians' desire for honors and the avoidance of punishment in practice.

The dissertation proved that existed in the Athenians' collective representations the Athenian ideal citizen image was the result of the peculiarities of the development of the polis and reflected the need of the state to educate citizens who were able to preserve and reproduce in their activities the polis norms during VI-IV century BC. The

Athenian citizens formed in paideia had knowledge, skills, and abilities sufficient to fulfill their civic duties to achieve recognition of virtue, and earn honor and praise for activities for the polis goodness.

Keywords: Ancient Athens, the ideal citizen image, polis, civil community, isonomia, virtue, arête, paideia, collective consciousness, collective representations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях та виданнях, включених до наукометричних баз

1. Вар'ян О. Використання сюжетів давньогрецького вазопису у дослідженні концепції «ідеального громадянина». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. Вип. XXXV. С. 244-247.
2. Вар'ян О. Судова влада у Давній Греції як інститут формування особистості громадянина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. Вип. XXXVI. С. 229-233.
3. Вар'ян О. Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. молодих вчених. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 28-36.
4. Вар'ян О. Відображення естетичної складової образу ідеального громадянина за матеріалами аттичного вазопису. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. Вип. XVII. С. 200-206.
5. Вар'ян О. Вплив полісу на формування образу ідеального громадянина у Давніх Афінах. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 275-280. **(Index Copernicus).**
6. Вар'ян О. Вплив давньогрецької пайдейї на формування особистості громадянина у античних полісах Північного Причорномор'я. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ : Видавець Олег Філюк, 2015. Вип. XVIII. С. 181-186.
7. Вар'ян О. До питання про вплив публічного простору на формування громадянина у Давніх Афінах та полісах Північного Причорномор'я (на прикладі Ольвії Понтійської). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. Вип. XIX. С. 213-223.

8. Varian O., Skholyk A. Citizenship as the main research category in the study of an ideal citizen image in Ancient Athens. *East European Historical Bulletin*. 2021. Vol. 20. P. 8-19. (Особистий внесок здобувача: написано дві третини статті). **(Web of Science).**
9. Вар'ян О. Дієвість способів регулювання громадянської доброчесності у сприйнятті колективу громадян афінського поліса VI-IV ст. до н.е. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Історія. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2023. Вип. 2. С. 149-158. **(Index Copernicus).**
10. Вар'ян О. Ідеальний громадянин у колективних уявленнях афінян класичного періоду. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Історія. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2024. Вип. 1. С. 96-102. **(Index Copernicus).**

Публікація у зарубіжному спеціалізованому виданні:

11. Вар'ян О. Моральні та громадянські чесноти в структурі образу «ідеального громадянина» у Давніх Афінах. *Evropskỳ filozofickỳ a historickỳ diskurz*. 2017. Sv. 3. Vyd. 1. C. 150-161. **(Index Copernicus).**

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Вар'ян О. Давньогрецька пайдейя: державний вимір. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 63-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 55-56.
13. Вар'ян О. Пайдейя в Давніх Афінах. *Молода наука* : зб. пр. аспірантів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 1. С. 74-75.
14. Вар'ян О. Давньогрецька пайдейя: ідеологічний аспект. *Молода наука* : зб. пр. аспірантів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 2. С. 38-40.
15. Вар'ян О. Елітарність пайдейї у світлі уявлень давніх греків про «ідеальну

особистість». *VI Богданівські читання*. Черкаси, 2011. С. 256-258.

16. Вар'ян О. Пайдейя: формування особистості у Давніх Афінах. *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин* : стат. та матер. II міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (м. Луганськ, 12-13 квіт. 2011 р.). Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. С. 29-34.
17. Вар'ян О. Судова влада в Давніх Афінах як складовий елемент пайдейї. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 64-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. С. 24-26.
18. Вар'ян О. Вплив полісного ладу на формування пайдейї. *Молода наука – 2011* : зб. наук. пр. студентів, аспірантів і молодих вчених: у 5 т. Запоріжжя : Просвіта, 2011. Т. 5. С. 29-32.
19. Вар'ян О. Уявлення про «ідеальну» особистість як основа формування громадянина полісу (на прикладі Давніх Афін та Давньої Спарти). *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса, 2012. С. 309-311.
20. Вар'ян О. Кераміка Давньої Греції як джерело дослідження концепції «ідеального громадянина». *Древнее Причерноморье.* Одесса : ФЛП «А.С. Фридман», 2013. Вып. X. С. 122-127.
21. Вар'ян О. Музичне мистецтво як складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології* : матер. V-ї міжнар. конф. «Одеські читання – 2013». Одеса, 2014. С. 195-197.
22. Вар'ян О. Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. С. 43-44.
23. Вар'ян О. Дозвілля в структурі поглядів на формування громадянина у Давній Греції. *Молода наука* : зб. пр. аспірантів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 5. С. 69-72.

24. Вар’ян О. Формування громадянина у Давній Греції класичного періоду. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 67-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. С. 30-32.

25. Вар’ян О. Релігійна та соціокультурна складова дитинства як етапу формування особистості громадянина у Давніх Афінах. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 68-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 44-45.

26. Вар’ян О. Громадянські цінності в Давніх Афінах класичного періоду. *Стародавнє Причорномор’я*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. Вип. XI. С. 92-98.

27. Вар’ян О. До питання про чесноти громадянина у Давніх Афінах класичного періоду. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 69-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 29 квітня 2016 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 38-39.

28. Вар’ян О. До питання про форми суспільного регулювання відповідності образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах класичного періоду. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 70-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 39-40.

29. Вар’ян О. До питання про набуття статусу громадянина у Давніх Афінах класичного періоду. *Наукові засади об’єктивності і суб’єктивності громадянського суспільства* : зб. тез і матер. доп. міжнар. наук. конф. (м. Київ, 24-25 квітня 2017 р.). Київ : Міжнародний центр громадянської політології при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 88-94.

30. Вар’ян О. Ставлення до дитинства в Афінському полісі архаїчного та класичного періодів. *Стародавнє Причорномор’я*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018 р. Вип. XII. С. 102-107.

31. Вар’ян О. Публічний простір як середовище формування особистості у Стародавніх Афінах наприкінці архаїчного – у класичний періоди. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. С. 39-40.

32. Вар’ян О. Еволюція громадянства у Стародавніх Афінах. *История античного мира и средневековья в университетах Украины :* к 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина : тезисы докладов Междунар. науч. конф. (г. Харьков, 25-26 октября 2018 г.). Харьков : ООО «НТМТ», 2018 . С. 12-15.

33. Вар’ян О. Законодавчі норми та суспільний осуд як форми оцінювання недоброчесної поведінки громадян у Стародавніх Афінах. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 72-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 57-58.

34. Вар’ян О. Релігійний фактор в основі набуття громадянства у Стародавніх Афінах класичного періоду. *LAUREA III. Античный мир и средние века* : чтения пам. проф. Владимира Ивановича Кадеева. Харьков : ООО «НТМТ», 2019. С. 44-47.

35. Вар’ян О. Ідеальний громадянин у колективних уявленнях афінян VI-IV ст. до н.е. *«Свій» vs «Чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя* : матер. міжнар. конф. (м. Київ, 27-28 жовтня 2022 р.). Київ : 2022. С. 38-43.

36. Вар’ян О. Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах. *Стародавнє Причорномор’я.* Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. Вип. XIV. С. 190-199.

37. Вар’ян О. В пошуках ідеалу: взірцевий громадянин у колективних уявленнях афінян класичного періоду. *AO: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського* [добірка наук. ст.]. Одеса, 2024. С. 78-84.

ЗМІСТ

ВСТУП……...21

Розділ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база .....…….27

1.2. Історіографічний аналіз……..36

1.3. Теоретико-методологічні засади……..…….52

Розділ 2. ВИТОКИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ СУСПІЛЬНОГО КОНЦЕПТУ «ІДЕАЛЬНИЙ ГРОМАДЯНИН» У СТАРОДАВНІХ АФІНАХ

2.1. Ціннісно-етичні домінанти афінського поліса і передумови формування в його середовищі образу ідеального громадянина……..60

2.2. Значення релігійно-світоглядних пріоритетів у процесі набуття образом ідеального громадянина ознак універсальності..……..…71

2.3. Вплив соціально-економічного сегмента на складання архетипу полісної свідомості……...83

2.4. Сутнісні складові утворення еталона ідеального громадянина……..…..93

Розділ 3. СИСТЕМА, МЕТОДИ Й ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ

3.1. Політичні реалії й особливості полісного життя VI-IV ст. до н.е……..…105

3.2. Зміст образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян…...111

3.3. Стрижневі засади виховання ідеального громадянина у пайдейї……129

3.4. Ідеальний громадянин і роль полісного публічного простору в його становленні……...148

Розділ 4. СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В АФІНСЬКОМУ СОЦІУМІ

4.1. Мотивації й форми забезпечення суспільної активності членів общини…...158

4.2. Виконання громадянами поліса принципів моральності в їхній соціокультурній діяльності…….……....169

4.3. Політична активність індивідуума як органічний усвідомлений прояв

полісного громадянства ……..……...……183
4.4. Засоби врегулювання відповідності особистості образу ідеального громадянина та їх ефективність у колективному сприйнятті афінянами……..195
ВИСНОВКИ……214
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….……...….223
ДОДАТОК А. Вазопис зі сценами навчання дітей……..……286
ДОДАТОК Б. Вазопис зі сценами гімнастичних тренувань, агонів …….....289
ДОДАТОК В. Вазопис зі сценами навчання музики, мусичних агонів……339
ДОДАТОК Г. Вазопис зі сценами релігійної тематики……..…348
ДОДАТОК Ґ. Вазопис зі сценами дозвілля……...355
ДОДАТОК Д. Вазопис із зображенням дітей……..…365
ДОДАТОК Е. Скульптура…….....374

ВСТУП

Актуальність дослідження. Від епохи Античності до сьогодення запорукою успішного функціонування держави й демократичної форми правління виступає наявність розвинутого громадянського суспільства. Категоріально-понятійний апарат, який слугує соціальною симптоматикою демократичних держав та характеризує ціннісні пріоритети ключових міжнародних інституцій XXI ст., оперує низкою базових засадничих термінів – «громадянське суспільство», «громадянська свідомість», «громадянська освіта». Їхній контекст традиційно апелює до сутнісних ознак поняття «демократія», котре і в сучасних геополітичних реаліях не втратило своєї *актуальності*. Нині свідомий діяльний громадянин у певному сенсі постає гарантом збереження і розвитку стрижневих цивілізаційних універсалій. В незалежній Україні громадянське виховання набуло актуальності у зв'язку із суттєвою активізацією демократичних процесів. В означеному ракурсі об'єктивно *актуалізується* проблематика, пов'язана з висвітленням історичних витоків й особливостей формування у суспільній свідомості архетипного образу «взірцевого громадянина». Першим носієм досвіду «практичної демократії» стала політична думка Стародавніх Афін. Поняття «колектив громадян», «громадянство», «ідеальний громадянин» вже були органічно інтегровані в систему цінностей афінської полісної свідомості протягом VI-IV ст. до н.е. Отже, вивчення кола виокремлених питань в межах *актуалізації* допомагає глибше та об'єктивніше осмислити феномен афінської полісної свідомості й пайдейї, з одного боку, а з іншого – зробити проєкцію на трансформаційні процеси, яких у подальшому зазнав образ «ідеального громадянина». Крім того, попри значну розробленість в історіографії окремих питань щодо політичного, економічного, соціокультурного розвитку афінського поліса, проблема образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е. як історичної категорії, не знайшла належного комплексного розгляду у фахових працях.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тему

дисертації затверджено на засіданні Науково-технічної ради Запорізького національного університету (протоколи № 3 від 15.11.2012 р., № 4 від 23.11.2023 р.). Дисертаційна робота виконана у межах наукової теми кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету «Міжнародні відносини та політичний розвиток зарубіжних країн» (державний реєстраційний номер 0114U002651).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі соціально-політичних чинників і дидактичних тенденцій, які призвели до формування та утвердження образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань:**

- виокремити домінуючі світоглядні орієнтири, поширені у давньогрецькому соціумі;

- розглянути витоки та причини виникнення суспільного концепту «ідеальний громадянин» у Стародавніх Афінах;

- охарактеризувати зміст образу ідеального громадянина на основі аналізу морально-етичних уявлень афінської полісної спільноти про доброчесність і способи її реалізації кожним афінянином;

- простежити еволюцію образу ідеального громадянина з точки зору його соціальної симптоматики;

- розкрити стрижневі засади виховання взірцевого громадянина у пайдейї та значення публічного простору поліса у становленні громадян;

- дослідити мотивації й форми забезпечення суспільної активності членів общини;

- визначити засоби врегулювання відповідності особистості образу ідеального громадянина та їх ефективність у колективному сприйнятті афінянами.

Об’єктом дослідження є афінська громадянська община, світоглядні орієнтири якої утворювались в ході становлення та історико-культурного розвитку давньогрецького поліса.

Предметом дослідження став образ ідеального громадянина у колективній свідомості афінських громадян.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період від початку VI ст. до н.е. до кінця IV ст. до н.е. Нижня хронологічна межа обумовлена реформами Солона, внаслідок яких утворилась афінська громадянська община як політична та соціокультурна спільнота. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком кардинально відмінного від попередніх – еллініcтичного періоду давньогрецької історії та скасуванням демократичного правління у Стародавніх Афінах. В ряді випадків вихід за визначений хронотоп обумовлюється необхідністю пояснення еволюції й трансформації досліджуваних явищ.

Географічні межі дисертації включають Стародавні Афіни як поліс, на терені та відповідно до особливостей історичного розвитку якого відбувалось формування образу ідеального громадянина. З урахуванням логіки дослідження територіальні межі роботи також дотично охоплюють інші поліси Балканської Греції, островів Егеїди, деякі поліси Малої Азії та Північного Причорномор'я.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що на основі аналізу тематичної історіографії та використання широкого пласта писемних джерел і археологічних артефактів, здійснене узагальнююче дослідження особливостей феномену ідеального громадянина, який став архетипним образом у колективній свідомості громадян афінського поліса. Дослідницька новизна визначається також тим, що в ній

Уперше:

- визначено витоки та причини виникнення концепту «ідеальний громадянин» у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е.;
- комплексно проаналізовано зміст образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах;
- публічний простір поліса розглянуто як інтегроване у практику виховання громадянина середовище, із врахуванням його ціннісно-етичних домінант;
- охарактеризовано провідні способи реалізації громадянської доброчесності.

Уточнено:

- вплив сутнісних складових афінського громадянства на утвердження

еталона ідеального громадянина в контексті юридично-правової регламентації відповідності індивідуума цьому еталону;

- значення, послідовність та зміст релігійних ритуалів, що супроводжували етапи введення хлопчиків у фратрію від начатків до набуття ними статусу повноправного громадянина;

- роль соціокультурного середовища у формуванні майбутніх громадян поліса в період дитинства.

Набуло подальшого розвитку:

- судження про систему пайдейї як громадянської освіти;

- постулат про еволюцію складових образу ідеального громадянина у зв'язку з процесом демократизації поліса.

Методи дослідження. Вивчення образу ідеального громадянина у колективній свідомості стародавніх афінян з точки зору його феноменологічних проявів ґрунтується на застосуванні низки базових діалектичних принципів, методологічних підходів й методичних прийомів. Стрижневими в роботі стали принципи історизму та наукової об'єктивності. Теоретико-методологічні засади репрезентовані загальнонауковими (реконструкція, синтез, логічний), конкретно-історичними (проблемно-хронологічний, структурний аналіз, критичний підхід), а також – ретроспективним, методами пізнання.

Метод реконструкції сприяв відтворенню історичних реалій, пов'язаних з відображенням духовно-світоглядних пріоритетів, притаманних афінському полісному соціуму VI-IV ст. до н.е., крім того, визначенню причин і передумов, які стали основою формування архетипу морально-етичних чеснот громадянина давньоафінської общини на рівні ціннісних ідеалів, аналізу принципів його соціокультурної діяльності. Структурний аналіз дозволив охарактеризувати сутнісні складові, витоки та причини формування і поширення еталона ідеального громадянина в контексті відповідних ментальних проявів.

Проблемно-хронологічний метод визначив інтерпретаційні констатації при висвітленні політичних особливостей тогочасного полісного життя й практичного застосування пайдейї як дидактизованої органічної системи, покликаної

виховувати в умовах полісної демократії гармонійно розвинуту особистість. Застосування ретроспективного методу надало можливості дослідити, з виокремленням специфіки правової регламентації та ролі соціально-економічного сегмента на тлі полісного публічного простору, процес універсалізації образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах, з урахуванням дієвих способів реалізації громадянської доброчесності, до того ж – розкриттям мотивації та з'ясуванням форм забезпечення суспільної активності членів общини.

Критичний та синтезний методи склали основу аналізу корпусу писемних джерел і дали можливість – в руслі логіки викладу наявного матеріалу – відкинути події та явища, які несли в собі елементи неоднозначності й суперечності.

Практичне значення результатів дослідження. Результати роботи можуть бути використані під час підготовки курсів, спецкурсів з історії Стародавньої Греції, античної культури, історії релігій Стародавнього світу, для дослідження подальшої еволюції образу ідеального громадянина в часи Античності та у наступні епохи. Міждисциплінарний характер роботи дозволяє залучати її висновки у навчальних курсах юридичного (Історія держави та права), педагогічного (Історія педагогіки), філософського (Історія античної філософської думки), мистецтвознавчого (Образ людини в епоху Античності) напрямів, культурної антропології, а також – у вивченні публічного простору міста.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, де викладено авторське осмислення образу ідеального громадянина, сформованого й поширеного у колективних уявленнях афінян VI-IV ст. до н.е., а саме: його витоків та причин виникнення; змісту даного образу; системи, методів та принципів виховання взірцевого громадянина; способів реалізації громадянської доброчесності в афінському соціумі. Наукові результати дисертації належать особисто авторці, виступають її теоретичним і практичним внеском у розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації були представлені на університетських, всеукраїнських та міжнародних, в межах

України, конференціях: III-V, VII університетські науково-практичні конференції «Молода наука» й конференція «Науковий потенціал Запорізького національного університету та шляхи його розвитку» (м. Запоріжжя, 2010-2012, 2014); Всеукраїнська конференція VI «Богданівські читання» (м. Черкаси, 2010); II, III Міжнародні науково-практичні конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 2011, 2012); IV, V Міжнародні наукові конференції «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, 2012, 2013); X-XII, XIV читання пам'яті проф. П. Й. Каришковського (м. Одеса, 2013, 2016, 2018, 2023); 63-64-а, 66-72-а Міжнародні конференції «Каразінські читання» (м. Харків, 2010, 2011, 2013-2019); Міжнародна наукова конференція «Наукові засади об'єктивності і суб'єктності громадянського суспільства» (м. Київ, 2017); Круглий стіл «Професор Харківського університету Владислав Бузескул: антикознавець, медієвіст, історик науки» й Міжнародна наукова конференція до 40-річчя кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна (м. Харків, 2018); III Читання пам'яті проф. В. І. Кадєєва «Античний світ та Середні віки» (м. Харків, 2019); Міжнародна наукова конференція «Свій» vs «Чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя» (м. Київ, 2022).

Публікації. Основні результати дослідження були опубліковані у 37 наукових публікаціях, з яких 10 – статті у вітчизняних фахових виданнях, три з яких внесено до міжнародних наукометричних баз даних; 1 – стаття у закордонному фаховому виданні; 26 – наукові праці в інших виданнях.

Структура роботи. Робота складається зі Вступу, 4 розділів, 15 підрозділів, Висновків, Списку джерел та літератури – 734 найменування. Обсяг основної частини роботи складає 202 сторінки машинописного тексту, загальний обсяг роботи – 376 сторінок.

РОЗДІЛ 1
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база.

Дослідження образу ідеального громадянина, сформованого у колективній свідомості стародавніх афінян, передбачає залучення комплексу писемних та речових, передусім візуальних джерел. Писемні джерела з даної проблематики можна поділити на дві основні групи, які відрізняються специфікою висвітлення питання та особливостями опрацювання фактології, це – наративні тексти й епіграфіка.

Група *наративних джерел* включає законодавчі акти, історичні праці, філософські трактати, літературні твори, публіцистику, праці біографічного жанру, географічні твори.

До *законодавчих актів* Стародавніх Афін досліджуваної доби належить законодавство Солона (бл. 630-560 рр. до н.е.), Клісфена (бл. 570-508 рр. до н.е.), Перікла (бл. 495-429 рр. до н.е.), яке стало визначальним для суспільно-політичного розвитку поліса і становлення демократичного ладу, в рамках котрого відбувалась еволюція образу ідеального громадянина та формування афінських громадян, крім того – низка інших офіційних документів афінського поліса [25]. Закони та псефісми VI-IV ст. до н.е. врегульовували публічну і приватну сфери життя, відображали еволюцію громадянства як політичної категорії, визначали межі відповідності громадянина законодавчим й морально-етичним нормам. Проблема опрацювання законодавчих актів в якості джерел дослідження полягає у тому, що вони дійшли до нас не в оригіналах, а у вигляді уривків та цитувань пізнішими античними авторами. Відповідно, визначення автора законодавчої ініціативи, а отже – й часу впровадження норми, проблематичні. Віднесення законодавчих актів до групи наративних джерел обумовлене їх включеністю до інших видів джерел даної групи, зокрема, історичних праць, літературних, публіцистичних творів.

До *історичних праць* належить доробок логографів, ґрунтовні історіописання, які мають, переважно, характер викладу політичної історії розвитку афінської держави. Збережені фрагменти праць логографів – Акусілая (кінець VI – початок V ст. до н.е.), Гекатея Мілетського (бл. 550-476 рр. до н.е.), Ферекіда (VI, ст. до н.е.), є витвором міфологічного світогляду греків [3; 29; 41]. Однак за метою створення зафіксовані ними міфи вже не належать до виключно літературного жанру. Прагнучи ознайомити читача з походженням богів і героїв, логографи обґрунтовували ту частину «історії», що передувала заснуванню поліса з властивим йому суспільно-політичним ладом, а також визначала походження родів. Як наслідок, у фрагментах творів трапляється актуальний для реалізації дослідницьких студій соціокультурний контекст, згадки етико-моральних категорій тощо [41, fr. 129].

Викладена Геродотом (бл. 484-425 рр. до н.е.) історія греко-перських війн окрім детальної хронології протистояння еллінського та варварського світів містить цінну інформацію щодо колективних уявлень афінян. Геродот через діалог Солона з Крезом розкриває зміст щастя для афінських громадян, характеризує образи людей, які заслуговують на повагу та славу [30, I. 31-32, VI. 122]. Наступними вагомими історіописаннями є «Історія» Фукідіда (бл. 460-400 рр. до н.е.) [87] й «Грецька історія» Ксенофонта (бл. 430-355 рр. до н.е.) [93], котрі відображають суспільно-політичний, економічний, соціокультурний розвиток поліса як середовища становлення колективних уявлень про образ ідеального громадянина, формування громадянина у пайдейї, включають, крім того, характеристику колективу громадян, висвітлення діяльності окремих осіб, що дає можливість вивчити взаємовідносини громадянина з общиною, такі світоглядні реалії як слава та звитяга серед співгромадян.

Окремо відзначимо важливі для розуміння історичної ситуації та її сприйняття сучасниками трактати, присвячені аналізу державного ладу Стародавніх Афін – «Афінську політію» Псевдо-Ксенофонта (V ст. до н.е.) та опус Арістотеля (384-322 рр. до н.е.) під подібною назвою. Автор першої «Афінської політії», умовно названий Псевдо-Ксенофонтом або Старим

Олігархом, характеризує суспільно-політичний лад поліса другої половини V ст. до н.е. з відчутним та відразу заявленим скепсисом відносно демократичної форми правління [85, I. 1]. Майже століття потому Арістотелем складений короткий нарис становлення демократії з описом сучасної автору системи управління афінським полісом. Трактат Арістотеля насичений фактологічним матеріалом, посиланнями на закони, згадками про суспільні настрої, на тлі яких відбувались ті чи інші зміни в управлінні державою. Відзначаючи, що афінська держава розвивалась разом зі зростанням демократії, Арістотель називає останню запорукою політії – найкращої форми правління [18, 23].

Значимими для аналізу образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян є *філософські трактати*, що за тематикою можна поділити на політико-філософські, етико-філософські, філософсько-педагогічні.

До політико-філософських робіт належать міркування Сократа, передані Ксенофонтом [94], праці Платона (428/427 або 424/423 – 348 рр. до н.е.) [56] й того ж Арістотеля [19]. В межах задекларованої проблематики дана група джерел набуває подвійного значення. По-перше, філософські трактати містять значну політологічну складову, обумовлену активною участю філософів у суспільно-політичному житті афінського поліса. По-друге, філософські концепції ідеального громадянина були прямим наслідком соціальних змін у полісі та відображали місце громадянина у суспільно-політичних реаліях. Значна увага в цих працях приділялась аналізу афінського державного ладу та особистості громадянина, морально-етичним категоріям, ціннісним пріоритетам колективу громадян. Висвітлюючи власні концепції, Платон та Арістотель першими поставили питання про ідеального громадянина, шляхи його формування, співвідношення громадянина і держави. Праці даного тематичного спрямування включають міркування про категорії доброчесності, справедливості, мужності, відповідності громадянина загальноприйнятому ідеалу, що формувався у попередній період розвитку держави. Тогочасні політико-філософські трактати демонструють чітке розуміння їх авторами залежності образу ідеального громадянина від форми державного правління, політичного устрою, а отже – утвореного ними

середовища; відзначають вагому роль змісту пайдейї у вихованні громадян.

Зображені Платоном у трактаті «Держава» [65] філософська концепція держави-утопії та образ ідеальних громадян – «стражей», виступають однією зі складових осмислення уявлень про ідеального громадянина на етапі виникнення філософських концепцій стосовно його формування. Проблема впливу соціокультурних та суспільно-політичних традицій Стародавніх Афін на залучення громадян до участі у державних справах висвітлена Платоном з політико-філософських позицій у «Законах» [56].

Взірцем соціальної та політичної філософії є праця Арістотеля «Політика» [19], де розглянуто проблему держави, політичного ладу та громадянства. Держава і громадянин виступають двома ланками одного цілого. Держава – спілкування, організоване заради суспільного блага, а громадянин – учасник держави, суду присяжних, народних зборів. Аналізуючи політичний лад Стародавніх Афін, Арістотель акцентує щодо значення виховання молоді, на яку спиратиметься у майбутньому держава.

«Апологія Сократа», «Спогади про Сократа» та «Бенкет» Ксенофонта виступають нарисом суспільно-політичного ладу Афін [90; 94; 96]. Безпосереднє значення у нашому дослідженні має також «Економіка» Ксенофонта, оскільки громадянина у Стародавніх Афінах формували політичні та економічні свободи. У творі піднята проблема впорядкування господарства, показана економічна складова образу ідеального громадянина; питання достойного громадянина, калокагативної особистості розглядається ним у контексті доброго господаря та власника наділу [95]. Типовою для філософів афінської школи була проєкція управління господарством на управління державою.

У своїх численних діалогах, які поєднують політико- та етико-філософський зміст, Платон у сократівській манері розв’язував проблеми змісту окремих чеснот та доброчесності в цілому, світоглядних філософських й політичних категорій. Суто філософські погляди на риторику як мистецтво красномовства відображені Платоном у «Федрі» [59]. Оскільки вміння переконливо говорити було однією зі складових формування ідеального громадянина, аналіз поглядів, викладених у

даній роботі, дає цікавий матеріал для дослідження. Так само, аналізуючи внесок софістів у пайдейю афінських громадян, звертаємо увагу на роботу «Софіст» [61]. Попри зауваження дослідників відносно негативного ставлення філософа до софістів, відомості про їхню діяльність, викладені у формі діалогу, є досить інформативними. Не менш значимим є соціокультурний контекст розмов, які автор вписував у середовище сучасного йому афінського поліса. Цікавими в межах нашої проблематики є віднесені до платонівської школи праці «Про доброчесність» та «Визначення». В останньому опусі представлено, зокрема, одне з трактувань громадянської доброчесності у класичний період [49; 50].

У зв'язку з політичним контекстом симптоматикою позначені етичні й поетичні твори Арістотеля. Естетичні та етико-моральні категорії, які включались в уявлення про образ ідеального громадянина і входили до полісних цінностей розглядаються філософом у «Нікомаховій етиці» та «Великій етиці» [1; 15]. Арістотель аналізує провідні етичні категорії під кутом втілення їх у суспільній практиці, виходячи із взаємозв'язку державного ладу й особистості громадянина. У «Поетиці» він порівнює ораторські навички політиків та риторів [17].

Етико-моральний зміст мають «Характери» Феофраста (бл. 371-287 рр. до н.е.). Значення ряду властивостей характеру, моральних чеснот розкриваються в контексті опису соціокультурних, побутових реалій афінського суспільства, що становить окремий пласт інформації [86].

До філософсько-педагогічних трактатів належать «Кіропедія» Ксенофонта [92] і «Про виховання дітей» Псевдо-Плутарха (III або IV ст. н.е.) [80]. Обумовлений політичними поглядами Ксенофонта опис біографії перського правителя Кіра мав продемонструвати ідеалізовану практику виховання персами кращих мужів своєї держави. «Кіропедія» містить аналогії із добре знайомими Ксенофонту елементами афінської пайдейї. Настанови Псевдо-Плутарха щодо виховання доброчесності у дітей благородного походження укладені під впливом підходів до виховання, викладених афінськими філософами класичного періоду.

Літературні твори представлені епосом, поезією, античною трагедією, комедією. Жанрове різноманіття обумовлене як етапами розвитку давньогрецької

літератури, так і інформативними особливостями кожного жанру. У дослідженні категорії соціальної звитяги в архаїчний період грецької історії використовувались твори Гомера (VIII-VII ст. до н.е.) [33; 34] та Гесіода (кінець VIII – початок VII ст. до н.е.) [32]. Поема Гесіода «Роботи і дні» належить до дидактичного епосу, містить настанови стосовно способу життя та ведення сільського господарства. Більш важливим для нас є те, що Гесіод яскраво описав суспільну напругу архаїчного періоду, котра передувала реформам Солона і запровадженню громадянської евномії як принципу функціонування общини.

«Іліада» та «Одіссея» Гомера – важливе джерело вивчення образу громадянина-воїна, сформованого у середовищі військової аристократії; також етико-моральних категорій, якими характеризували образ доброчесної людини та способів досягнення слави й форм почестей. Дидактичне значення даних епічних поем засвідчене їх активним використанням в освітній підготовці афінян, під час мусичних агонів VI-IV ст. до н.е. Закладений у «Іліаді» та «Одіссеї» культурний код справив значний вплив на формування у суспільній свідомості афінян уявлень про чесноти й доброчесність.

До поетичних творів, використаних у дисертації, належать елегії Калліна (VII ст. до н.е.) [20], Солона [83], Фокіліда (VI ст. до н.е.) [42], Ксенофана (бл. 570-478 рр. до н.е.) [89], Крітія (бл. 460-403 рр. до н.е.) [22], у яких демонструються ідеали поліса та громадянина. Означені елегії тематично належать до громадянської поезії, автори якої у поетичній формі зображали сучасні їм суспільно-політичній реалії.

Трагедії Софокла [84], Евріпіда [28] розглядаються з точки зору висвітлення естетичних поглядів на формування громадянина. Однак значимішою за трагедію для характеристики образу ідеального громадянина є комедія. Будучи відображенням найгостріших проблем, які стояли перед колективом громадян, комедія містила багатогранні соціальні реалії: політичне суперництво та встановлення тиранічних режимів, протистояння демосу та аристократії, вплив афінської системи формування громадянина на суспільство. Одночасно комедія була спрямована на відтворення реакції індивідуума на зміни полісного життя й

моралі. Жанрова належність обумовлює специфіку опрацювання цих джерел. У роботі використані комедії Арістофана «Вершники», «Жаби», «Жінки у Народних зборах», «Мир», «Оси», «Птахи», «Хмари», які належать до жанру політичної комедії [6-13]. Комедії Менандра, у свою чергу, мають соціально-побутовий характер і слугують доволі цінним джерелом у висвітленні рівня залучення жінок до громадської діяльності у Стародавніх Афінах [39].

Публіцистичні твори кінця V-IV ст. до н.е. представлені промовами ораторів – Гіперіда (бл. 390-322 рр. до н.е.) [35], Демосфена (384-322 рр. до н.е.) [24], Дінарха (бл. 361-291 рр. до н.е.) [26], Есхіна (389-314 рр. до н.е.) [4], Ісократа (436-338 рр. до н.е.) [36], Лікурга Афінського (бл. 390-324 рр. до н.е.) [37], Лісія (бл. 445-380 рр. до н.е.) [38]. Промови ораторів фіксують характер афінського суспільства, містять повідомлення про різні аспекти функціонування громадянської общини – суспільно-політичний лад, законодавчі акти, норми культури, духовно-світоглядні цінності поліса, традиції виховання, звичаї й т.п. Характеристика моральної, політичної сторони супротивника та власних чеснот була традиційною складовою промов. Тому, для визначення колективних уявлень про образ ідеального громадянина вони мають стрижневе значення. Проблема опрацювання даної групи джерел полягає у тому, що судові промови часто містили неправдиву або викривлену інформацію. Оскільки красномовство перетворилось на інструмент політичної та громадянської боротьби, оратори маніпулювали змістом законодавчих актів, на які посилались, біографічними даними осіб – сторін процесу. Промови здебільшого не містять текстів псефісм або законів, а окремі випадки їх наведення дослідники пов’язують із пізнішими дописками логографів. В дисертації дана група джерел є репрезентативною, оскільки риси громадянської доброчесності, заслуги перед полісом громадянина та представників його роду, до яких апелювали промовці, мали входити до системи цінностей демосу, що засідав у екклесії або геліеї, поділятися ним.

В *біографічному жанрі* написані «Порівняльні життєписи» Плутарха Херонейського (бл. 46-119 рр. н.е.), де в межах біографій грецьких видатних діячів подається важливий фактологічний пласт, зокрема – інформація про

особливості політичного устрою держави, суспільного ладу й традицій, крім того, на тлі політичної діяльності окремих діячів аналізуються реформи, які ними проводились [69-71; 73; 75; 77; 81]. Достатньо вагомим змістовим наповненням у розгляді особливостей традицій і цінностей Стародавніх Афін позначений трактат Плутарха «Застільні бесіди», у якому розкрито порядок проведення симпосіїв, наголошено на їх виховній функції [78]. Короткі відомості й власну оцінку значення діяльності найбільш видатних грецьких філософів, риторів наводить Діоген Лаертський. Зафіксовані ним доксографічні відомості слугують доповненням під час вивчення нами поглядів й суспільної діяльності Солона, Сократа та інших діячів [27].

Автори вказаних творів ґрунтувались на реаліях полісного ладу, проте, для деяких праць характерна хронологічна віддаленість від висвітлюваних політичних подій. Відповідно, відбувалось нашарування ідеалізації автором минулого, прикладом чого було постійне апелювання до «звичаїв пращурів».

«Опис Еллади» Павсанія (II ст. н.е.) належить до *географічних творів* [40]. Крокуючи вулицями Афін Павсаній детально перелічує споруди й статуї, що зустрічаються на його шляху; дає роз'яснення назв місцевості, зазначає відзнаки осіб, удостоєних встановлення статуй. Екскурс Павсанія дозволяє заглибитись у публічний простір афінського поліса, проаналізувати змістове навантаження, яке репрезентувала утворююча його архітектура.

Другу групу писемних джерел становлять *написи,* які містять інформацію щодо політичної історії, економіки, культури Стародавніх Афін. Серед розглянутих написів – псефісми, декрети, посвяти, списки ефебів, списки загиблих воїнів та написи на каменях, що позначали кордони місцевості в Аттиці. Високою є роль епіграфічних джерел для аналізу чеснот ідеального громадянина за гоноративними написами та епітафіями [98-101].

Крім використання писемних джерел, які дійшли до нас в окремих творах, збірках античних джерел та документів, вагому роль для аналізу суспільно-політичного й економічного розвитку афінського поліса відіграє звернення до результатів *археологічних* досліджень, зокрема, матеріалів розкопок агори,

опублікованих Американською школою класичних студій в Афінах [120-127]. Виявлені, завдяки використанню археологічних методів дослідження, об'єкти та предмети унаочнюють і доповнюють свідчення писемних джерел. Археологічні артефакти так само дозволяють реконструювати забудову Аттики, створюючи можливості для дослідження розвитку публічного та приватного простору; крім того, – ідентифікують почесні й меморіальні статуї, стели, керамічні вироби, паралельно надаючи змогу аналізу їх візуальної та епіграфічної складової у вивченні образу ідеального громадянина в колективних уявленнях афінян. Так, суттєву матеріальну базу для дослідження релігійної складової афінського громадянства, пайдейї на етапі дитинства становили виявлені під час розкопок хоеси та іграшки.

Втілення принципів науковості, об'єктивності та історизму, повноти дослідження образу ідеального громадянина покликане забезпечити використання комплексу *візуальних джерел*, які виступали конкретизованим уточненням світоглядних уявлень, естетичних та суспільних норм афінян. Дана група джерел представлена розписною керамікою, скульптурою, намогильними стелами кінця VI-IV ст. до н.е. з оприлюднених у відкритому доступі археологічних колекцій музейних зібрань, каталогів, опублікованих праць. В роботі використані археологічні предмети з античних колекцій Музею мистецтва Метрополітен, Музею витончених мистецтв Бостона, Музею мистецтв Толідо, Музею Гетті, Музею археології та антропології Пенсільванського університету (США), Берлінського античного зібрання та Державного античного зібрання у Мюнхені (Німеччина), Британського музею (Великобританія), Лувру (Франція), Художньо-історичного музею Відня (Австрія) та ряду інших музеїв [102-118].

Скульптурні пам'ятники відтворювали естетичні норми, візуалізували колективні уявлення афінян про фізичну досконалість людини. Не менш важливим для осмислення тогочасного соціокультурного контексту вважаємо звернення до заслуг осіб та вагомості подій, на честь яких такі пам'ятники встановлювались.

Найбільш численний комплекс візуальних джерел – розписна кераміка; вона

дозволяє, крізь призму ретроспекції, схарактеризувати різні аспекти розвитку громадянина, його пайдейї. Вазопис V-IV ст. до н.е. позначився появою нових сюжетів, які містили сцени навчання, тренувань, агонів, участі у ритуальній діяльності тощо [141; 147; 306; 323; 420; 518; 520; 666]. Деталізація художніх сцен дозволила майстрам передати вікову градацію зображених. В означеному руслі окрема увага в роботі приділена групі написів «καλός», які інтерпретуються виходячи з оціночних суджень сюжетної композиції або зображених персонажів, без акцентуації на любовному контексті напису[591; 704]. Більшість дослідників наділяють καλός-написи комунікативною функцією – повідомлення про красу зображеного, яке виконувалось самим вазописцем або на замовлення [684, с. 143]. Водночас єдиних підходів до прочитання καλός-написів, здатних уникнути помилки у розумінні їхнього зв'язку із сюжетом та його героями, не розроблено [535, с. 173].

Численність предметів візуальної групи джерел не дозволяє розглянути їх в рамках нашого дослідження в усій повноті. Предмети, що мають в роботі джерельну функцію, включені у Додатки (Див. Додатки А-Е).

Отже, можна зазначити: комплексне опрацювання джерел різних видів й тематичних груп дозволяє дослідити передумови формування образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е., вплив особливостей розвитку громадянської общини на уявлення про доброчесних громадян, способи інтерналізації суспільних цінностей і напрями становлення афінян у пайдейї, а також – зробити резюмуючі констатації про репрезентативність використаної джерельної бази в рамках дослідження.

1.2. Історіографічний аналіз.

Образ ідеального громадянина являє собою загальноприйнятий комплекс рис і якостей, акумульований у колективних уявленнях громадян відповідно до особливостей політичного, економічного, соціокультурного розвитку держави. Вивчення образу ідеального громадянина передбачає міждисциплінарний підхід у використанні історіографічної бази. Такий підхід покликаний забезпечити цілісне

розуміння проблеми, що відповідає підходам «Нової історичної школи» до вивчення історії ментальностей.

Дослідження історії Античності протягом епох Відродження та Просвітництва, представники яких звертались до давньогрецького цивілізаційного спадку передусім в царині мистецтва і літератури, називають нині періодом накопичення знань. Суспільний інтерес до Стародавньої Греції на прикладі Афін та Спарти почав зростати у другій половині XVIII ст. й значно активізувався в XIX ст. З 50-х – 60-х рр. формуються провідні національні наукові школи дослідження давньогрецької історії – німецька, французька, англійська, наприкінці XIX ст. – американська. Основними тенденціями історіографії було: написання загальних досліджень з історії античної Греції, в тому числі – паралельно з історією античного Риму; початок публікації корпусів епіграфічних джерел; активне проведення археологічних досліджень; тісний зв'язок античних студій з класичною філологією [277, с. 16-17]. Початок застосування критичного методу в історичних працях, введення у науковий обіг археологічного, епіграфічного матеріалу, відкриття нових писемних джерел, зокрема, тексту «Афінської політії» Арістотеля значно поглибили у другій половині XIX ст. науковий рівень і предметне поле досліджень, пов'язаних з історією Афін.

Враховуючи вище зазначене, реалізація поставлених дослідницьких завдань передбачає нині залучення наукових праць українських та зарубіжних дослідників Античності XIX – початку XXI ст. історичного, політологічного, культурологічного, соціологічного, педагогічного, філософського напрямів. Засновуючись на проблемно-хронологічному принципі у висвітленні історіографії виокремленої проблеми, в якості ключових доцільно виокремити три блоки наукових студій: присвячені сутності афінського поліса; соціально-економічним і соціокультурним особливостям його розвитку. До останнього блоку відносимо, зокрема, роботи, що стосуються окремих аспектів образу ідеального громадянина, афінської пайдейї, релігії.

Беручи до уваги те, що майже кожне дослідження з історії Античності пов'язане зі зверненням до проблеми поліса та усвідомлюючи весь обсяг

наукового матеріалу, ми не прагнемо дати повний аналіз історіографії, присвяченої ***сутності афінського поліса***. Натомість, розглядаючи основні напрямки у розумінні поліса, спробуємо схарактеризувати його значення в якості передумови та середовища формування образу ідеального громадянина.

Поліс, як форма давньогрецької державності, є одним з найбільш дискусійних понять в історіографії Античності; щодо визначення його сутності склалось два основних підходи. До першого відносимо розуміння поліса як єдності міста, держави, громадянської общини; другий підхід характерний дихотомним протиставленням сутнісних форм «поліс – місто», «поліс – громадянська община».

Перші роботи із загальної історії Стародавньої Греції, що з'являються з середини XVIII до середини XIX ст., значною мірою мають оглядовий характер. Наприклад, такі авторитетні антикознавці як В. Мітфорд [597], Дж. Грот [500] (Великобританія), або К. Мюллер [601], Е. Курціус [461] (Німеччина), – до проблеми поліса не звертались. «Історія Греції» Дж. Грота засновувалась переважно на матеріалах Афін, відрізнялась ідеалізацією афінської демократії та була передусім нарисом політичної історії. Праця Е. Курціуса, значний вплив на яку справила безпосередня участь автора в археологічних розкопках у Греції, навпаки, мала історико-культурологічне спрямування.

У 70-х – 80-х рр. XIX ст. дослідники історії Античності звертаються до аналізу сутності суспільно-політичного устрою афінського поліса в руслі написання загальних праць з політичної історії Стародавньої Греції. Представник французької історіографії Ф. де Куланж розрізняв дефініції «місто» і «громадянська община»; остання вважалась дослідником поняттям ширшим за місто, її розвиток пов'язувався автором з розвитком релігійних культів. Надання надто вагомої ролі впливу релігійного фактора на політичний розвиток та, як наслідок, спрощене порівняння давньогрецького та давньоримського суспільного устрою відносять до недоліків роботи Ф. де Куланжа [252, с. 138-145; 253]. З позиції триєдності, відображеної у традиційному визначенні через конструкцію «місто-держава», розглядали поліс – німецький історик Г. Бузольт [151, с. 3],

російський історик М. Карєєв [230], в українській історіографії періоду Російської імперії – В. Бузескул [149, с. 35; 148; 150].

Значимою для висвітлення соціально-політичних особливостей розвитку «міста-держави» є опублікована у першій половині XX ст. праця американського антикознавця В. Фергюсона «Елініcтичні Афіни»; однак, знаходиться за визначених нами хронологічних меж дослідження [476].

Для другої половини XX – початку XXI ст. концептуально-аналітичною вагомістю відзначилися публікації К. Раафлауба [655], К. Каппаріса [532], П. Родса [316; 661; 662], М. Сакелларіу [673], Б. Штрауса [698], Ю. Андрєєва [129-131], Е. Фролова [371; 373], В. Строгецького [342-349], С. Карпюка [231; 232], І. Сурікова [350-362], В. Гущіна [198-204] й інших дослідників античності [247-251; 300; 301; 330; 452; 494; 734], де автори висвітлювали розвиток інституцій державної влади та управління. Значно зросла кількість досліджень афінського політичного режиму, зокрема, як прототипу сучасної європейської демократії та громадянського суспільсва [178; 299; 455; 471; 474; 480; 514; 572]. У вітчизняній історіографії даний напрям представлений науковими розвідками В. Ставнюка [336-340]; низкою узагальнюючих статей із характеристики поліса, філософських концепцій громадянства [192; 298; 304].

З 70-х рр. минулого століття проблема поліса стала предметом спеціальних досліджень. Серед робіт такого типу найбільшу увагу привертає дослідження американського історика Дж. Обера, у якому поліс представлено, в руслі суто політичних студій, з позицій єдності понять «місто», «держава», «колектив громадян» [611, с. 129]. Для радянської та сучасної російської історіографії Античності характерне класичне сприйняття поліса через конструкцію «місто-держава». Саме такий підхід властивий працям Ю. Андрєєва [131, с. 54-55], Е. Фролова [373, с. 49-50]. Л. Глускіна й І. Суріков дотримуються думки щодо злиття понять поліс та громадянська община [188, с. 9-12; 353, с. 22-26]. На цьому фоні вирізняється стаття Л. Маринович та Г. Кошеленка, які протиставляли поліс місту на основі домінуючих економічних систем [278, с. 94-99]. Погляди Г. Кошеленка щодо процесів становлення поліса, держави та міста викликали

критику Е. Фролова [373, с. 49, 74] та І. Сурікова [355, с. 12-22]. А. Немировський здійснив типологізацію полісів, відзначивши, що попри спільну політико-соціальну модель, вони різнились з огляду на вплив географічного розташування, економічного й культурного розвитку, етнічних особливостей [285, с. 111-145].

Протиставлення сутнісних форм поліса (як міста або як держави) й окремий розгляд процесів їхнього розвитку більш характерне для західноєвропейських класичних студій другої половини XX ст. Представниками даного напряму є: данський антикознавець М. Гансен [394, с. 23-47; 507-510], британські дослідники Дж. Дейвіс [709, с. 13-14], Дж. Вітлі [729, с. 165-166], латвійський історик Х. Туманс [368, с. 24].

В українській науці проблема становлення і сутності афінського поліса від «темних віків» та архаїчної доби до правління Клісфена змістовно розкривається в роботі В. Ставнюка «Становлення афінського поліса». Ми орієнтуємось на дефініцію община-поліс, яку дослідник використовує для підкреслення суті суспільно-політичної організації, що формувалась в Афінах [339, с. 75-81].

Дискусії навколо сутності поліса не можна вважати завершеними. Водночас ми поділяємо думку більшості сучасних фахівців про те, що пріоритетною його складовою була громадянська община. Показовою в даному контексті є реакція афінського війська на встановлення олігархії Чотирьохсот. Афіняни, перебуваючи у військовому поході на Самосі, оголосили себе афінським народом, а олігархів – ворогами, та збирались вирушити походом на Афіни, поки їх не відмовив від цього Алківіад [263, с. 164-165].

Починаючи з середини XX ст. з'являються статті, присвячені ісономії та ісегорії. Звернення до праць з даної тематики обумовлене тим, що принципи функціонування громадянської общини становили ідеологічну основу формування образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян. В американській історіографії ісономія розглядалась крізь призму політичної філософії Г. Властосом, який пов'язував ісономію з реформами Клісфена і розвитком демократії [721, с. 341]. За Дж. Ломбардіні ісономія позначала баланс, котрий полягав у політичній рівності [571, с. 394-408]. Аналіз ісегорії, специфіки

вживання даного терміну Геродотом здійснювали у своїх статтях Дж. Льюїс [564, с. 131], Й. Накатеґава [603, с. 269-274]. Відзначимо, що на відміну від публікацій другої половини XX ст. (це статті Г. Властоса й Дж. Льїса з їх акцентом на зв'язку ісономії та ісегорії з демократією), дослідники початку XXI ст. – Дж. Ломбардіні, Й. Накатеґава схильні до більш нейтрального трактування означених дефініцій. В російській історіографії початку XXI ст. питанням евномії, ісономії, демократії як формам політичного устрою в Афінах присвячена стаття В. Гущіна. Попри її змістовність, ми не схильні поділяти погляди автора на те, що евномія та ісономія виступали етапними формами правління, котрі передували демократії [202, с. 66]. На вказаний хронологічний період припадають також аналітичні праці Дж. Блок [412-414; 416; 418], Дж. Дейвіса [463], Д. Камен [531], Е. Коена [448], Ф. Менвіла [587], П. Ліддла [569], Дж. Обера [610], С. Паттерсон [640] та інших [436; 442; 464; 541; 714; 719; 728], де вчені аналізують сутність афінського громадянства.

Як бачимо з 70-х рр. XX ст. антикознавці від загального аналізу сутності поліса, особливостей його розвитку, звернулись до більш ґрунтовного розгляду засадничих складових. Відчутно активізувались дослідження проблеми афінського громадянства. Водночас проблема поліса як фактора та середовища формування особистості громадянина у фаховій літературі не висвітлювалась.

Роботи, присвячені окремим аспектам ***соціально-економічного*** розвитку афінського поліса використані нами для розкриття впливу економічного фактора й соціальної стратифікації афінської громадянської общини на формування образу ідеального громадянина, забезпечення доступу до участі у військовій та політичній діяльності, а отже – до досягнення доброчесності. Звернення до робіт, що розглядають соціальну структуру колективу громадян, постає також наслідком потреби аналізу її впливу на зміст афінського громадянства.

На початку XIX ст. з'явилось перше спеціальне дослідження з історії афінської економіки – «Державне господарство афінян», підготовлене німецьким філологом-класиком, істориком А. Бьоком на основі значного кола введених в науковий обіг епіграфічних джерел. А. Бьок здійснив детальний аналіз фінансово-економічного становища Афін, механізмів господарювання, які раніше не

привертали уваги вчених [421]. Рубіж XIX-XX ст. позначився заснованим на модернізаційному підході вивченні соціальних рухів в античних Елладі та Римі німецьким істориком Р. фон Пьольманом, який «виявив» елементи капіталістичного, соціалістичного і комуністичного ладу в суспільних відносинах Стародавньої Греції [309], а також – знаковою роботою К. Белоха [140].

Висвітлення соціально-економічної історії Стародавніх Афін на початку XX ст. характеризувалось двома підходами – модернізаційним й таким, що визначає особливий тип давньогрецької економічної системи. В радянській історіографії 20-х рр. вирізняється праця Й. Кулішера «Нарис економічної історії Стародавньої Греції», де автор розглядає еволюцію політичного ладу в Афінах як наслідок розвитку торгівлі та ремесла [255]. До другого підходу належав супротивник модернізаційного трактування, знаний британський антикознавець американського походження – М. Фінлі, монографія якого – «Антична економіка», стосується греко-римської економічної галузі в цілому [478].

Французькі історики М. Остін та П. Відаль-Наке, висвітлюючи у 70-х рр. минулого століття особливості соціально-економічного розвитку афінського поліса відзначали, що навіть у IV ст. до н.е. громадянська община зберігала землеробський характер, заснований на виключному праві громадян на володіння землею поліса, а поділ афінян за правовим статусом не відповідав соціальним категоріям [402, с. 96-103]. Радянська історіографія 70-х – 80-х рр. також зверталась до розгляду економічної історії Стародавніх Афін. Л. Глускіна, В. Андрєєв аналізували структуру приватної власності заможних афінян класичного періоду як відображення тогочасних тенденцій соціально-економічного розвитку поліса [128; 187]. В 90-ті рр. американським дослідником В. Гансоном у праці «Війни та сільське господарство у класичних Афінах» сільське господарство розглядалось провідною цінністю Еллади, а загроза розорення земельних наділів трактувалась науковцем як об’єктивна складова наступальної тактики гоплітів [511]. З кінця XX ст. предметом посиленої дослідницької уваги стала економічна політика поліса, літургії та соціальні виплати [144; 152; 153; 417].

На початку XXI ст. вийшло друком енциклопедичне видання «Кембриджська економічна історія греко-римського світу»; на його сторінках загальні тенденції розвитку економіки Стародавньої Греції розглядаються переважно на основі афінських джерел і реалій. Автори звертаються, зокрема, до питання використання дитячої праці [707, с. 107-110]. У статтях Б. Аулта [401], Дж. Роя [672], Г. Кемерона [431], Д. Прітчарда [650] на межі XX-XXI ст. увага приділена афінському ойкосу, котрий виступав базовою економічною одиницею поліса. В українській інсторіографії торгівельно-економічні контакти полісів Еллади з населенням Північного Причорномор'я аналізуються на підставі археолоічних матеріалів С. Андрух [132-134].

Разом з тим, у 70-х рр. XX ст. проблематикою для вивчення стають соціальні процеси, становище окремих суспільних прошарків у Стародавніх Афінах. До прикладу, соціальну структуру афінського суспільства в архаїчний період комплексно аналізував канадський дослідник К. Робак. Він висловив думку, що поділ афінян на евпатридів, геоморів та деміургів зберігав своє значення на початку VI ст. до н.е. [668, с. 487]. У 70-ті рр. побачила світ і робота Н. Фішера, присвячена соціальним цінностям афінського поліса [479]. Наприкінці 80-х рр. Дж. Обер, розглядаючи взаємини еліти та демосу в Афінах дійшов висновку, що протягом класичного періоду в умовах політичної рівності зберігалась соціальна стратифікація, а баланс досягався завдяки ідеологічному чиннику [610]. Становище гоплітів як соціальної групи, котра включала вищий та середній майнові рівні, була наділена політичними перевагами, проаналізоване австралійським істориком Р. Рідлі у статті «Гопліти як громадяни: Афінські військові інституції в їх соціальному контексті» [663].

В радянській історіографії даного періоду варта уваги монографія Л. Маринович «Грецьке найманство IV ст. до н.е. та криза поліса», де показана еволюція найманства та його наслідки для розвитку античних полісів й змісту поняття «громадянство» [275]. Актуальною для розгляду наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. залишається проблема соціальних груп в афінському полісі [260; 288; 378; 428; 501-503; 642; 607; 608; 674]. Так, А. Гафіз у статті «Соціальне

становище гоплітів в класичних Афінах: історичне дослідження» визначив особливе соціальне становище гоплітів та виокремив їх у соціальну верству. Надання всім ефебам щита та списку розглядається в ролі інструменту побудови «гоплітської демократії» [504]. На окрему увагу заслуговують розвідки, присвячені афінським незаконнонародженим – «nothoi», передусім – праця М. Сілвера [682], статті Д. Мак-Давелла [582], С. Паттерсон [639], Д. Огдена [615], Е. Ірвін [523]. Цінними для нас є публікації О. Нікітюк у зв'язку з аналізом декрету Феозотіда. Дослідниця характеризує тенденції соціального розвитку поліса на межі V – IV ст. до н.е. визначаючи коло громадян, які отримували соціальну допомогу від поліса, а також розглядаючи статус «nothoi» [293; 294].

З 50-х рр. минулого століття фахівці почали більше уваги приділяти вивченню афінської громадянської общини як соціальної спільноти, зосереджуючись на соціальних взаємозв'язках. Предметом спеціальних студій стало повсякденне життя й історія дитинства в античності, що відобразилось у статтях Дж. Бакстер [405], Л. Бомонт [406-410], М. Голдена [489-493], А. Ладжиї [540], О. Палагії [622; 623], М. Зоммер [689; 690], колективних монографіях «Конструювання дитинства в Античній Греції та Італії» [453], «Оксфордський довідник з дитинства та освіти у класичному світі» [710] та ряді інших статей [191; 389; 396; 462; 498; 499; 552-554; 592; 699]. В українській історіографії до питання образу дитини в епоху Античності, однак у контексті мистецтвознавства, зверталась Д. Коваль [238].

Значний пласт досліджень соціальної сфери афінського поліса стосується питань, пов'язаних із сім'єю [189; 362; 387; 435; 447; 462; 557; 600; 622].

Отже, згадувані вище праці демонструють тривалу та актуалізовану увагу істориків до питань соціально-економічного розвитку афінського поліса, структури й тенденцій розвитку економіки, становлення та еволюції соціального поділу всередині громадянської общини. Натомість спеціальні праці, які б комплексно і концептуально розглядали вплив соціально-економічних передумов на формування образу ідеального громадянина, процес освіти й виховання афінян в VI-IV ст. до н.е., у зарубіжній і вітчизняній історіографії відсутні.

Наукові праці ***соціокультурної проблематики*** згруповані за тематикою на такі, що розглядають особистість афінського громадянина, його освіту та духовно-світоглядне формування в процесі пайдейї, роль релігійного чинника.

Однією з перших робіт, у яких в контексті культури аналізується світогляд стародавніх греків стала «Історія грецької культури» Я. Буркхардта, написана в кінці XIX ст. Саме з даним дослідником пов'язують відкриття агональної ментальності й тезу про особливий характер природи грецького поліса. За концепцією Я. Буркхардта ключова передумова виникнення агону – це свобода і рівність аристократії архаїчного періоду [527, с. 267-269]. До всебічної характеристики приватного й суспільного життя стародавніх греків прагнув учень Ф. де Куланжа – французький історик П. Гіро. Знайомлячи читачів зі звичаями еллінів на основі використання тематичних фрагментів античних творів, дослідник звернув увагу й на опис особливостей характеру афінян [186]. Детальний аналіз побуту греків зроблений чеським науковцем Ф. Велішським [167]. Знаковими для початку XX ст. є антикознавчі студії німецького класика У. фон Віламовіц-Меллендорфа, зокрема, фундаментальна історія грецької та латинської літератури [730]. Серед фахових праць даного періоду відзначимо також «Історію античної культури» Т. Зелінського. Найбільш цікавими для нас є розділи книги, присвячені моральній свідомості афінян [222]. У праці П. Преображенського «У світі античних ідей та образів» проглядається сучасний авторові ідеологічний контекст [312].

Французька історіографія другої половини минулого століття представлена публікаціями Ж.-П. Вернана, П. Відаль-Наке і Н. Лоро. Ж.-П. Вернаном у монографії «Походження давньогрецької думки» продемонстровано зв'язок розвитку мислення та суспільно-політичного ладу у Стародавній Греції від XII до V ст. до н.е. [168]. Певною мірою послідовником Ж.-П. Вернана можна вважати П. Відаль-Наке. Останнім на основі вивчення давньогрецького суспільства здійснений аналіз (як реконструкція) мислення стародавніх греків «від міфу до розуму», із застосуванням методів структурної антропології, під відчутним впливом робіт Т. Моргана й К. Леві-Строса. Поставивши під сумнів існування

феномену «грецького дива», автор пов'язує мислення та суспільно-політичний лад, називаючи розум «дитиною поліса» [171]. Н. Лоро здійснено аналіз значення похоронних промов для політичного розвитку та ідентичності [573; 574]. Д. Прітчард назвав Н. Лоро першим істориком, який звернув увагу на колективне мислення та ідентичність афінян, а її роботу – культурним поворотом в античних студіях. Однак, зауважив на відсутність у часи Н. Лоро теоретичних інструментів, необхідних для більш ґрунтовного опрацювання порушеної проблеми [653, с. 4].

Змістовне дослідження моральних чеснот громадянина в етичній, релігійній і політичній сферах здійснене британським дослідником А. Едкінсом у праці «Моральні цінності та політична поведінка у Стародавній Греції. Від Гомера до кінця п'ятого століття». Він стверджує, що попри зміни, які відбувались у полісі, традиційні цінності «гомерівського» суспільства залишались актуальними наприкінці V ст. до н.е. [390]. Також відзначимо роботи другої половини XX – початку XXI ст., предметом розгляду яких стали окремі етичні категорії – «калокагатія», «сфоросіне», «свобода» і «справедливість» [244; 251; 310; 469; 525; 604; 660; 691]. В монографії А. Радемейкера на підставі літературних творів охарактеризовано значення терміну «софросіне» як ціннісної категорії [657]. О. Нікітюк шляхом аналізу трансформації змісту калокагатії в античних творах, передусім – працях Ксенофонта, у загальних рисах розкрила еволюцію уявлень про ідеального громадянина у класичний період [287]. В українській історико-філософській думці ціннісні уявлення античного соціуму висвітлювались К. Семенюк (калокагатія), Н. Вернигорою (естетичний ідеал), Н. Лазуріною (громадянські чесноти) та іншими вченими [328; 169; 262; 177; 194; 284].

Вивчення особистості афінського громадянина у радянській історіографії відбувалось здебільшого в руслі філософії культури й було акцентоване на питанні доброчесності. Так, найбільш ґрунтовним дослідженням естетичних категорій античного суспільства як філософського осмислення сутності громадянського колективу поліса, став 8-томний труд О. Лосєва, який писався понад двадцять років і виходив друком з кінця 60-х до середини 80-х рр. XX ст. У перших трьох томах автор здійснив всебічний аналіз культури та форм суспільної

свідомості Стародавніх Афін класичного періоду крізь призму філософських категорій [267-269]. Наукові студії О. Лосєва знайшли продовження у праці «Нариси античного символізму та міфології» [266], а також в опублікованому у 2007 р. спільно із дружиною – А. Тахо-Годі (після смерті філософа вона дописала і відредагувала цю книгу) дослідженні «Грецька культура у міфах, символах і термінах». Один із розділів роботи присвячений еволюції розуміння особистості, яка постає у співвідношенні душі та тіла: від сприйняття цілісної особистості як живого тіла в літературі класичного періоду до її зв'язку з громадянськими обов'язками у працях Фукідіда й Демосфена [365, с. 370-375].

Для радянської та російської пострадянської історіографії властиве трактування суспільно-політичних змін в полісі у зв'язку з концепцією «грецького дива». У монографії О. Зайцева зміни в культурі Греції VIII-V ст. до н.е. охарактеризовані як культурний переворот, який спричинив «грецьке диво» [214; 215, с. 244-247]. На початку 2000-х рр. вийшла друком ще низка праць, присвячених проблемі «грецького дива» та світоглядним орієнтирам стародавніх еллінів [216; 217; 322]. Ф. Кессіді, аналізуючи феномен «грецького дива», проводить паралель між демократизацією поліса та розвитком логічно-раціонального, художньо-образного мислення афінян [234-236]. Російський культуролог В. Розін до основних форм становлення особистості як передумови прояви «грецького дива», відносить суд й театр, в межах функціонування яких афіняни, всупереч традиції, могли приймати самостійні рішення [317, с. 110-111].

Образ античної «людини-громадянина» найчастіше привертає увагу філософів, культурологів, дослідників історії правових вчень, розвідки котрих ґрунтуються на трактатах античних мислителів [136; 139; 146; 197; 209; 273; 305]. В руслі історичних досліджень окремі аспекти образу ідеального громадянина розглядаються М. Крістом [443], О. Нікітюк [295]. Ю. Андрєєв звертався до теми особистості античного грека у праці «Ціна свободи та гармонії. Декілька штрихів до портрета грецької цивілізації». Дослідник пов'язує трансформацію героїчного ідеалу гомерівського періоду у громадянський героїчний ідеал часів Перікла із подіями та тенденціями VII-VI ст. до н.е., а саме: запровадженням фаланги,

перенесенням в аристократичній системі цінностей акцентів з війни на агони [131, с. 182-196]. Монографія М. Кріста «Поганий громадянин у класичних Афінах» демонструє виклики, із якими стикалась демократія при реалізації афінянами громадянських обов'язків. До сфери конфлікту міста і громадян належало несення військової служби та відправлення літургій, від виконання яких частина афінян прагнула ухилитись [443, с. 1-2].

Не можна не відзначити концептуально близькі нам дослідження світогляду, громадянської свідомості та правосвідомості стародавніх греків сучасного історика античності І. Сурікова. Давньогрецьку ментальність, за словами вченого, визначала характерна, передусім для класичного періоду, цілісність поліса, його «тотальність» [359, с. 58]. Подібно до І. Сурікова «поліс» та «громадянство» вважаємо ключовими категоріями для розуміння тогочасного світогляду, свідомості афінян. Проте, не повною мірою поділяємо погляди дослідника на кризу цінностей IV ст. до н.е. [357, с. 268-271]. Світогляд еллінів й система цінностей полісного суспільства, котра його формувала, в українській історіографії розглядаються А. Зелінським в монографії «Александрійські фараони та їхні піддані»; де виокремлено розділ, присвячений еволюції світогляду індивідуума від громадянина грецького поліса до підданого елліністичної монархії [218]. В контексті дослідження світоглядних пріоритетів еллінів варті уваги також статті А. Зелінського, в котрих згадана грецька практика вшанування благодійників [219; 220]. В останні десятиліття предметом наукової уваги стає ідентичність та ментальність еллінів [173; 245; 376; 385; 483; 558; 581; 695; 696], функціонування пам'яті у давньогрецькому соціумі [434; 438]. Цінним прикладом використання вітчизняними істориками сучасної методології в антикознавчих студіях є роботи В. Гуменного із вивчення образу парфян, поширеного у римському соціумі, й ідентичності римських солдатів [196a; 196b; 520a].

Освіті й вихованню як одним з головних складових формування ідеального громадянина та втілення на практиці суспільних ідеалів поліса, присвячено ряд педагогічних праць. У середині XIX ст. вийшла друком промова М. Куторги «Про поетичну та філософську сторони афінської освіченості», що становила загальний

нарис величі афінської культури. М. Куторга у поняття «освіченості» вкладав громадянську та розумову складові [261, с. 14]. Історико-культурний підхід до викладу давньогрецької, зокрема, афінської практики освіти й виховання був застосований у другій половині XIX ст. К. Шмідтом в його праці з історії педагогіки [382]. Афінській освіті класичного періоду присвятив свою книгу французький еллініст П. Жирар [484]. У 40-х рр. XX ст. побачили світ роботи А.-І. Марру [279], Г. Жураківського [213]. А.-І. Марру прослідкував еволюцію навчання в Афінах від архаїчного до еллініcтичного періоду та дійшов висновку, що класичної й завершеної форми антична освіта набула лише в еллініcтичний період [279, с. 138-139]. Увагу дослідників другої половиний XX ст. привертали й питання особливостей афінської практики освіти та виховання, соціалізації [170; 272; 313; 486; 524; 542; 664], соціополітичного значення мистецтва красномовства [193; 282; 303; 675], ролі музики [325; 425; 534; 588; 725], фізичного розвитку [381; 536; 577; 595; 643], традицій дозвілля [302; 334; 703]. Т. Морган у монографії «Етос: соціалізація дітей у навчанні та за його межами» визначає освіту як весь спектр практичних, соціальних, культурних навичок, які мають засвоїти діти [599, с. 505]. Дослідники афінської освіти не одностайні у питанні доступності її для незаможних верств демосу. Д. Прітчард припускає, що засвоєння грамотності мало доволі значне поширення серед бідняків [649, с. 121], однак гімнастичні тренування були перевагою заможних афінян [651, с. 636].

Основою втілення концепції ідеального громадянина у Стародавніх Афінах слугувала пайдейя – як ідея формування гармонійно розвиненої особистості, активного громадянина поліса та як засіб її втілення. Пайдейя аналізується у працях історичного й філософського змісту починаючи з 1930-х рр. Концептуальні питання пайдейї в історико-філософському ракурсі розкриті в досі науково актуальній двотомній праці німецького історика В. Йегера, який розуміє пайдейю як глобальну категорію – грецьку культуру формування громадян, що наближає її значення до соціалізації [228]. Дотично трактує пайдейю й А.-І. Марру, лише із тією відмінністю, що культура пайдейї для нього – це змістовне відображення освіти еллініcтичного періоду [279, с. 137].

В останні два десятиліття пайдейя дедалі більше привертає увагу науковців. З точки зору розвитку грамотності досліджував даний феномен К. Робб [665]; у порівнянні із сучасною освітою – Д. Хенкок [506]. У зв'язку з трактуванням пайдейї як громадянської освіти, доцільно звернути увагу на розвідку Дж. Обера, згідно з якою вагому роль в еволюції афінської громадянської освіти від неформальної до структурованої за змістом після реформи ефебії відігравали дискусії прибічників та критиків демократії – філософів, котрі розробляли власні концепції освіти громадян [612, с. 189-202]. Дж. Бітрос та А. Караянніс характеризують афінську й спартанську пайдейї, вбачаючи різницю у політичних інституціях, моральних нормах полісів тощо [411]. До питання пайдейї на матеріалах полісів Північного Причорномор'я зверталась українська дослідниця О. Ручинська [321]. Феномен пайдейї доволі активно аналізується науковцями в руслі філософських студій [137; 207; 224; 225; 226; 243; 324; 369; 432; 473; 616]. Оригінально осмислює сутність пайдейї Л. Тарасова, яка у статті «Від αρετη до παιδεια: сакральні аспекти виховання громадянина у Стародавній Греції» характеризує пайдейю як сукупність норм і принципів, що відображали ментальність еллінів, ставлячи під сумнів її визначення як освітньої системи [363, с. 49-50]. В нашому розумінні «арете» й «пайдейя» є категоріями різного порядку, тому, говорити про перехід від арете до пайдейї не зовсім правомірно.

Відзначаючи посилену увагу вчених до філософського змісту пайдейї, зауважимо, що на сучасному етапі пайдейя як історичне явище – обумовлений особливостями розвитку афінського поліса «процес розвитку особистості», здатної до виконання своїх громадянських обов'язків, не знайшла достатнього висвітлення; перевага надається лише дослідженню окремих її аспектів.

Розглядаючи виховний вплив поліса на громадянина, акцентуємо нашу увагу на дослідженнях, присвячених архітектурному середовищу та публічному простору поліса, пов'язаних, у т.ч. з розвитком демократії й становленням соціальної ідентичності індивідуума [206; 240; 395; 391; 397; 400; 429; 439; 497; 515; 533; 551; 568; 590; 626; 654; 726-727].

Група праць релігійної тематики нами виділена у зв'язку з тим, що

супроводжуючи людину протягом життя, релігійні культи й обряди забезпечували процес інкультурації, визначали етапи соціального життя, залишались невіддільною складовою громадської діяльності кожного свідомого афінянина. Б. Богаєвський ще на початку XX ст. пов'язував землеробський характер афінської релігії зі ставленням афінян до природи [143, с. 6-8]. Тоді ж вийшла друком монографія британської антикознавиці Дж. Гаррісон; предметом уваги стали фестивалі, містичні культи [513]. У праці «Грецька народна релігія» М. Нільссон звертав увагу, зокрема, на обряди та культи, до відправлення яких залучались діти; дана обставина враховується нами у зв'язку з вивченням впливу соціокультурного фактора на формування громадян, дослідженням способів реалізації громадянської доброчесності [296, с. 47-52]. В означеному сенсі ґрунтовною є праця Дж. Ларсон, яка, на тлі висвітлення грецьких релігійних культів відповідно до пантеону богів, звернула увагу на ритуалізовані практики переходу з дитинства або юнацтва у зрілість [559, с. 8-9]. Р. Паркер в монографії «Політеїзм і суспільство в Афінах» наводить перелік вотивних рельєфів зі сценами сімейного поклоніння богам, у т.ч. – за участі дітей [638, с. 45-48]. Проблема становища дитини у родині, її включення в сакральні ритуали у контексті розвитку інституту сім'ї за часів Античності постає у статтях Дж. Морган [600], Ш. Патвардхан [641].

Значне місце в афінській полісній ідеології займали свята, фестивалі та ігри, які виступали відображенням духовно-релігійної свідомості та суспільно визнаного ідеалу громадянина. В. Іванов у роботі «Діоніс і прадіонісійство» здійснив ґрунтовний аналіз функціонування «релігії Діоніса» в еллінському світі: її витоків, міфологеми, обрядів [227]. Л. Маринович показане свято Великих Діонісій в якості форми функціонування громадянського колективу [276]. Т. Гвоздєва відзначає, що Великі Панафінеї виступали складовою формування громадянської ідентичності афінян [181-184]. Дж. Нейлс взагалі називає Великі Панафінеї віддзеркаленням громадянського та релігійного менталітету афінян, колективних цінностей поліса [605, с. 41]. Відзначимо, вагому для нашого дослідження статтю А. Ханіотіса, де міститься ґрунтовна характеристика

грецьких фестивалів, проаналізовано їх релігійну, комунікативну складові, зміст, програму, порядок організації й послідовність виконання [440; 441]. Дослідниками звертається увага передусім на витоки свят, ідеологію, що була у них закладена, символізм та образність ритуальних елементів, програму агонів, фізичну й естетичну складові підготовки атлетів [237; 326; 327; 444; 449; 460; 488; 519; 561; 631; 681]. В українській історіографії еллінські фестивалі розглядаються в межах історії полісів Північного Причорномор'я О. Ручинською [319], В. Скржинською [332; 333]. Світоглядні орієнтири соціокультурної активності громадян як наслідок втілення ними образу ідеального громадянина, у фаховій літературі окремо не вивчаються. Так само варто згадати ще один напрямок історичних студій, пов'язаний із заохоченнями та нагородами, яких удостоювались афінські громадяни [320].

Отже, потреба комплексного аналізу афінського поліса як середовища та провідного чинника становлення в колективних уявленнях афінян образу взірцевого громадянина обумовила міждисциплінарний підхід у використанні історіографічної бази. Представлена в огляді історіографія охоплює ґрунтовні наукові праці й спеціалізовані статті зарубіжних та вітчизняних дослідників Античності XIX-XXI ст., присвячені сутності поліса, окремим аспектам соціально-економічного розвитку афінської громадянської общини, етико-моральним складовим особистості, освіті та вихованню, релігії тощо. Водночас здійснений огляд фахових публікацій демонструє, що проблема образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е. ще не знайшла належного висвітлення в історичній науці, розглядаючись лише в якості окремих світоглядних аспектів, здебільшого – у контексті філософії та культурології.

1.3. Теоретико-методологічні засади.

Розгляд методологічних засад, використаних в роботі, необхідно почати зі звернення до ідей Р. Коллінгвуда [239]. Саме він першим запропонував вивчати людину з її ментальними й поведінницькими особливостями (індивідуалізованими проявами) як «систему особистості» в межах оточуючих

культурних реалій. З розвитком культуро-центристської дослідницької парадигми культура починає осмислюватись як «продукт історії» та конкретизована історія людини, зі світоглядними, ціннісними, духовно-етичними й ідейно-моральними втіленнями останньої. Історики позитивісти зайнялися освоєнням простору під ім'ям «людина».

Новий напрямок – «культурно-історичного синтезу», визначив К. Брейзіг [424]. Обґрунтувавши концепт, що лише людина може бути джерелом і носієм історичного розвитку (а не формації, класи, політичні структури, суспільні інститути, ідеологічні й релігійні системи), вчений стверджував: завданням (метою) соціального історика, який ставить питання про творця соціальних феноменів, має стати дослідження людської душі. Універсальна історія при такому формулюванні проблеми в основі перетворюється на соціальну психологію, точніше – на «психологію історії». Цей, значною мірою, однобічний підхід зазнав у подальшому певної методологічної модернізації.

Як наслідок, «історія душі у процесі становлення людства» розширює й урізноманітнює свій дослідницький діапазон. Предметом широкого вивчення стають: соціальна поведінка індивідуума, активність людини в групі (общині, колективі), виникнення групового менталітету, формування моделей індивідуальної поведінки та її мотивації, роль освіти й функції виховання. На зміну «соціологічного повороту» прийшов «антропологічний поворот». В рамках «культурної» парадигми дослідницький вектор переорієнтувався на систему особистості.

У фокус інтересів історичної антропології потрапляє конкретна історична людина (або група) з її досвідом та образом поведінки, обумовлена культурою. Утверджується новий «синтез» людських дій (рішень), досвіду та структур, котрий розглядається й інтерпретується крізь призму варіативних реалізаційних можливостей і практик, поширених в соціумі. З'являються і нові перспективні дослідницькі напрямки – соціальна історія, історична антропологія, культурна антропологія, історія речей, історія повсякденності, гендерна історія, історія ментальностей.

Виходячи із зазначених вище констатацій, методологічною основою роботи стали стрижневі принципи – науковості, історизму, цілісності та всебічності дослідження, опори на історичні джерела. Дослідження історії Античності зазвичай вимагають позитивістського підходу у викладі матеріалу та здійсненні аналітичних узагальнень. Позитивістський підхід ґрунтується на фактах, прослідковує закономірності історичних явищ, процесів, тенденцій. Водночас вивчення сформованих у суспільній свідомості колективних уявлень афінян VI-IV ст. до н.е. про образ ідеального громадянина наближене до предметного поля саме історії ментальностей, задекларованої «Новою історичною наукою». Враховуючи переваги та недоліки обидвох підходів, представлена робота Воно ґрунтується на застосуванні позитивістського підходу у викладі матеріалу та здійсненні аналітичних узагальнень й використанні дослідницького інструментарію, розробленого для вивчення історії ментальностей.

Цей історичний напрям зародився в «Школі Анналів». Обидва його засновники – М. Блок та Л. Февр, з різних наукових позицій звернулись до вивчення відображаючих менталітет колективних уявлень [142; 370; 426, с. 434-436]. Наступний видатний представник цієї школи Ж. Ле Гофф, зокрема, наголошував на відмінності історії ментальностей від історії ідей, називаючи першу невіддільною від історії культурних систем, переконань, цінностей, інтелектуальних напрацювань, в рамках яких вона розвивалась [565, с. 93]. П. Гаттон визначав менталітет кодовою назвою «культура звичайних людей». Предметним полем історії ментальностей постає ставлення пересічних людей до повсякденності; такий дослідницький аспект або проблемний ракурс уможливлюється з точки зору реалізації завдяки зверненню вчених до регулюючих ментальну діяльність структур: естетичних образів і символів, мовленнєвих кодів, релігійних ритуалів, соціальних звичаїв [522, с. 239]. Менталітет, як сукупність колективних уявлень та цінностей, що позитивно сприймаються спільнотою, був поставлений анналістами на один щабель з іншими визначаючими розвиток суспільства факторами – економікою, політикою, демографією [485, с. 213-214]. Однак, як вказував Ж. Ле Гофф, саме цей фактор

змінюється найбільш повільно [566, с. 58]. На думку не менш авторитетного історика – П. Берка, історія ментальностей – це системний історичний підхід, який потребує залучення багатьох дотичних гуманітарних дисциплін. Небезпеками, котрі вона приховує, є вилучення з предметного поля того, що залишається незрозумілим або нехтування специфікою мислення людини минулого, відмінною від поглядів дослідника. Одним зі способів уникнення таких небезпек П. Берк вважає звернення до категорій, стереотипів, повторюваних метафор, які структурують думки людей [427, с. 439-447]. Іншою небезпекою історії ментальностей, викликаною трактуванням представниками «школи Анналів» суспільства як сукупності структур, називають її описовість, обумовлену референтним, а не аналітичним використанням поняття структури [485, с. 222-223]. Зі свого боку Дж. Роуз визначає ментальність як частину культури, котра впливає на думки та поведінку людей [669].

Разом з тим, дослідницький інструментарій, розроблений для вивчення історії ментальностей дозволяє поставити нові проблемні питання до деяких світоглядних концептів, притаманних античному соціуму, зокрема, звернутись до комплексного аналізу образу ідеального громадянина у колективних уявленнях афінян VI-IV ст. до н.е. Потреба характеристики поліса як середовища, особливості розвитку якого формували образ ідеального громадянина, орієнтована на концепцію М. Блока з його розумінням суспільства, як структури постійно взаємодіючих елементів – «сфер життя» [142, с. 101]. Відповідно, витоки та причини формування образу ідеального громадянина в афінській полісній свідомості розглядаються нами як взаємозв’язок ціннісно-етичних домінант поліса, релігійних обрядів, соціально-економічної сфери й, власне, поняття громадянства, котрі обумовлювали виміри соціального життя людини.

Запроваджений Л. Февром метод аналізу культури крізь міф та ритуал як її ключових проявів, так само демонструє придатність для симптоматики й характеристики духовно-етичних уявлень афінських громадян досліджуваного періоду в умовах тісного взаємозв’язку поліса і релігії, переходу від міфологічної свідомості індивідуума до раціонального осмислення ним світу.

Основоположними в роботі є застосування історичного, логічного, системного, аксіологічного підходів. Формування колективних уявлень про образ ідеального громадянина розглядається як суто історичне явище, що стало результатом організації поліса у Стародавніх Афінах. Застосування логічного підходу пояснюється необхідністю дослідити уявлення про ідеального громадянина в архаїчний період як основу «моделювання» образу ідеального громадянина в класичний період, коли досягли найбільшого розвитку державний лад й культура афінського поліса, що вплинули на виокремлення провідних чеснот взірцевого громадянина в якості еталона.

Засновуючись на системному підході в роботі афінська громадянська община розглядається як поєднання політичної, соціально-економічної, соціокультурної сфер, що в сукупності формували запит на тип громадянина, відповідний особливостям поліса. Такий «еталонний» громадянин повинен був бути здатний до відтворення полісних цінностей і норм у своїй діяльності.

За допомогою використання аксіологічного підходу у вивченні змісту образу ідеального громадянина нами виокремлені ціннісно-етичні домінанти поліса та похідні від них громадянські чесноти, наявність яких давала можливість афінянину претендувати на те, щоб отримати визнання, а також бути достойним почестей і похвали від поліса. Важливість застосування аксіологічного підходу полягає у тому, що громадянська община надавала вагомого значення ціннісній орієнтації особистості, відповідності громадянина політичному ладу й культурним нормам держави.

Структурно-функціональний метод в межах системного принципу застосовувався при визначенні й вивченні правового статусу громадянина в полісі, базовими структурними елементами якого були громадянська належність до общини, взаємні права та обов’язки держави та громадянина; вони регламентували та реалізовували принцип загальної соціальної рівності.

На основі системно-генетичного підходу в роботі висвітлені історичні умови становлення та еволюції образу ідеального громадянина в процесі розвитку та демократизації поліса від громадянина-воїна до, зрештою, гармонійно

розвиненої особистості, здатної до виконання своїх громадянських обов'язків. З іншого боку, історико-генетичний метод дав можливість розкрити причини еволюції змісту образу ідеального громадянина, констатувати наявність дієвого зв'язку між ціннісно-етичними домінантами поліса.

Системно-діяльнісний підхід застосовувався під час розгляду способів реалізації громадянської доброчесності – в контексті засвоєння самим громадянином духовних цінностей, традицій, соціальної практики общини, участі в управлінні полісом, у суді, релігійних святах та містеріях.

При аналізі виховання «гармонійного громадянина» у пайдейї відповідно до ідеального образу, залучався ретроспективний метод, оскільки втілення полісних уявлень про громадянина передбачало його органічну соціалізацію й інкультурацію.

Історико-порівняльний метод використовувався нами для виявлення спільних та відмінних рис у процесі формування особистості в Стародавніх Афінах і Спарті, крім того – полісах Північного Причорномор'я. Як наслідок, в роботі зазнало обґрунтування твердження, що афінські незаконнонароджені громадяни подібно до спартанських мофаків були включені у пайдейю. Разом з тим, образ ідеального громадянина, процес його формування у Стародавніх Афінах та іонійських полісах Північного Причорномор'я були подібними через наявність спільних політичних та культурних норм, елементів виховання тощо.

Звернення до історико-типологічного методу обумовило постулювання нами утворення образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах на архетипному рівні як наслідок розвитку античної культури та соціально-політичних особливостей розвитку самого поліса. Типологізація здійснювалась на основі дедуктивного підходу: за стрижневу тезу взято образ ідеального громадянина, як «продукт» поєднання освітньо-виховних, соціокультурних та владних (політико-правових) впливів, котрі визначали вимоги до громадянина, погляди стосовно його відповідності загальнополісним цінностям, морально-етичним чеснотам.

Базовими в роботі стали поняття «колективна свідомість» та «колективні

уявлення». Вони були введені у науковий обіг Е. Дюркгаймом, а застосував їх в контексті історичного пізнання М. Блок; Л. Февр, своєю чергою, «адаптував» ці дефініції під ознаки прояву ментальності.

«Колективна свідомість» за Е. Дюркгаймом – сукупність уявлень, вірувань, почуттів, властивих членам однієї спільноти. Відштовхуючись від даного визначення, під «громадянською свідомістю» нами розуміється сукупність колективних уявлень, зокрема, орієнтованих на образ ідеального громадянина й утверджених в афінській громадянській общині VI-IV ст. до н.е. Вони являють собою політичні переконання, морально-етичні цінності, ідеї та принципи, сформовані у колективній свідомості внаслідок соціокультурної діяльності спільноти [450; 451]. Колективі уявлення так само виступають об'єднуючою силою та у своїй сукупності формують ментальну карту спільноти, характеризують її культурні практики [522, с. 238].

«Громадянська доброчесність», як відомо, бере витоки у давньогрецькій політико-філософській думці, тому науковці починають аналіз означеної категорії зі звернення до ідей Сократа, творів Платона й Арістотеля [575; 578; 683]. М. Баньян трактує «громадянську доброчесність» як особистісні якості людини, одночасно пов'язані з ефективним функціонуванням громадянського та політичного ладу або збереженням його ідеалів, цінностей і принципів. Зміст громадянської доброчесності залежить від політичної системи, уявлень про колективне благо та похідних від нього вимог до громадянина [404]. Відповідно, комплекс особистісних чеснот, котрі складають громадянську доброчесність, не належить до сталих категорій; він проявляється як відображення політичного ладу, культури та ідеології суспільства в конкретноісторичних умовах [475].

Термін «громадянська освіта» вживається відносно афінської пайдейї у значенні сукупності неформальних впливів, що сприяли засвоєнню потенційними або дійсними громадянами знань, моральних та політичних пріоритетів, суспільних норм і моделей поведінки, набуттю навичок та компетентностей, необхідних для забезпечення функціонування існуючого політичного ладу. Афінський поліс усвідомлювався сучасниками певним освітнім середовищем, в

межах якого реалізовувався безперервний процес виховання громадян. Пайдейя включала наступні складові: безпосередньо освіту (в умовах відсутності визначеної державою системи освіти та затверджених навчальних програм); фізичні тренування; виховні заходи; засвоєння норм поведінки; знання про права та обов'язки; соціокультурну та політичну практичну активність; відчуття патріотизму; суспільні комунікації [612, с. 180-194; 456; 526; 446; 196, с. 11].

Таким чином, враховуючи історичний контекст – становлення та розвиток поліса в Афінах досліджуваного періоду нами було протрактовано соціальний зміст пайдейї у значенні громадянської освіти, спрямованої на формування здатного до виконання своїх обов'язків громадянина общини, з притаманними йому чеснотами й світоглядними орієнтирами.

Для цілісного дослідження образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах та процесу формування громадян відповідно до зазначеного образу, необхідним є застосування широкого кола загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження, які забезпечують втілення принципів об'єктивності, науковості та історизму.

РОЗДІЛ 2
ВИТОКИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ СУСПІЛЬНОГО КОНЦЕПТУ «ІДЕАЛЬНИЙ ГРОМАДЯНИН» У СТАРОДАВНІХ АФІНАХ

2.1. Ціннісно-етичні домінанти афінського поліса і передумови формування в його середовищі образу ідеального громадянина.

Місце людини в афінському полісі залежало від наявності правового статусу громадянина. У колективних уявленнях афінян класичного періоду громадянин поставав «істотою політичною», про що свідчить розуміння Арістотелем держави як політичного спілкування общинників [19, 1260b40-1261a]. Тип особистості громадянина, чесноти та якості, що мають бути сформовані у нього, ставились в залежність від політичного ладу [19, 1276b25-1277a10]. Тому, аналіз образу ідеального громадянина, питання формування його особистості займали одне з ключових місць у працях афінських філософів класичного періоду та розглядались ними паралельно з міркуваннями про ідеальний політичний режим. Разом з тим, у повсякденному житті ціннісно-етичні домінанти афінського поліса становили ідеологічну основу генерування у колективній свідомості афінян образу ідеального громадянина.

Для класичного поліса, яким були Стародавні Афіни, характерне поєднання трьох сутнісних форм, що у сукупності визначали вимоги до образу взірцевого громадянина, окреслювали середовище його формування: громадянського колективу з усталеною системою цінностей та комунікативних норм; міста як культурно-політичного центру; держави з її політичним режимом та інститутами управління. Місто й держава у сприйнятті афінян являли собою, перш за все, колектив громадян – спільноту повноправних чоловіків, а поліс виступав найкращою формою існування громадянської общини [394, с. 98]. Від співвідношення в структурі поліса усіх трьох його сутнісних форм залежали домінуючі суспільні цінності, що знаходились в основі становлення у колективній свідомості образу ідеального громадянина і визначали напрямки розвитку особистості з метою подальшого її включення у культурно-політичне життя.

Становлення та розвиток афінського поліса супроводжувались еволюцією його ціннісно-етичних пріоритетів, що відображали сутнісні основи політії (державного ладу). Ісократ називав політію «душею поліса», суспільним ладом, відповідно до «образу думок та дій» якого виховувались громадяни [36, VII. 14-28]. Політія являла собою «суспільний договір», соціальний контракт – ідеологічну систему норм, переконань і практик, що мали забезпечити досягнення суспільного блага [539, с. 570; 329, с. 55; 611, с. 137]. Зміна суспільно-політичної ситуації протягом VI-IV ст. до н.е., позначена поступовою демократизацією поліса, спричинила трансформацію ідеологічних установок суспільного договору: еволюцію принципів функціонування громадянської общини від поміркованого благозаконня (евномії) до громадянської рівності (ісономії – політичної рівноправності за законом та ісегорії – рівного права голосу).

Зміст евномії та механізм її реалізації у суспільно-політичній сфері унаочнює зміни, які відбувались у колективних уявленнях еллінів протягом архаїчного періоду під впливом, зокрема, поступового переходу від міфологічного до раціонального світогляду. Перші згадки евномії як принципу реалізації влади в общині, зустрічаються вже у VII ст. до н.е у Тіртея. Евномія («εὐνομίας») названа визначеним богами порядком управління полісом царями та старійшинами за підтримки народу [88, fr. 2-3]. Саме на досягнення евномії («εὐνομία») були спрямовані розпочаті Солоном на початку VI ст. до н.е. демократичні перетворення, обумовлені суспільно-політичною напругою, що виникла внаслідок концентрації у евпатридів політичної та економічної влади [83, fr. 4. 30]. Ісократ наділяв запроваджену Солоном на основі евномії політію двома формами рівності – рівністю всіх, та рівністю, яка оцінювала кожного за заслугами. Тому на посади обирались шляхом голосування найбільш достойні громадяни, а вища влада над ними знаходилась в руках народу [36, VII. 21-27]. У Солона відбувався відхід від «божественної евномії» Тіртея до громадянської, з покладанням відповідальності за дотримання законів на членів общини, колективною відповідальністю політичної спільноти за спільне благо, участю в управлінні державою всіх громадян відповідно до їх статусу та здібностей [693,

с. 79; 656, с. 71-73]. Політичний принцип евномії, використаний Солоном як ідеологічна основа функціонування громадянської общини, зберігав аристократичні конотації, будучи заснованим на ієрархічному доступі до управління полісом та належності до роду військ [721, с. 341; 686, с. 73]. Попри те, що Солон прагнув до забезпечення суспільної рівноваги, він обмежився поверненням землі, обтяженої борговими каменями, не вдавшись до перерозподілу захоплених евпатридами наділів [339, с. 131-134]. Сам Солон відзначав, що встановлений ним порядок забезпечив народу владу без надання зайвих прав та заборонив аристократії «несправедливо перемагати», вберігши її від ганьби [77, XVIII]. Громадянська евномія Солона постала взірцем компромісу між вимогами аристократії та демосу, заклавши ідеологічний базис становлення заснованої на принципах справедливої рівності общини громадян [360, с. 9]. Суспільно-політичне значення принципу евномії збереглося й у IV ст. до н.е. Демосфен просив суддів виносити рішення з огляду на вищість евномії та діке, характеризуючи евномію такою, що віддає перевагу справедливості, охороняє всі поліси та землі [24, XXV. 10-11].

Реформи Клісфена сприяли посиленню громадянського компонента у колективній свідомості афінян внаслідок подальшого розвитку демократичних засад функціонування громадянської общини, вираженням яких стали принципи рівності – «ісономії» («ισονομία») та «ісегорії» («ισηγορία») [246, с. 180]. Поняття ісономії зародилось в архаїчний період (VIII-VI ст. до н.е.) та зазнало еволюції змістового навантаження. Питання часу набуття ісономією значення принципу політичного врядування залишається дискусійним.

Витоки ісономії доцільно вбачати у рівноправному статусі військової аристократії архаїчного періоду [367, с. 130; 354, с. 109]. Аристократична ісономія як право рівної участі в управлінні полісом вузького кола людей, мала олігархічні риси та протиставлялась владі тирана. Доступ демосу до військової служби, що належала до привілею аристократії та пов’язувалась зі статусом громадянина, зрівняння в правах аристократів – вершників і представників середніх верств демосу – гоплітів, постали наслідком ціннісних змін у свідомості громадян поліса.

Символом таких змін стала військова фаланга, яка робила гопліта подібним іншим – рівноцінним, взаємозамінним у соціальному сенсі, що демонструвало рівність громадян через колективну належність до поліса [168, с. 80-82].

Фактично поняття «ісономія» у значенні рівного права правомочних осіб застосовувалось для аристократичного та демократичного типів правління як не одноосібних. Реформи Клісфена, Ефіальта та наступні законодавчі ініціативи лише сприяли поступовому поширенню принципів аристократичної ісономії на всіх громадян [670, с. 49-50]. Вперше у політичному значенні поняття «ісономія» вживається в класичний період у пісні Гармодія та фрагменті Алкмеона. В якості принципу політичного врядування класичного періоду ісономія набула значення рівності перед законом, підтримуваної законом, рівності політичної участі. Ісономія прийшла на зміну евномії, на практиці засвідчивши зміни у громадянській свідомості афінян, пов’язані з подальшою демократизацією поліса. Утвердження ісономії означало відмову від виключного права на владу представників родової аристократії або олігархів на користь рівної участі в управлінні полісом представників демосу [571, с. 393-420].

За іншим підходом, ісономію, трактовану як рівність розподілу політичної влади, а не лише рівність перед законом, пов’язують із політичним режимом, встановленим після реформ Клісфена. Безпідставність розуміння її як рівності аристократії при цьому пояснюється тим, що запроваджений Солоном суспільно-політичний лад, базуючись на майновому цензі, а не походженні, втілював принцип евномії [721, с. 339-366].

На нашу думку, значення терміну «ісономія» варто розуміти, відштовхуючись від соціокультурного контексту його застосування протягом архаїчного та класичного періодів [705, с. 193; 400, с. 488-493; 726, с. 230]. В значенні політичної категорії ісономія цілковито могла застосовуватись до аристократичного типу правління, заснованого на принципах евномії. Після повалення тиранії Пісістратидів та розпочатих Клісфеном реформ відбулось поступове поширення ісономії на всіх повноправних афінян та утвердження її як принципу функціонування громадянської общини, заснованої на демократичних

засадах. У такій ситуації відбулось розширення й уточнення значення поняття «ісономії», наявного у «ментальному словнику» стародавніх греків, відповідно до потреби позначення змін суспільно-політичного ладу.

У класичний період ісономія розглядалась афінянами запорукою збереження блага поліса. Військові успіхи спартанського полководця Брасіда у Фесалії Фукідід пояснював встановленням фесалійцями олігархічного правління та відходом від ісономії [87, IV. 78. 3]. Лісій вбачав шлях до порятунку афінської держави у збереженні права всім громадянам брати участь у врядуванні полісом [38, XXXIV. 3]. Звісно, що за наявності соціального розшарування реалізація ісономії, як принципу політичного врядування, почасти мала декларативний характер. Так, Демосфен критикував переваги багатих над бідними у випадку судових позовів [24, XXI. 112]. Походження та статки справляли значний вплив на доступ до посад як внаслідок формальних вимог, запроваджених Солоном, так і за результатами суспільної оцінки чеснот громадянина [149, с. 214].

В умовах політичної рівності ісегорія – рівне право на свободу голосу, забезпечувала громадянську активність, реалізацію права обирати й бути обраним [315, с. 36; 564, с. 129]. Свобода висловлювань вважалась одним з найбільших надбань афінян. Демосфен навіть дорікав співгромадянам за надання права вільно висловлюватись рабам та іноземцям [24, IX. 3]. Есхін наголошував, що розглядаючи в суді справи «про протизаконність» («γραφὴ παρανόμων»), громадяни голосують передусім за свою свободу слова [4, III. 6]. Ісегорія прирівнювалась до політичної свободи або політичної рівності, й була визнана законодавчо [343, с. 51]. Подібна конотація стала наслідком посилення значення ісегорії для функціонування колективу громадян, оскільки лише наявність права політичного голосу забезпечувала реалізацію можливості брати участь у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики поліса.

Питання наявності зв’язку ісегорії з демократичними реформами поліса, визначення часу впровадження її як принципу функціонування общини громадян, остаточно дослідниками не вирішені. Попри безсумнівну впливову роль ісегорії в межах процесу демократичного розвитку поліса, самоцінність даного поняття,

подібно до евномії та ісономії на різних етапах їх застосування, могла виходити із соціокультурного контексту. Найбільш ймовірно, що розвиток ісегорії як політичної категорії, став наслідком суттєвої демократизації поліса. В такому зв'язку набуття ісегорією значення політичного принципу пов'язують із реформами Клісфена або Ефіальта, відносячи її реалізацію у повному обсязі до часів Перікла. У колективній свідомості афінян ісегорія перетворювала суспільну думку на вагомий важіль оцінки доброчесності громадянина. Зокрема, оцінки хоробрості воїна в бою або засудження боягузтва, спільно із розширенням права участі у військовій кампанії та звеличуванням мужності (героїзації), сприяло вдосконаленню вишколу афінян [482, с. 101; 693, с. 91; 603, с. 258-262].

На наш погляд, передумови утвердження принципів ісономії та ісегорії були закладені Солоном. Згідно з наявними джерелами, саме за Солона всі громадяни стали особисто рівні, отримали право голосу в ключових політичних інститутах – екклесії («ἐκκλησία») та геліеї («ἡλιαία»), а також право звертатись до суду у випадку порушення законів. Завершення ж формування громадянської общини, заснованої на рівності всіх її представників, стало наслідком реформ Клісфена. Відповідно принципам функціонування громадянської общини у колективній свідомості афінських громадян відбувалось формування системи цінностей поліса, серед яких – свобода, справедливість, повага до богів, пращурів та батьків, пріоритетність блага поліса, патріотизм та громадянська відповідальність.

Ідеологічне навантаження системи полісних цінностей VI-IV ст. до н.е. стало наслідком суспільно-політичних трансформацій та культурної дифузії. У гомерівський та архаїчний періоди поняття свободи застосовувалось переважно у соціальному контексті. Так, у Гомера «свобода» («ἐλεύθερον») протиставлялась рабству [33, VI. 525, X. 445; 34, IV. 640]. Внаслідок проведеної Солоном сейсахфії («σεισάχθεια») зміст пов'язаної в архаїчний період з аристократією свободи зазнав еволюції. Усвідомлення соціальної свободи відбувалось на рівні протиставлення вільних – рабам, громадян – негромадянам, демоса – заможним громадянам. Демос вкладав у поняття свободи можливість вільно працювати, аристократія, зі

свого боку, піднесла соціальну статусність свободи, включаючи в неї благородне походження, відповідну освіту, сферу діяльності та дозвілля [707, с. 6-7]. У V ст. до н.е. соціальне поняття свободи трансформувалось у політичне – «елевтерій» («ελεύθερος»), під яким вже розумілося протиставлення демократії (свободи) й тиранії (рабства), свободи поліса в значенні його суверенітету [205, с. 5; 510, с. 3-15]. Протягом VI-IV ст. до н.е. свобода поряд з рівністю, зокрема, рівністю політичної участі та економічного розподілу, належали до стрижневих цінностей афінського суспільства [443, с. 25].

У надгробній промові Перікл наголошував, що в суспільних справах афіняни керуються законами та неписаними постановами [87, II. 37. 3]. У сприйнятті афінян свобода була взаємопов'язана із законами й стосувалась переважно приватного життя. Натомість у суспільно-політичній діяльності громадянин був зобов'язаний керуватись ідеєю пріоритетності блага поліса, громадянської відповідальності [610, с. 10; 641, с. 7]. Перікл у згадуваній промові спробував сформулювати спільну концепцію свободи, прийнятної для демосу та аристократії. В умовах, коли заможність та особиста свобода були доступні для не громадянського населення поліса, громадянство і громадянська свобода з властивими їм привілеями вважались найвищою цінністю афінян [455, с. 6-8]. Виступаючи запорукою безпеки, закон забезпечував соціуму реалізацію політичних цінностей рівності та свободи [612, с. 187-188].

Відзначаючи пріоритет свободи для греків, Платон протиставляв їх у цьому персам, з властивим останнім деспотизмом, надмірним обмеженням свободи народу, яке в результаті призвело до втрати відчуття спільності [56, 697c-698c]. Дискусійним є поняття «індивідуальної свободи» громадянина, який визнається або вільним від втручання держави або обмеженим нормами демократії. У промові на честь загиблих при захисті Коринфу Лісій називав цінностями афінян свободу, справедливість як допомогу пригнобленим, та хоробрість як готовність померти за свободу і справедливість. Оратором, отже, запропоновано трактування свободи в значенні діяльності відповідно до своєї волі [38, II. 14]. У колективній свідомості афінян елліни поставали «виплеканими у свободі» («καὶ παιδευθεὶς

ἐλευθερίως») [4, III. 154].

Ф. де Куланж заперечував наявність індивідуальної свободи в межах афінської громадянської общини, вважаючи життя людини детермінованим релігією і державою [252, с. 248-253]. Погоджуючись із тим, що релігійна система й поліс виступали морально-етичним, законодавчим регулятором діяльності людини, дотримуємось думки, що афінський громадянин мав взаємні з державою права та обов'язки, міг впливати на політику поліса, був наділений правом законотворчості. Індивідуальна свобода громадянина афінського поліса у VI-IV ст. до н.е., однак була обмежена передусім законом. Попри високу роль суспільної думки як регламентатора поведінки людини та значний вплив релігійного чинника, громадянин міг бути підданий атімії («ατιμία»), вигнанню з поліса або зазнати обмеження індивідуальної свободи в інший спосіб тільки за рішенням органів державного управління, наділених судовою владою й на підставі закону. Наскільки б високу роль не відігравали у судових процесах суб'єктивні чинники – некомпетентність суддів, спроби впливу на них, апелювання до чеснот та заслуг громадянина, але формальна сторона у вигляді рішення на підставі закону мала бути дотримана.

Як виключно важлива цінність поліса та громадянська чеснота сприймалась справедливість – «діке». Для Фокіліда саме у справедливості («δὲ δικαιοσύνη») полягала вся доброчесність – арете («ἀρετή») [42, fr. 16]. Забезпечення справедливості покладалось в основу політичного успіху та стабільності суспільства. Справедливість виступала державним благом, яке слугувало спільній користі, крім того – «врівноважуючою» моделлю політичного спілкування. Для Платона та Арістотеля справедливість була пов'язана з рівністю нерівних за природою людей. Громадянська справедливість передбачала рівне право на отримання почестей та похвали доброчесним громадянином, який здобув визнання в результаті обговорення його якостей, виховання тощо [1, 1130b30-1131a10; 15, 1194b5-30; 19, 1253a35; 24, XX. 16; 56, 757c,d]. Прагнення до визначених законами рівних прав для всіх громадян пояснювалось Аспазією рівністю афінян за походженням. Відповідно, кращі громадяни мали відзначатись

не заможністю, знатністю та красою, а звитягою і розумом [58, 238c-239b].

Справедливість у ставленні до людей та повага до батьків визнавались афінськими філософами й ораторами рисами, властивими афінянам від заснування перших міст та відображаючими їхню велич [58, 237d; 36, XII. 124]. У свою концепцію вшанування богів Платон включав богів приватних родових святилищ, батьків [56, 717]. Благочестиве ставлення до богів, повага до пращурів та батьків виходили з релігійно-світоглядних уявлень еллінів, належали до провідних полісних цінностей й виступали передумовою ідентифікації громадянина, відображаючи походження людини, її належність до роду, общини [36, I. 16, XII. 204; 37, 15]. На необхідності пам'ятати богів та героїв, які володіють місцевістю, зберігати їх культи, шанувати пращурів та віддавати належну їм данину наголошував Ісократ у зверненні платейця до афінян [36, XIV. 60]. Звинувачений у залишенні Афін Леократ названий Лікургом зрадником храмів, зображень, святилищ богів, жертвоприношень, які заповідали пращури. Судді ж при винесенні рішення по його справі мали керуватись благом батьків, дітей, дружин, батьківщини, святинь [37, 1-2].

Подібно до того, як громадянин вшановував богів, він зобов'язаний був надавати почесті батькам. Батько шанувався за подароване життя, виховання, освіту [1, 1161a10-20, 1165a15-25]. Платон пропонував суддям вважати невиправними, заслуговуючими на смертну кару громадян, які завдали образу богам, батькам або державі [56, 854e]. Ставлення дітей до батьків визначалось законами [24, XXXIX. 33]. Обов'язок громадянина шанувати пращурів, пам'ятати їх реалізовувався, зокрема, у поховальних обрядах і виступав складовою загальної політичної стратегії [685, с. 145-146].

Хороший громадянин був зобов'язаний навіть маючи власні інтереси, піклуватись про благо поліса та ставити його вище особистого зиску [87, VI. 9, VI. 14]. Звертаючись до заслуг пращурів, Ісократ відзначав вищу цінність для афінян спільного блага, доброго імені та слави. Тому вони поповнювали скарбницю, розумно і чесно розпоряджалися нею [36, IV. 75-79]. Суспільна думка визнавала за заможними громадянами обов'язок приносити користь полісу виконанням

літургій [24, XLII. 22; 37, 139-140]. Так, Апполодор наголошував, що діючи в інтересах держави продовжував виконувати обов'язки триєрарха попри закінчення терміну літургії, не зважаючи на власні витрати й проблеми у домашніх справах [24, L. 57-63].

Ставлення громадянина до поліса базувалось на патріотизмі та громадянській відповідальності як наслідках тісного зв'язку з общиною [87, VI. 9. 2]. Громадянські права та привілеї могли бути повністю реалізовані лише в межах того поліса, до якого належав громадянин й державного ладу, сформованого й освяченого традиціями пращурів. Звідси виходило апелювання до звичаїв пращурів, заклики до збереження державного ладу [38, XXXIV. 1-5].

У 462/461 рр. до н.е. Ефіальтом було проведено реформу Ареопагу; останній у функціональній площині розглядався охоронцем закону, традиційних цінностей, контролював питання моралі та релігії. Реакція афінського суспільства, як зазначав Арістотель, була неоднозначною [18, 8. 4, 25-26.1]. Арістофан наводив низку вад, властивих його співгромадянам: нехтування традиціями, прагнення до збагачення через отримання посад, використання ораторського мистецтва для виправдання від справедливих звинувачень, досягнення індивідуального зиску. Комедіограф демонструє як вдало маніпулюють демосом задля власних інтересів люди, які абсолютно не відповідають рисам «кращих громадян» («μῶν ἐκ καλῶν εἶ κἀγαθῶν») [9, 160-200, 1200-1260]. Посилення тенденції зневажання богів і пращурів, прояви релігійного нечестя, зростання аполітичності, небажання виконувати військові обов'язки, превалювання індивідуальних інтересів, корупцію, як і проведення реформи Ареопагу в цілому, Х. Туманс пов'язував зі зміною системи цінностей афінського суспільства: переходом в епоху Перікла від аристократичних землеробських цінностей до міських, що ознаменувало перемогу суто міста над полісом [366, с. 423-443].

Зазначені прояви суспільної поведінки відповідали тенденції раціоналізації світогляду, яка була процесом, паралельним розвитку поліса та утвердженню його громадянських цінностей [234, с. 127-136]. Дійсно, протягом класичного періоду траплялись випадки «поганого громадянства», тобто, невиконання афінянами

обов’язків перед полісом й невідповідність загальновизнаним чеснотам [443, с. 1-2]. Особливо ці тенденції зростали в умовах довготривалих військових конфліктів – Греко-перських війн, Пелопоннеської війни та протистояння Македонії. Однак, на нашу думку, не зовсім доцільно говорити про те, що система цінностей поліса, сформована у колективній свідомості афінських громадян на середину V ст. до н.е., яку Х. Туманс вважає громадянським ідеалом «Періклової демократії», вичерпала себе наприкінці V – на початку IV ст. до н.е. Необхідно пам’ятати: статус громадянина в суспільстві навіть по завершенні класичного періоду вимірювався наявністю чеснот та вшануванням традиційних цінностей.

Промови ораторів IV ст. до н.е. свідчать на користь того, що у суспільстві продовжувала зберігатись система цінностей, сформована у VI – першій половині V ст. до н.е., до відповідності яким апелювали перед геліеєю громадяни. Так само продовжували діяти закони, котрі виступали регулятором відповідності громадянина етико-моральним нормам поліса. Про ряд таких законів, зокрема, про наявність покарання за образу батьків, згадував Демосфен [24, XXIV. 102-103, XXXIX. 33]. На користь підтримки широкими колами демосу задекларованих ораторами «традиційних» цінностей поліса свідчить перебування при владі Лікурга в Афінах між 338-326 рр. до н.е., який відстоював цінності традиційної демократії [277, с. 87]. Крім того, за умови невиконання економічних та військових обов’язків значною кількістю громадян та, як наслідок, невідповідності їх усталеному в громадянській свідомості ідеалу, розвиток Афін у класичний період був би не настільки успішним. Тому, попри «раціоналізацію» свідомості, політичні, соціально-економічні зміни, породжені військовими кампаніями Афін, в умовах наявності «поганого громадянства» утверджені протягом VI – першої половини V ст. до н.е. цінності поліса у другій половині IV ст. до н.е. залишались загальновизнаними, суспільно важливими.

Отже, ціннісно-етичні домінанти поліса, до яких належали, зокрема, основоположні принципи функціонування громадянської общини, становили ідеологічну основу формування у суспільній свідомості афінян колективних уявлень про образ ідеального громадянина. Соціалізація та інкультурація

відповідно до цінностей поліса, його суспільних норм мали забезпечити відповідність громадянина «образу думок і дій держави», ефективне функціонування поліса внаслідок відтворення культурних норм і традицій [24, XX. 13]. Еволюція принципів функціонування громадянської общини від евномії на початку VI ст. до н.е. до ісономії на межі VI-V ст. до н.е. позначила зміну культурного та політичного контексту, який визначав місце і роль афінського громадянина у державі, зміст громадянства тощо. У нерозривному взаємозв'язку змінювалась громадянська свідомість, відбувалось формування у колективних уявленнях афінян образу ідеального громадянина, світоглядними орієнтирами якого поставали пріоритетні цінності поліса.

Ціннісно-етичні домінанти афінського поліса викристалізовувались паралельно розвитку громадянської общини. Так само усталені світоглядні пріоритети аристократичного суспільства внаслідок демократизації поліса поступово поширювались на представників демосу, трансформувались відповідно до вимог нової громадянської ідеології. Прикладом цьому є запроваджена Солоном гарантія особистої свободи на основі громадянства, а не майнового критерію, подальша еволюція значення свободи як рівного права політичної участі в контексті протиставлення демократії інституту тиранії. Врешті, аристократична «справедливість» як традиційне право кожного воїна на участь у розподілі військової здобичі, в демократичних Афінах класичного періоду трансформувалась у право громадянина на отримання частки від прибутків усього поліса.

2.2. Значення релігійно-світоглядних пріоритетів у процесі набуття образом ідеального громадянина ознак універсальності.

Релігійні вірування відігравали провідну роль у житті поліса та громадянина, визначали зміст культури й, як наслідок, світогляд афінян. Численні релігійні ритуали освячували всі форми організації соціальних спільнот, публічну й приватну сфери життя громадянської общини [221, с. 66]. Афінський поліс, як суспільно-політичне утворення, поставав у невідривній єдності з панівними в

общині громадян релігійно-світоглядними уявленнями [252, с. 248-249]. Боги та богині володіли землею Аттики, виступали покровителями міста та його жителів, насилали на них свою кару, навіювали людям рішення й вчинки [24, XVIII. 141, 290, XXIII. 81, XXIV. 121].

Починаючи від народження і до самої смерті релігія відігравала визначальну роль у формуванні громадянина. Релігійні заходи в межах ойкоса і поліса відзначали зміни у структурі сім'ї, найбільш важливі етапи соціального життя дитини, виокремлюючи фази дитинства за ритуалами [600, с. 454-459]. Релігія також сприяла посиленню відчуття спільності членів громадянської общини, формуванню колективної громадянської та культурної ідентичності, підкріпленої численними обрядами й релігійними священнодійствами [720, с. 264-269]. Належність до поліса засновувалась, перш за все, на релігійній складовій. Дозволу володіти часткою у майні поліса, управлінні ним, передувало право брати участь в культових відправах – мати доступ до реалій духовного життя громадянської общини. Відчуття спільності та колективної ідентичності засновувалось на ціннісних категоріях «гієра кай госіа» («καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων») – умовній «формулі», що закріплювала взаємні зобов'язання людей і богів всередині общини, обумовлювала норми поведінки афінян [415, с. 234-235].

Початковий етап впливу духовно-релігійного життя на формування громадянського світогляду афінян характеризується обрядами включення до основних соціальних структур – сім'ї та фратрії. Обряди, пов'язані із визнанням дитини, введенням її у сім'ю, залученням до сімейного культу супроводжували першу фазу дитинства, яка тривала до 3 років. Протягом 7 днів після появи на світ відбувалась церемонія амфідромії – принесення жертви на сімейному вівтарі, обнесення дитини тричі навколо вогнища, що символізувало введення її в ойкос та забезпечення захисту божествами [410, с. 67]. Подальшим елементом обряду введення у сім'ю було надання імені; щодо визначення часу його проведення у джерелах існують певні розбіжності. Арістотель вказував на найменування дитини саме через 7 днів по народженні й не раніше, аргументуючи це високою смертністю серед немовлят протягом першого тижня життя [14, VII. 67].

Мантіфей у промові проти Беота зауважував, що батько дав йому ім'я на десятий день народження. Усиновлений також апелює до того, що батько справив йому десяті народини, визнавши таким чином своїм сином [24, XXXIX. 20-22, XL. 28]. Дослідники відносять амфідромію на 5-й, 7-й або 10-й день, а надання імені – на 7-й, 10-й день або одночасно з амфідромією [387, с. 297-303; 263, с. 227-228]. Демосфен згадував, що в Афінах діяв закон, за яким батько мав право спочатку дати ім'я дитині, а потім скасувати його й публічно відмовитись від дитини. У випадку виключення з ойкоса дитина позбавлялась майнових прав [24, XXXIX. 39]. Вірогідно, дана практика застосовувалась дуже рідко [387, с. 337].

Наступною фазою включення у громадянську общину було введення хлопчиків у фратрію, залучення до відправлення фратріальних та полісних релігійних культів; це передувало офіційному включенню у списки демотів і набуттю політико-правового статусу повноправного громадянина [24, XXXIX. 4-5]. Фратрія була об'єднанням громадян, заснованим на спорідненості по чоловічій лінії. Кожна фратрія мала свої святині, біля яких на зібраннях фратерів відправлялись культи. Визначення належності до дему за походженням батька після реформ Клісфена дає підстави вважати, що фратрія мала не лише родову, а й територіальну ознаку [517, с. 241-266].

Значення фратрії у формуванні громадянської свідомості, попри втрату нею політичної ролі наприкінці VI ст. до н.е., залишалось вагомим. Фратрія в Афінах виступала основою визначення громадянства, забезпечення чистоти походження [693, с. 28]. Їй належали функції засвідчення шлюбу афінян й контролю законнонародженості дітей, що набуло особливого значення в афінському суспільстві у контексті закону Перікла про громадянство [413, с. 104]. Демосфен у промовах неодноразово апелює до оформлення шлюбу «за правилами», відповідно до законів [24, XL. 26, XLIII. 19, XLVIII. 53, LIX. 13, 58]. Таким чином, належність до фратрії та участь у відправленні її культів засвідчувала наявність спорідненості як підстави громадянського статусу. Фратрія регулювала соціальне життя всередині громадянської общини, натомість залучення до політичної діяльності відбувалось завдяки демам і філам [189, с. 44-46].

Представлення хлопчиків, введених в ойкос, членам фратрії проходило у відведений для даного ритуалу час – на 3-й день найважливішого фратріального свята Апатурій. Батько або найближчий родич мали присягнути щодо законнонародженості дитини, здійснити жертвоприношення на вівтарі з подальшим розподілом жертовного м'яса серед присутніх фратерів. Введення у фратрію відбувалось на основі голосування. У випадку незгоди фратер повинен був фактично або жестом відвести жертву від вівтаря. Відмову фратерів включити дитину у фратрію, зокрема, через сумніви у походженні матері, батько мав право оскаржити у третейського судді. Право вважатись афінським громадянином, а не незаконнонародженим, Євксіфей обґрунтовував введенням його у фратрію та подальшим внесенням у списки дему, тобто, соціорелігійною й політичною інтеграцією в общину [12, 550; 24, XXXIX. 4-5; 24, LIX. 59-60].

Апеляція ораторів до свідчень афінян, що належали до однієї фратрії, дему і мали спільне місце для поховання демонструє сприйняття даної групи як окремої соціальної спільноти, а також – наявність тісного зв'язку соціорелігійної та політичної складових статусу громадянина [24, XLIII. 79, LVII. 40]. Вівтар, біля якого проводили обряди, здійснювали жертвоприношення й присягалися, був основним елементом фратріального святилища [538, с. 615-617]. Те, що фратери брали камінчики для голосування за введення хлопчика у фратрію із вівтаря Зевса Фратера під час спалення принесеної жертви, трактується як ознака релігійної відповідальності за голосування [24, XLIII. 14].

Питання віку введення у фратрію залишається відкритим. Найімовірніше, даний обряд відбувався у 3 роки, оскільки саме на цей вік припадав перехід у наступну вікову групу та початок участі у вшануванні громадських культів: діти вперше брали участь у фестивалі Хоес, що відзначався на 2-й день весняного свята Анфестерій [263, с. 192-193; 384, с. 439]. За іншою версією дитина включалась у фратрію протягом року після народження або введення в ойкос у випадку усиновлення [462, с. 303]. Апатурії засвідчували вікову належність, справлялись усіма іонійськими містами, крім Ефеса та Колофона. Покровителями свята й введення хлопчиків у фратрію в Афінах виступали Зевс Фратер та Афіна

Фратрія [222, с. 131].

Третя фаза інтеграції у громадянську общину пов'язана із досягненням фратріального повноліття, яке припадало на 16 років, і повторним введенням у фратрію. Починаючи з даного віку хлопчик брав участь у розподілі срібла з копалень Лавріону [171, с. 132-133]. В день Куреотиди – 3-й день Апатурій, батько повинен був знову поклястись про законнонародженість сина, принести жертви Зевсу та Афіні, тобто – фратріальним божествам. Крім того, проводилось ритуальне обрізання волосся, – символ переходу з дитинства у повноліття. Метою повторного введення у фратрію було підтвердження архонта-епоніма та першого представлення у фратрії, забезпечення підстав для подальшої реєстрації у демі задля отримання громадянських прав [407, с. 46]. Куреотиді передував обряд «oinisteria», який проводився у найбільш важливому святилищі з храмом Геракла, – в межах афінського дему Меліта [559, с. 185]. Під час даного заходу хлопчик жертвував Гераклу одну міру вина, здійснював узливання та роздавав залишки вина своїм супутникам. Обряд посідав провідне місце у вшануванні афінянами культу Геракла [638, с. 437].

Аналізуючи напис фратрії Демотионідів IG II^2 1237, датований 396/395 рр. до н.е., П. Відаль-Наке та Л. Глускіна відзначали, що внесення хлопчиків у списки фратрії відбувалось не відразу, а через рік після принесення жертви. Протягом цього часу фратери мали ознайомитись із походженням батька й матері через відомості, представлені фратріархом та жерцем [171, с. 133; 189, с. 41-42]. На нашу думку, визначена декретом практика введення у фратрію через рік після пожертви та пропозиція Менексена щодо запису у фратріарха відомостей про дитину, яка вводитиметься у фратрію вже у перший рік її життя, могли бути запроваджені через облогу Декелеї. Декретом Демотионідів було визначено процедуру введення у фратрію в умовах, коли внаслідок спартанської окупації вказана фратрія не могла здійснювати обряди біля свого святилища. Імена осіб, які пропонувались для введення у фратрію, попередньо мали бути записані на двох окремих дощечках: одна з них демонструвалась фратріархом у місті, друга – у демі. Однак, Апатурії мали відзначатись всіма фратерами, незалежно від місця

їхнього проживання, тільки у святилищі в Декелеї [517, с. 253-254].

Напис фратрії Демотионідів містить перелік внеску, який мали сплатити жерцю за жертви мейон та курейон під час обряду введення у фратрію: окремі частини жертовного м'яса й 3 оболи срібла для мейон, окремі частини жертовного м'яса, випічку з борошна, вино і драхму срібла з курейон [25, с. 28-29]. Подібна різниця у складі частки жерця від пожертви може свідчити про те, що мейон та курейон відповідали різним етапам введення хлопчика у фратрію (Дж. Блок, С. Ламберт), етапам введення в ойкос і фратрію (Б. Аулт), введенню у фратрію дівчаток та хлопчиків [545, с. 70; 413, с. 104; 399, с. 4; 221, с. 73; 263, с. 192].

Оскільки жінки були позбавлені політичного громадянства, серед дослідників існують сумніви щодо введення у фратрію дівчат. Однак, на нашу думку, без реєстрації дівчат у фратрії неможливою була їхня участь у релігійних обрядах, що відправлялись виключно громадянами поліса, а також здійснення обрядів, відправлення яких покладалось виключно на жінок. Поділ з іншими громадянами культів і традицій визначав їх належність до общини. Можливість введення дівчат у фратрію демонструє відкритий на Акрополі вотивний рельєф архаїчного періоду, інтерпретований як сцена Апатурій. Він містить зображення сімейного жертвоприношення за участі в обряді дівчинки-доньки та жінки-матері [622, с. 493-497]. На користь позиції щодо включення дівчат у фратрію може свідчити також вищезгадуване ритуальне остриження волосся хлопчикам і дівчатам у підлітковому віці, яке проводилось на Делосі [559, с. 112-113].

Якщо процедура включення у громадянську общину дітей, народжених у законному шлюбі, була регламентована, то питання можливості введення у фратрію позашлюбних дітей або дітей, народжених від іноземців, – достатньо проблематичне. Вірогідно діти, народжені від обох батьків-афінян поза законним шлюбом, після введення у фратрію отримували громадянські права, оскільки фактично вимога про походження від законного шлюбу могла бути замінена формальною згодою батька. Діти, котрі походили від шлюбу афінянина з ксеною, за згодою батька могли бути введені у фратрію, але отримання ними громадянських прав потребувало декрету екклесії [190, с. 94-96].

У випадку усиновлення порядок введення в ойкос, фратрію, дем міг порушуватись. Син Мантія Мантіфей у промові проти усиновленого своїм батьком Беота звертав увагу суддів на стрижневий критерій визначення віку – відповідно порядку введення у фратрію і дем. Мантіфей є старшим за Беота, оскільки був внесений у список дему до усиновлення та введення у фратрію останнього. Батько Мантіфея, виконуючи рішення судді-арбітра, змушений був ввести у фратрію Беота і Памфіла, які народились у нього від афінянки Плангон поза законним шлюбом. Проте, ввів їх у дім після смерті батька вже Мантіфей, розділивши за законом із ними спадок [24, XXXIX. 4-5, 29-31, XL. 2]. Син Арістодема у промові по тяжбі з приводу спадку Архіада звертав увагу, що Леохар був введений у дем до проведення докімасії демотів та перед внесенням у список фратрії [24, XLIV. 41].

З огляду на фрагментарність згадок Апатурій у джерелах, С. Ламберт припускає, що вік введення у фратрію, порядок внесення в списки фратерів, розміри пожертв, а також практика введення у фратрію дівчат могли врегульовуватись кожною фратрією самостійно, а отже – різнитись [545, с. 161-189]. Однак, наявність суттєвої різниці в ритуалах, на нашу думку, позбавила б можливості ораторів звертатись до спільної пам’яті афінян в питаннях процедури визначення фратріальної належності як основи громадянства під час судових промов або у народних зборах. Апелювання афінян до введення у фратрію як підстави входження до колективу громадян свідчить про те, що пов’язані із даною процедурою обряди були елементом формування громадянської свідомості.

Другий етап впливу релігії на формування громадянської свідомості афінян ґрунтувався на практичному досвіді участі у соціокультурній діяльності поліса. Основними тенденціями грецької релігії на межі VI-V ст. до н.е. було: відправлення обрядів, які вважались встановленими самими богами; виконання визначених богами обов’язків перед державою й близькими; дотримання достойного способу життя [264, с. 8-14].

Спільний культурний простір, утворений завдяки колективному

відправленню обрядів і релігійних ритуалів, сприяв посиленню єдності афінян. Вшанування богів, що належало до обов'язків громадянина, проявлялось у значущості храму божества, характері покарань за звинуваченнями у релігійному нечесті, приватних та публічних жертвоприношеннях, які повинен був здійснювати громадянин протягом усього життя, зокрема, перед вступом на посаду та військовим походом (Додаток Г, № з/п 1.3, 1.5-1.8, 2.1-2.5) [94, I. I. 2]. В означеному контексті практична участь афінянина у духовно-релігійному житті поліса відбувалась двома способами – завдяки здійсненню жертвоприношень, участі у відправленні релігійних культів та шляхом виконання жрецьких посадових обов'язків, пов'язаних із культово-обрядовою практикою.

Належність до ойкоса, фратрії виступала основою належності до поліса; відповідно, участь у сімейних релігійних культах надавала можливість участі у духовно-релігійному житті общини. Археологічні та іконографічні матеріали свідчать: діти так само були учасниками сімейних релігійних обрядів, весільних та поховальних процесій, допускались до ритуальних святинь, долучаючись, таким чином, до сімейних сакральних культів (Додаток Д, № з/п 5.1) [24, XXXIX. 35; 554, с. 218-226; 409, с. 61]. Після введення у фратрію, діти залучались до відправлення «полісних культів» – публічних фестивалів, здійснення публічних, тобто включених у «жертовний календар» поліса, жертвоприношень [546, с. 145].

Під час свята Анфестерій, яке справлялось на честь бога Діоніса протягом 3 днів та було пов'язане із відкриттям бочок із вином тогорічного врожаю, діти вперше виводились за межі ойкоса для участі у церемонії вшанування полісного божества. Попри те, що Анфестерії справлялись низкою іонійських міст, події другого й третього днів відносять до притаманних лише Афінам. Увінчані діти отримували мініатюрні глечики, куштували обрядове вино. Хоес був першим, спеціально створеним для відзначення етапу дорослішання дитини атрибутом. На глечиках здебільшого зображувались типові сцени перебування дітей у середовищі, характерному для певного етапу їхньої соціалізації – повзання, гра з улюбленими іграшками, тваринами або іншими дітьми (Додаток Д, № з/п 2.1-2.12, 4.1-4.7) [678, с. 125]. Наявність у похованні дітей хоесів пов'язують із тим, що

померла дитина не досягла віку участі у фестивалі [559, с. 130].

Надалі, разом із батьками діти відвідували жертвоприношення, театральні вистави, свята (Додаток Д, № з/п 5.2-5.6; Додаток Е, № з/п 2.1, 2.4-2.6) [36, XIX. 10]. Так, Євксіфей згадував, що родичі водили його до фратрії та до вівтаря Аполлона Патроса [24, LVII. 54]. Збереглась значна кількість вотивних рельєфів із вшануванням бога Асклепія, учасниками сімейного поклоніння якому були діти (Додаток Е, № з/п 2.2, 2.3).

Участь дітей в обрядовій діяльності під час відзначення загальнополісних свят і фестивалів мала сприяти їхньому вихованню відповідно до системи цінностей та морально-етичних норм громадянської общини [297, с. 231-232]. На святкуванні Таргелій процесія дітей з гілкою оливи або лавра, переплетеною білими й червоними вовняними нитками, фруктами, солодощами, рухаючись до святилища Аполлона відвідувала будинки афінян і співала ритуальну пісню, за що учасники дійства отримували подарунки. Нести гілку доручалось хлопчику, який мав обидвох живих батьків. За участь у святкових процесіях під час фестивалів хлопчиків та юнаків були відповідальні педотриби й гімнасіархи, які здійснювали їх підготовку. Діти були учасниками ритуальних процесій також під час святкування Піанепсії, осхофорій [422, с. 319; 441, с. 18]. У підлітковому та юнацькому віці діти ставали учасниками спільного вшанування культів у палестрах, гімнасіях, в ході підготовки у ефебії, що детальніше розглядається нами у п. 3.2. (Додаток Г, № з/п 1.1, 1.4, 1.5, 2.7, 2.10-2.12).

У дорослому віці чоловік, як голова ойкоса, був зобов’язаний відправляти обряди, пов’язані із вшануванням богів в межах ойкоса, забезпечувати дотримання обрядів, пов’язаних зі змінами в структурі сім’ї – народженням дітей, шлюбом, здійсненням поховання. Спільні жертвоприношення та дотримання культів усіма членами ойкоса символізували належність до роду. Належність до дему, філи, поліса передбачала сумісну релігійну діяльність, покликану формувати, засновану на спорідненості й духовній спільності, колективну ідентичність. Беручи участь у жертвоприношеннях та обрядах громадянин поділяв відповідальність за соціальні, релігійні або інші аспекти, які вони

позначали [24, LVII. 47]. Отримання шматка жертовного м'яса кожним учасником заходу символізувало передбачене «гієра кай госіа» («καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων») почесне право общинника на власну «частку» в духовному житті спільноти. Так, декрет стосовно порядку святкування Малих Панафіней врегульовував, зокрема, питання про розмір частки жертовного м'яса для жерців, посадових осіб та кожного громадянина – учасника процесії (IG II/III^3 1 447) [100].

Вшанування афінянами богів та героїв відбувалось у храмах, святилищах, на окремих вівтарях, в межах священних ділянок, у формі вотивних посвят [472, с. 109-110; 543, с. 97-104]. Храм розглядався як осередок полісних цінностей; разом із вівтарем виступав засобом освячення дій громадянина, сакральним захисником, біля якого шукали порятунку під час військових конфліктів, винесення вироків [18, 25. 3-4; 37, 93, 128]. Приватна й публічна діяльність, спрямовані на вшанування божества, були взаємопов'язані. Приватні жертвоприношення містили публічну складову, яка полягала у розподілі жертовного м'яса, посвятах богам. Виконання ж посвят у публічних місцях демонструвало заможність, особисті заслуги представників роду [413, с. 99-103].

Необхідність мати великі статки Сократ пов'язував, зокрема, з потребою значних пожертв задля прихильності богів і людей [95, II. 4-7]. Доброчесний громадянин мав обов'язково віддавати «належне» богам, відправляючи у визначеному полісом порядку релігійні обряди, здійснюючи жертвоприношення, встановлені пращурами. Неможливість вшанувати належним чином культи, здійснити жертвоприношення вважалась бідою [87, III. 58. 5; 24, LIX. 75; 36, VII. 29]. Показовим відносно ставлення афінян до вшанування богів є судовий процес проти Сократа, засудженого, попри значну підтримку друзів та учнів, до смертної кари за звинуваченням у невизнанні визнаних полісом богів і введенні нових божеств. Заперечуючи дане звинувачення, Ксенофонт вказував, що Сократ часто здійснював жертвоприношення вдома й на державних вівтарях, де усі афіняни мали змогу його бачити [94, I. 1. 1-2]. В уявленнях афінян саме завдяки збереженню культів та жертвоприношенням вони отримували добрі знамення напередодні битв [36, XIV. 60].

Афінянин мав дотримуватись доброчесної поведінки у ставленні до богів як приватна особа і як учасник управління полісом. Виконання посадових обов'язків супроводжувалось жертвоприношеннями [87, VIII. 70. 1]. Посадові особи, посади яких були колегіальними, перед вступом на посаду й протягом подальшої діяльності здійснювали спільні жертвоприношення та узливання [24, XIX. 190]. Кожен громадянин мав право внести пропозиції щодо покращення процедури вшанування культів, запровадження фестивалів на честь богів та героїв, організації нових святилищ. Найбільшим проявом доброчесності вважались особисті витрати на такі заходи (IG II/III³ 1 348) [100].

Важливу роль у формуванні спільної культурної пам'яті, колективних уявлень афінян відігравала участь у ритуальних процесіях, що передбачали обхід вівтарів, святилищ й храмів, обрядодіях, жертвоприношеннях з розподілом жертовного м'яса серед учасників, в дні полісних фестивалів, передусім Міських Діонісій і Великих Панафінеїв. Зазначені заходи поєднували релігійну та політичну, з огляду на структуру їх організації, сторони життя поліса, сприяючи формуванню громадянської ідеології [606, с. 211].

У VI-IV ст. до н.е. належність до роду як складового елементу фратрії, визначала наявність почесного права виконання жрецьких обов'язків у полісних культах, за якими відправлення здійснювалось у спадковому порядку [24, LIX. 116-117]. Формування громадянської ідеології після закону Перікла про громадянство було посилене відкриттям демосу доступу до жрецьких посад, досяжних у попередній період лише представникам аристократії [550, с. 174-175]. Доступ до жрецтва був забезпечений не усуненням привілею аристократичних родів на служіння за окремими культами, а введенням нових культів, відправляти які міг громадянин, обраний за жеребом (IG I³ 82) [4, I. 188; 98; 414, с. 166]. На посаді жерця певного культу громадянин завідував відповідним святилищем та забезпечував виконання належних обрядів. Збереглися написи, що засвідчують відзначення вінком жерця бога Асклепія за хороше управління святилищем та допомогу в організації театральних змагань на Діонісіях (IG II/III^3 1 359) [100].

У такий спосіб розвиток загальнообщинних культів сприяв формуванню й

зміцненню ідентичності громадян поліса. Станом на IV ст. до н.е. значно збільшилась кількість жрецьких посад, кандидатів на які обирали саме жеребкуванням. Так, за жеребом здійснювалось виконання жрецьких обов'язків на рівні дема [24, LVII. 46-48]. Також за жеребом афінянин міг бути обраний до однієї з комісій гієропеїв, котрі спостерігали за правильністю відправлення обрядів, здійснення жертвоприношень, зокрема, до щорічної комісії гієропеїв, яка складалась з 10 членів – по 1 представнику від філи (IG II/III^3 1 369) [100]. Написи IV ст. до н.е. засвідчують здійснення гієропеями різних культів посвят (IG II/III^3 4 637) або похвали їм афінським народом за належним чином виконані обов'язки (IG II/III^3 4 74) [101].

Отже, релігійно-світоглядні уявлення визначали культурний простір, що формував громадянську свідомість афінян. Перший етап впливу релігійного життя на становлення громадянської свідомості позначався обрядами включення афінян до фратрії, які закладали основи ідентичності членів общини; другий етап передбачав подальшу участь у соціокультурній діяльності – відправленні обрядів, релігійних культів членами сім'ї, фратрії, дема, громадянської общини, виконанні повноважень жерця, посадової особи релігійного культу, що було запорукою виникнення колективних духовно-світоглядних уявлень і колективної пам'яті.

Релігія формувала й обґрунтовувала ключові засади афінського громадянства, освячуючи включення дитини в общину та її участь у відправленні релігійних культів, супроводжувала громадянина протягом життя. Введення дитини в ойкос, фратрію було регламентованою процедурою, що мала засвідчити її походження та, як наслідок, право на подальше включення у політичну спільноту громадян. Участь у релігійних заходах всіх членів ойкоса відповідно до вікових груп та статі, забезпечувала сумісне прийняття культурних норм та взірців, моделей поведінки. Належне виконання громадянином релігійних обов'язків у формі вшанування богів на приватних та громадських вівтарях, у храмах, здійснення посвят, участі у спільному відправленні релігійних культів, виконання жрецьких обов'язків виступало складовою образу ідеального громадянина, передумовою гармонійного становлення особистості, було

необхідним чинником для визнання його доброчесності. Спільність релігійно-світоглядних уявлень членів общини сприяла набуттю образом досконалого громадянина ознак універсальності.

2.3. Вплив соціально-економічного сегмента на складання архетипу полісної свідомості.

Особливості полісного ладу Афін VI-IV ст. до н.е. обумовили високий статус громадянина у суспільно-політичній, соціокультурній, економічній сферах. В колективних уявленнях афінян громадянин поставав у декількох основних «іпостасях» – землевласник, воїн, активний учасник управління містом-державою. Сумлінне виконання цих видів діяльності було передумовою суспільного визнання його моральним та достойним представником общини. Плутарх, цитуючи Ксенофонта, відзначав, що у доброго господаря все на своїх місцях – і знаряддя для землеробства, і обладунки воїна [74, 1]. Тому, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що економічний чинник виступав органічною складовою статусу повноправного громадянина та елементом відповідності його загальноприйнятому ідеалу. Дана обставина обумовлює потребу аналізу впливу системи економічних відносин поліса на становлення образу ідеального громадянина у колективній свідомості.

Для античного поліса характерна чітка соціальна стратифікація та майнова диференціація, юридичне закріплення якої у Стародавніх Афінах відбулось внаслідок законодавчої діяльності Солона на початку VI ст. до н.е. Ініційована ним сейсахфія повернула збіднілим громадянам особисту свободу, сприяла звільненню від боргів й закріпила за останніми оброблювану землю внаслідок зняття боргових каменів [596, с. 237]. Прибуток з землі став критерієм нового поділу на соціальні групи на підставі майнового цензу, який формально зберігав своє статусне значення протягом класичного періоду [721, с. 352; 416, с. 172].

Врегулювання власності на землю в афінському полісі здійснювалось на законодавчому рівні, маючи на меті збереження засобів існування демосу у формі обробітку земельних наділів. Закон Солона забороняв придбання землі в будь-

якій кількості, вище встановленої міри задля попередження концентрації земель в руках заможних громадян [241, с. 119]. Афіни не були виключенням в питанні обмеження прав землевласників вільно розпоряджатись своїми наділами. У деяких грецьких полісах існувала заборона продажу початкових земельних наділів; відчуження власності без доведення необхідності цього залишалось табуйованою нормою у локрійців.

Важливість даної норми виходила з того, що на основі доступу до землеволодіння вирішувалось питання рівності громадян. Арістотель наводив вислови корінфянина Фідона та Фалея Халкідонського про необхідність рівного розподілу землі серед общинників [19, 1265b10-15, 1266a30-b30, 1267b5-10]. Подібне обмеження могло бути пов'язане з характерним для громадянської общини домінуванням колективних інтересів та норм над приватними [373, с. 101]. В історіографії існує думка про недостатність аргументів на користь існування або відсутності закону Солона стосовно обмеження землевласності [128, с. 33]. Проте, враховуючи значення землі як ознаки належності до общини, основи соціального поділу, сакрального елементу міфу про автохтонність, заходи, орієнтовані на попередження концентрації великих земельних наділів «в одних руках» були, на наш погляд, цілком ймовірними.

Землевласність виступала економічною базою поліса, а громадянська община – власником землі. Земля в Афінах поділялась на суспільну, наділи якої розподілялись між громадянами, й державну, прибутки з якої йшли на організацію жертвоприношень, свят, потреби демів та філ [187, с. 36-37]. Земля та власність, володіння будинком, були ідентифікуючими ознаками афінського громадянина, показником його соціальних чеснот, забезпечували майновий статус та основу спадку [77, VII]. Право володіння землею становило основу «замкненості» громадянської общини [278, с. 94-95]. Зв'язок землі та громадянського статусу обумовлювався також специфікою економічного ладу поліса, а саме – відсутністю чіткого розмежування міської й сільської території, долученістю більшості громадян до обробки землі [130, с. 15-32]. Сприяли такій тенденції, як вважаємо, важливість землеробства в економіці Стародавніх Афін та

адміністративно-територіальна реформа Клісфена.

Землеробству належала традиційно висока роль в афінському полісі. Значення його для греків архаїчного періоду висвітлено Гесіодом. Виказуючи шанобливу повагу до праці він писав, що людина, яка вчасно засіє землю й облаштує будинок, буде жити у статках, а це призведе до доброчесності – арете («ἀρετή») і поваги [32, 11-25, 293-315]. За рівнем престижності землеробство було скоріше почесною справою, ніж способом збагачення. Зв'язок землеробської діяльності із суспільним визнанням доброчесності громадянина аналізував Ксенофонт. Називаючи землеробство заняттям корисним, пристойним, приємним богам та людям, а отже, благородним, Ксенофонт відзначав, що воно робить людей хоробрими, найкращими громадянами, які найсильніше люблять вітчизну [95, VI. 6-10, XI. 14-18, XV. 4].

Земля дає прибуток, задоволення, служить гімнастикою для покращення фізичного розвитку, робить тіло гарним та сильним. Землеробство виховує у громадян відданість полісу. Збереження земельних наділів та врожаю – найкраща, на думку афінян, мотивація захисту поліса в умовах війни. Ремесло ж зазнавало зневажливого ставлення, оскільки залишало мало часу для саморозвитку й піклування про поліс, привчало до сидячої роботи, погіршуючи фізичний стан людини [95, IV. 1-4, V. 1-17]. Власне тому наявність землеволодіння в межах Аттики та дітей як гарантії зв'язку з полісом, за словами Дінарха мали стати запорукою довіри демосу до стратегів і ораторів [26, I. 71].

Праця на землі виступала почесним заняттям вільних громадян, оскільки мала забезпечити здатність виконувати державні повинності [411, с. 10-11]. В одній з промов Лісія відзначалось, що більшість воїнів, повернувшись з походу, займались господарством [38, XIV. 14]. Так, афіняни Евфілет і Сострат вели господарство у сільській місцевості й мали будинки в місті. Евфілет також мав млин [38, I. 9-22]. Той, хто гарно управляв домогосподарством та, отримуючи прибутки, виконував повинності, заслуговував на повагу співгромадян; це було особливо важливо в суспільстві, де мораль виступала фактором врегулювання відповідності індивідуума суспільним нормам.

Хоча земельні ділянки знаходились у приватному володінні, ключовим власником та розпорядником землі поліса була громадянська община. До повноважень екклесії належало дарування общинної землі. Наділ, як складова майна, міг бути відчужений у спосіб конфіскації за рішенням суду. Подібні операції з землею проілюстровані у VII промові Лісія. Захищаючись від звинувачення у викорчовуванні пошкодженої священної маслини, громадянин доводить суддям, яким чином ділянка з цією маслиною потрапила в його користування. Конфіскований у Пісандра під час Пелопоннеської війни разом з іншим майном, земельний наділ був подарований народом Аполлодору з Мегари. Аполлодор самостійно обробляв наділ, а потім продав його Антіклу, котрий здав землю в оренду. Відповідач придбав ділянку шляхом купівлі в Антікла після правління Тридцяти; спочатку теж здавав її в оренду, а згодом обробляв самостійно [38, VII. 2-11]. Подібні дані свідчать про наявність досить поширеної практики купівлі-продажу земельних наділів у афінському полісі на межі V-IV ст. до н.е., в т.ч. – з метою передачі їх в оренду, та зосередження в руках одного громадянина декількох ділянок. Про такі випадки говорив Демосфен зазначаючи, що деякі громадяни ведуть сільське господарство, придбавши значну кількість землі [24, XIII. 30].

Практика операцій з землею для збагачення, яка набувала поширення на тлі процесу зубожіння демосу й перерозподілу землі внаслідок Пелопоннеської війни, дійсно сприяла зосередженню декількох ділянок в руках одного господаря, але не призвела до повної втрати землевласності значною кількістю громадян. Свідченням цьому була відсутність відповідної риторики у судових промовах та фінансова спроможність афінян нести гоплітську службу. Внаслідок купівлі або успадкування афінський громадянин міг володіти кількома наділами, які здебільшого розташовувались в різних районах та здавались в оренду [128, с. 31-32; 187, с. 27-30]. За підрахунками Ю. Андрєєва наприкінці V ст. до н.е. лише ¼ -⅕ афінян не мали наділів [130, с. 15]. Власне, сам факт наявності безземельних громадян став вагомою причиною відхилення запропонованого Формісієм після повалення тиранії Тридцяти закону про надання громадянських

прав на підставі землеволодіння [149, с. 380].

В колективних уявленнях афінян ремісництво, торгівля, наймана праця, як вже акцентувалось, традиційно вважались недостойними громадянина. Таке ставлення брало витоки в аристократичній системі цінностей архаїчного періоду. Соціально-економічні реалії VI-IV ст. до н.е. та особливості географічного розташування афінського поліса, територія якого вирізнялась недостатньою кількістю родючої землі, диктували інші вимоги. Афінський поліс навпаки, заохочував громадян займатись ремеслами та засуджував бездіяльне життя [24, XVIII. 87]. Саме тому, за законом Солона батько, котрий не навчив сина ремеслу, позбавлявся права вимагати від нього утримання в старості [77, XXII]. К. Робб спростовує існування такого закону, трактуючи його як вкрай обтяжливе зобов'язання батька забезпечити навчання сина [665, с. 129]. У будь-якому разі держава намагалась врегулювати суспільний осуд співгромадянами афінян, зайнятих у непрестижних сферах діяльності, свідченням чому є чинний у IV ст. до н.е. закон про заборону ображати громадян за їх роботу на агорі [149,с. 215-216].

Економічні відносини були тісно пов'язані з політичними, етичними та ціннісними. Ментальні звички щодо поділу сфер діяльності за рівнем престижності для громадянина справили значний вплив на економічну поведінку афінян [402, с. 11-12]. Ісократ зазначав, що до проведення реформи Ареопагу, діяльність громадян після отримання виховання достойного вільного громадянина, залежала від їхнього майнового рівня. Заможні афіняни мали займатись фізичними тренуваннями, верховою їздою, полюванням, філософією, тобто присвячувати час подальшій освіті та саморозвитку. За відсутності такої спроможності, юнак мав навчитись ремесел [36, VII. 37, 43-45].

Ремісництво й торгівля відігравали суттєву роль в економіці афінського поліса класичного періоду. Перелічуючи спадок батька Демосфен називав дві ремісничі майстерні та значні грошові суми – близько таланта срібла, відданого у позику під відсотки, морські позики, гроші у трапедзах і надані в борг, а також матеріали для майстерень, будинок з інтер'єром, кубки, золоті речі та срібло, одяг [24, XXVII. 9-11]. Для даного періоду є характерним суттєве зростання ролі

фінансового капіталу в структурі статків громадянина. З огляду на це ми схильні вважати, що землеволодіння й домогосподарство заможних громадян у V-IV ст. до н.е. виступали елементами престижності.

Ойкос (домогосподарство) був основною соціальною, економічною, релігійною одиницею поліса. Ойкос прийшов на зміну роду, який вже у часи Гомера розглядався лише в генеалогічній площині [373, с. 80] і включав сім'ю, представлену подружжям, дітьми, родичами, один або кілька будинків, саме господарство, все майно разом з рабами [387, с. 33, 468]. Економічну базу ойкоса становили: землеволодіння як основа фінансової спроможності та політичного статусу громадянина, промислова й ремісничa діяльність, що розвивались в межах домогосподарства [401, с. 263; 693, с. 28].

Складовими ойкоса виступали також соціальні відносини між його членами та релігійні ритуали. В домашніх культах ойкоса вшановувались загальнополісні божества; у світоглядних уявленнях афінян приватне домогосподарство як структурна частина поліса містило частку власності общинної та божественної [416, с. 165]. Виступаючи частиною ойкоса, громадянин був відповідальний за нього. Тому зв'язок доброчесної людини з домогосподарством передбачав наявність таких уже згадуваних чеснот як повага до богів, батьків та пращурів, збереження й примноження спадкового майна. В соціальному аспекті ойкос був мірилом ідентичності громадянина: з його функціонування витікав обов'язок морального та соціального виховання особистості.

В ойкосі проявлявся зв'язок економічної та політичної сфер життєдіяльності поліса. Починаючи з Солона закони стосовно громадянських прав та прав спадкування розглядались взаємопов'язано, хоча закон Перікла про громадянство не містить норм, регулюючих порядок спадкування [190, с. 86]. Вірогідно, зв'язок громадянських прав і права спадкування ґрунтувався на потребі реалізації економічної складової змісту громадянства. Отримання спадку повинно було забезпечити громадянина засобами існування для виконання обов'язків служби у війську, участі в управлінні полісом, а також – становити основу несення літургій. Переважно з правами спадкування було пов'язане звернення у промовах

афінських ораторів до процедури визнання дитини повноправним членом громадянської общини. Належність до одного дому визначалась аргументом успадкування хлопчиком майна бездітного родича задля збереження ойкоса [24, XLIII. 12-78]. Діти, народжені поза законним шлюбом, не визнавались спадкоємцями та не мали права на майно [24, XXXVI. 32]. Пістефер у «Птахах» Арістофана повідомляє Геракла про неможливість за законом Солона отримати спадок, оскільки батько не вписав його у фратрію [6, 1650-1670].

Все майно афінянина поділялось на «видиме» та «невидиме»; до останнього належали грошові статки. Видиме майно громадянина і його раби підлягали податковому опису [36, XVII. 49; 26, I. 69-70]. Частковий опис власності у зв'язку з примиренням відносно обміну майном при виконанні літургії, наведено в одній з промов Лісія. До поверненого майна було враховано пару волів, рабів, предмети сільського господарства [38, IV. 1-2]. На збережених фрагментах стел з написами про продаж конфіскованого майна засуджених за руйнування герм й профанацію містерій Алківіада і його прибічників, – міститься перелік нерухомості, рабів, сільськогосподарської продукції, худоби (IG I^3 421; IG I^3 425; IG I^3 426) [98]. Майно заочно засудженого у 342/341 рр. до н.е. за державну зраду Філократа, яке після конфіскації було придбано Гіппоніком за 1,5 тис. драхм містило, зокрема, дві майстерні [122, с. 20]. Стели, котрі встановлювались поряд із будинком або на земельній ділянці у зв'язку із заставою майна, мали інформувати співгромадян про суму застави. До цих стел могли звертатись під час судового процесу попри те, що вони не були офіційними документами [24, XLI. 6; 667, с. 16-21].

Отже, опис майна включав земельні володіння, будинки, майстерні, рабів, господарство, копальні, трапедзи, кораблі й подібну власність. Стосовно включення рабів в опис майна Л. Глускіна на основі промов Ісея припускала, що до опису могли не потрапляти домашні раби; натомість, зайняті у виробництві включались в нього як більш прибуткові. Однак В. Андрєєв заперечує такий висновок, апелюючи до того, що цінність раба визначалась його вартістю, а не прибутковістю справи, до якої раб залучався [128, с. 24; 187, с. 29]. Оскільки сфера використання праці рабів залежала від суб'єктивної волі власника,

вважаємо, що домашні раби так само включались до податкового опису.

Наявність прибуткового ойкоса та рівень статків самі по собі не розглядались умовою визнання громадянина доброчесним. Право претендувати на суспільне визнання залежало від сумлінності виконання обов'язків економічного характеру – служіння полісу своїм майном. Податкова система Стародавніх Афін стала відображенням морально-етичних цінностей поліса, зокрема, принципу справедливої рівності. Необхідно зауважити: в Афінах досліджуваних періодів були відсутні регулярні прямі податки; згадки про їх запровадження пов'язані лише з періодами повалення демократії. Арістотель зазначав про необхідність платити десяту частину від прибутку з землі за правління Пісістрата [18, 16. 4, 16. 6]. За Пісістратідів афіняни сплачували двадцяту частину від прибутку, отриманого з обробітку наділів [87, VI. 54. 5].

В умовах відсутності регулярних прямих податків, забезпечення діяльності поліса відбувалось, значною мірою, шляхом виконання заможними афінянами суспільних повинностей – літургій. Тягар реалізації літургій покладався на ойкос і засновувався на податковому описі. Так, у промові Лісія проти конфіскації майна Арістофана наводиться свідчення про сплату триєрархії трьома громадянами з одного дому – ойкоса [38, XVIII. 21]. Фактично, у формі літургій афіняни сплачували нерегулярні податки, надаючи перевагу непрямим, спрямованим на фінансування суспільно важливих заходів. Єдиним нерегулярним прямим податком вважалась ейсфора, введена Клеоном у 428 р. до н.е. у зв'язку з високими військовими витратами поліса [584, с. 475-480].

Літургії поділялись на ординарні, які виконувались з метою відправлення релігійних культів, організації фестивалів та екстраординарні, пов'язані із військовими потребами. До найбільш вагомих ординарних літургій належала хорегія – організація хору для державного свята на власні кошти, серед інших – аррефорія, гестіас, гімнасіархія, евандрія, евтаксія, канефорія, регата. Екстраординарними були триєрархія і проейсфора [144, с. 15, 118]. Виконавцями хорегії, гімнасіархії або забезпечуючими пригощання членів своєї філи протягом року Демосфен називав десь 60 або трохи більше афінян [24, XX. 21]. На

середину IV ст. до н.е. коштом літургій в Афінах проводилось близько 100 щорічних заходів [644, с. 64-65]. Вартість літургії в середньому становила 1,2-3 тис. драхм, триєрархія обходилась у 4-6 тис. драхм, що було суттєвою витратою для ойкоса [465, с. 75].

Ординарні літургії за законом виконувались через рік та покладались не лише на громадян, а й на метеків. Запровадження екстраординарної літургії – триєрархії, стало наслідком потреби у розбудові флоту під час війни проти Персії (IG I³ 153) [98]. Оскільки триєрархія потребувала значних коштів громадяни, не здатні її виконувати відповідно до суми своїх статків, мали сплачувати лише ейсфору. На час перебування триєрархом афінянин звільнявся від обтяжливої хорегії [24, XX. 18-28]. Надзвичайний податок на військові потреби – ейсфору, афіняни вперше внесли в державну скарбницю у розмірі 200 талантів під час облоги Мітілени [87, III. 19]. Демосфен називав загальну суму зібраної за весь час ейсфори у 300 талантів або трохи більше [24, XXII. 44].

Наявність літургій відповідала поняттям афінян про справедливість й фінансову поміркованість: громадяни вважали їх обтяжливими та почесними одночасно [36, XII. 145]. Суспільна думка визнавала пріоритетність досягнення чеснот, а не багатства, цінність якого розглядалась з погляду можливості виконання літургій [411, с. 11]. Перерозподіл прибутків у спосіб покладання на заможні верстви населення витрат на суспільні потреби, створював ілюзію економічної демократії й рівності. Хармід апелював до того, що бувши багатим він мав платити народу податок, задовольняти сікофантів та боятись крадіжок, а ставши бідним сам отримував кошти від міста [96, IV. 30-32].

Ксенофонт жалів Ісхомаха за те, що йому треба приносити багато жертв, пригощати афінян і виконувати численні повинності. Серед останніх названо: утримання коней; хорегія; гімнасіархія; протегування метекам; на випадок війни – виконання триєрархії та сплата військового податку [95, II. 5-6]. Саме тому, під час судових промов оратори апелювали до суми витрат громадянина на користь держави [443, с. 180]. З того, скільки коштів витрачалось на літургії, наскільки справно та як часто вони виконувались, оратори виводили рівень патріотичного

піклування громадянина про благо поліса. Виконання літургій під час проведення панеллінських або полісних свят було засобом досягнення громадянином слави й почестей, уславлення поліса тощо [36, XVI. 32; 38, XXVI. 3].

Вища цінність справедливості у виконанні обов'язків економічного характеру проявлялась в наступному: за законом громадянин мав виконувати одночасно лише одну літургію; також – у праві відмовитись від несправедливо обтяжливої для ойкоса повинності, запропонувавши перекласти її на більш заможного громадянина; крім того, у наявності антидосіса – практики обміну майном, якщо останній також заперечував свою спроможність. За законом Солона щорічно, в другий день місяця метагейтніона, стратеги проводили обмін майна 300 громадян. Питання обміну майном у зв'язку з літургією вирішувалось геліеєю. Ісхомах зазначав, що йому пропонували обмінюватись майном у зв'язку з триєрархією та хорегією. У громадянина, проти якого ініціювався позов про обмін майном, існувало два шляхи – втратити майно або погодитись виконувати літургію [24, XX. 40, L. 7-9]. Про невдалу спробу обміну майном говорив промовець, захищаючись проти звинувачення Симона [38, III. 20].

Процес проти Демосфена з приводу обміну майном для сплати триєрархії розпочав Мідій від імені свого брата Трасілоха. Аби уникнути антидосіса Демосфен сплатив потенційним позивачам вартість триєрархії у двадцять мін [24, XXI. 78-80]. Попри визнання пріоритету й відстоювання колективного блага у народних зборах, трагедії та комедії, судові промови свідчать: особисті інтереси розглядались як важливий аспект полісної діяльності. З метою збереження своїх статків афіняни могли вдаватись до хитрощів для ухилення від сплати податків або виконання літургій. Тому, антидосіс мав запобігати ухиленню заможних афінян від виконання повинностей та, на думку М. Кріста, був запроваджений між 450-430 рр. до н.е. [443, с. 20-37, 159-160]. Зі свого боку, В. Андрєєв припускає, що антидосіс поширювався лише на нерухоме майно й тому не вважався заможними громадянами надто небезпечним для ойкоса [128, с. 42].

Таким чином, залежність рівня участі у державному врядуванні від майнового цензу, поділ сфер діяльності за престижністю, функціонування

системи літургій визначали вплив соціально-економічного сегмента на складання архетипу полісної свідомості – усталеного образу громадянина, що є сумлінно виконуючим економічні обов'язки власником землі та ойкоса. Після реформ Солона земельна власність стала основою статусу громадянина, а прибуток з неї обумовлював доступ до політичних і військових посад, відкриваючи шлях до арете. Земельний наділ та обробка землі входили в «кодекс» громадянських цінностей. Попри те, що реаліями V-IV ст. до н.е. було широке залучення афінських громадян до занять ремісництвом, торгівлею, використання найманої праці, означені сфери діяльності суспільною думкою засуджувались.

Афінський ойкос поставав благодатним середовищем реалізації моральних чеснот громадянина: шанування богів, пращурів, батьків та забезпечував органічний прояв його ідентичності. Запорукою досягнення доброчесності вважалось самостійне ведення господарства й примноження статків. В уявленнях афінян статки мали цінність тою мірою, якою вони могли слугувати полісу, що знайшло яскраве втілення передусім у практиці літургій. Земельна власність та прибутки з ойкоса становили економічну основу формування образу ідеального громадянина, оскільки створювали умови для наявності дозвілля, включення індивідуума у суспільно-політичне життя, його діяльності на благо поліса, були безпосередньою ознакою достойних громадян.

2.4. Сутнісні складові утворення еталона ідеального громадянина.

Держава у світоглядних уявленнях афінян VI-IV ст. до н.е. поставала сукупністю громадян, общиною [19, 1274b40-1276b10]. Громадянська община становила основу поліса, який, своєю чергою, виступав найбільш придатною формою її існування та результатом спільної колективної діяльності. Цінність людини в полісі була визначена наявністю громадянського статусу або ж належністю до общини на правах рівного. Становлення поняття громадянства, заснування і демократизація громадянських інститутів, мова про які йтиме у п. 4.1, дали поштовх розвитку колективної ідентичності, визначили зміст образу взірцевого громадянина у полісній громадянській свідомості афінян.

Соціальне наповнення поняття громадянства розпочалось на тлі процесів демократизації поліса. Правові наслідки реформ Солона, який повернув особисту свободу і, як наслідок, громадянські права всім членам общини, крім засуджених за важкі злочини, заборонивши надалі продавати громадян у рабство за борги, полягали в оформленні та закріпленні різниці між громадянами й негромадянами поліса [77, XIX; 373, с. 42]. Надані ним права всім членам колективу громадян брати участь у народних зборах й судочинстві стали передумовою включення Арістотелем даних видів діяльності у визначення повноправного громадянина [19, 1273b35-1274a20, 1275a20-30]. За Солона відбулось саме інституційне виокремлення колективу громадян і становлення громадянської общини, заснованої на походженні, особистій свободі жителів поліса, їхній публічно-правовій рівності, пріоритетах землевласності, доступі до участі у політичній та військовій діяльності [241, с. 120; 212, с. 13-21].

Наступний етап демократизації поліса, формування громадянської свідомості та еволюції громадянського статусу пов'язаний з адміністративно-територіальною реформою Клісфена, яка забезпечила перерозподіл політичної влади шляхом розширення повноважень міської аристократії на противагу родовій знаті. Внаслідок реформи афіняни підлягали запису в списки лексиархів дему, на території якого проживали в період її проведення. На деми була покладена відповідальність за складання й поповнення списків громадян. Так, Демосфеном наведено випадок втрати демом такого списку, внаслідок чого довелось проводити голосування щодо кожного демота із попереднім принесенням присяги на жертовних тваринах [24, LVII. 26]. Самоідентифікація, громадянська належність почали визначатись на рівнях належності до дему й поліса, а до офіційного найменування додався демотик [361, с. 23]. Як ідеологічна основа запровадження реформ Клісфеном була використана знакова для афінян подія – повалення тиранії, колективна пам'ять про яку формувалась навколо культу Гармодія та Арістогітона, в т.ч. – у спосіб встановлення на їх честь статуї роботи скульптора Антенора. Образ тираноборців у свідомості афінян мав символізувати готовність віддати життя за демократію, чим вплинув на

формування образу ідеального громадянина як людини, відповідальної за збереження ісономії та демократії [680, с. 30-42].

Остаточна фіксація й законодавче закріплення статусу громадянина пов'язане із введеною Періклом нормою, яка визначала умовою отримання особою громадянських прав; ця норма – походження від батьків, котрі мали бути громадянами поліса [18, 26. 3]. Необхідність доведення громадянства по материнській лінії спровокувала появу у 430 р. до н.е. термінів, які розрізняли громадянську належність до поліса й міста за гендерною ознакою. Така еволюція понять обумовлювалась збереженням афінянками статусу громадянок за відсутності політичних прав і властивою грекам практикою визначення громадянства на підставі етнікону, участі у відправленні культів [416, с. 162-166].

В декретах 415 р. до н.е. для позначення громадян застосовано слово «πολίτεν» (IG I³ 94), тоді як для держави – «πόλιν» (IG I³ 95; IG I³ 97) [98]. Попри вагоме значення закону про громадянство, його чинність після запровадження була не надто тривалою. За правління олігархії Чотирьохсот і тиранії Тридцяти дія закону Перікла припинялась, наслідком чого стали перегляди списків громадян [24, LVII. 1-7, 29-30]. Закон був відновлений після падіння тиранії Тридцяти за пропозицією Арістофана, але без зворотної сили [149, с. 379]. Діючий у IV ст. до н.е. порядок запису у списки демотів описував Арістотель [18, 42].

Закон Перікла фактично став першим законодавчим актом Стародавніх Афін, в якому відбулась легітимація поняття громадянства як належності до політичної спільноти, наділеної правами та обов'язками, а також – зміна критеріїв до громадянина [414, с. 141, 147]. Ідеологічною основою закону виступало ціннісне ставлення до автохтонності [550, с. 174-175]. Початково автохтонність трактувалась афінянами як проживання їхнього народу на одному місці з «давніх часів». Формування громадянської ідеології спричинило еволюцію змісту цього поняття до рівня міфу [562, с. 138-140]. Для соціально неоднорідного колективу громадян, який протягом класичного періоду зберігав домінуюче ціннісне ставлення до благородного походження, міф про універсальну автохтонність – спільне походження афінян від матері-землі й корінне проживання на своїй

території, виступав об'єктивним обґрунтуванням рівності за походженням та, відповідно, розглядався як логічна підстава для політичної рівності [204, с. 189-194; 366, с. 409-410].

Походження виступало предметом гордості та, поряд із вихованням, освітою, виконанням громадянських обов'язків, відзначалось у похвальних промовах на честь загиблих воїнів. Афіняни називали себе благородними за народженням, пишались тим, що мали родовід від споконвічних жителів афінської землі, не були іноземцями або дітьми іноземців [58, 236b-237c; 36, IV. 24, 63; 37, 41; 38, II. 17-20]. Про ціннісне ставлення до громадянства за народженням свідчить фраза Гіперіда про благородство загиблих воїнів Ламійської війни, обумовлене їх автохтонним походженням [35, VI. 7].

Ціннісне сприйняття громадянського статусу знайшло відображення в практиці поховання загиблих афінян у спільних могилах, започаткованій у V ст. до н.е., та складанні списків похованих за філами, що символізувало суспільно-політичні зміни й формування колективної ідентичності [397, с. 500-533]. С. Ламберт називає дану практику «культурою громадського поминання», датує появу списків загиблих 480-430 рр. до н.е. [544, с. 8]. Перша дата – 480 р. до н.е., вірогідно відповідає початку Другої греко-перської війни, де афіняни виступали в складі Еллінського союзу. Громадське поминання в таких умовах могло бути способом відзначення походження загиблих воїнів та внеску Афін у перемогу над Персією. Поділені за філами переліки імен похованих, викарбувані на намогильних стелах загиблих у війні забезпечували вшанування кожного; така практика слугує доказом перетворення громадянських чеснот на вагому складову колективної пам'яті [593, с. 103-110].

Поховальна стела Керамейкосу 460/459 рр. до н.е. містила прізвища громадян філи Ерехтеїди, котрі загинули в боях на Кіпрі, у Фінікії, Галліях Арголідських, Егіні, Мегарі (IG I^3 1147). Епіграма на поховальній стелі, датованій близько 447 р. до н.е., присвячена воїнам, загиблим у Херсонесі, констатує: загиблі втратили у битві молоді життя, проте заслужили славу та увічнили пам'ять про свою арете (IG I^3 1162) [99]. Увічнення звитяжних досягнень й

здобутків є характерним для намогильних споруд на колективних похованнях воїнів. Натомість індивідуальні епітафії класичного періоду підкреслювали здебільшого відповідність особи суспільно визнаному образу ідеального громадянина, втілення ним арете, софросюне, справедливості, мудрості [694, с. 214]. Групу «καλός»-написів, що містять патронімік, фахівці інтерпретують як відображення закону Перікла та ціннісного сприйняття громадянського статусу в умовах зростання імперського впливу Афін [679, с. 115-116].

Архетипний зміст афінського громадянства був закладений в обапільних із державою правах та обов'язках. Арістотель порівнював відносини між державою і громадянином зі ставленням кожного моряка на судні до екіпажу. Завданням громадян є збереження політичного спілкування, яке складає та визначає громадянська община, тобто державного ладу, що є проявом і втіленням громадянської доброчесності [19, 1276b20-35]. Думку про залежність блага поліса від виконання кожним своїх обов'язків, висловлював і Демосфен. Так, заможні громадяни мали сплачувати внески, громадяни призовного віку – ходити в походи [24, IV. 7]. Громадянські права становили основу політичної честі, були наслідком належності до поліса, за межами якого їх дія припинялась [263, с. 195].

Повноправний афінський громадянин мав забезпечене законом Солона виключне право на свободу і незалежність від іншої людини, право брати участь в управлінні державою, відправленні релігійних культів, право захищати поліс зі зброєю в руках, володіти земельною ділянкою та нерухомим майном. Громадянські права виступали водночас і обов'язками, неухильне виконання яких розглядалось умовою суспільного визнання відповідності громадянина ідеальному образу [242, с. 11-20]. Арістотель вказував, що внаслідок примирення демосу після повалення тиранії Тридцяти афінянам, які залишилися в місті, було дозволено переселитись в Елефсін зі збереженням громадянських прав, свободи, особистої незалежності, права користуватись прибутком від майна. Громадянам, які переселялись та виписувались зі списків дему, заборонялось обіймати посади в Афінах до того, поки знову не запишуться в місті [18, 39].

Визначаючи основними правами та почесними обов'язками афінського

громадянина участь у політичній, економічній діяльності, службу в громадянському ополченні, – зупинимось на їх більш детальному розгляді. Громадянські права мали реалізовуватись людиною особисто і не могли делегуватися. До політичних прав належали – участь у законодавчій, судовій діяльності та пов'язане з ними право служити у війську. Економічні права включали користування общинною землею і можливість отримання частки від доходів поліса [212, с. 13-21]. Вказаним видам прав і обов'язків відповідали утверджені в колективній свідомості рівні ідентичності античного громадянина; вони виступали сутнісними складовими в утворенні еталона афінського громадянина – учасника народних зборів, воїна, дрібного виробника.

Форма політичного правління в Афінах VI-IV ст. до н.е., представлена прямою демократією, передбачала участь кожного повноправного громадянина в управлінні полісом [610, с. 7-8]. Однак, тривалий час зберігався доступ до державних посад та війська на підставі благородного походження, належності до певного майнового цензу [38, XVIII. 3-11; 56, 698]. Запроваджена градація доступу до посад була спрямована проти замкненої системи управління родової аристократії в умовах збереження родового ладу. Показово, що введена Солоном змішана система обрання архонтів – попереднім голосуванням за філами, з подальшим обранням через жеребкування, за тиранії Пісітрата й врядування Клісфена не використовувалась; обрання здійснювалось прямим голосуванням. Лише в архонство Телесіна у 487-486 рр. до н.е. було відновлено змішану систему, що призвело до розширення соціальної бази громадян, які отримали можливість обиратися [149, с. 87, 127].

За словами Плутарха Арістід, по завершенні Греко-перської війни 480-479 рр. до н.е. і поверненні афінян у місто, дозволив брати участь в управлінні полісом й обиратись на посаду архонта всім громадянам. Приводом до цього нібито була звитяга афінян та складність заспокоїти у прагненні до демократії озброєний та натхненний перемогою демос [70, XXII]. За Арістотелем, вперше зевгіти були допущені до посади архонта на шостий рік після смерті Ефіальта, тобто у 457/456 рр. до н.е.: обрання здійснювалось за змішаним

голосуванням, а архонтом-зевгітом став Мнесифід. Майновий ценз зберігався для скарбничих, які й у IV ст. до н.е. обирались за жеребом з пентакосіомедімнів [18, 8. 1, 26. 2]. Вчинок Арістіда міг бути пов'язаний з потребою зберегти за розореними війною громадянами доступ до посад. Під словом «архонти» могли розумітись всі магістрати взагалі, а до архонства могли бути допущені вершники; на практиці, як наведено вище, зевгіт вперше став архонтом лише у 457/456 рр. до н.е., а фети до даної посади взагалі не допускались [263, с. 157]. В. Строгецький вважає, що внаслідок проведеної Ефіальтом реформи Ареопагу й передачі частини його судових та адміністративних повноважень екклесії й геліеї, афінські громадяни незалежно від майнового стану могли бути обрані на будь-які посади, крім пов'язаних з фінансами. Дані висновки дослідник ґрунтує на декреті про елевсінських епістазів середини V ст. до н.е. [343, с. 51]. З рештою, відкриття доступу громадянам незалежно від майнового цензу до посад, крім фінансових магістратур, стало можливим завдяки прирівнюванню, внаслідок закону Перікла, статків до легітимного походження [414, с. 168]. Засновуючись на твердженні Арістотеля відносно можливості обрання на посаду скарбничого будь-якого громадянина, навіть бідняка, який за умов обрання «жеребом» не визнавав своєї належності до фетів, попри чинність закону Солона, – припускаємо, що формально градація за майновим цензом зберігалась, але на практиці й фети могли бути допущені до магістратур [18, 7. 4 – 8. 1, 47. 1].

Участь у врядуванні й політичній боротьбі задля збереження засад полісного життя вважались афінянами священним обов'язком громадян, умовою існування поліса як держави. Гарантії класичного поліса забезпечувались активною позицією демократичної більшості афінян. Отже, громадянин мусив бути здатним до виваженої діяльності, політичної участі, мати необхідний рівень освіти. Водночас Перікл, а згодом і Лісій відзначали, що не всі громадяни виступали активними учасниками політичного життя [38, VII. 1].

В афінському полісі, особливо у класичний період, відбулось змішування громадянської та військової організацій [171, с. 116]. Зміна порядку призову громадян на службу в ополчення корелюється із суспільно-політичними

реформами, демократизацією поліса тощо. Право служити в ополченні було почесним й за законами Солона надавалось виключно повноправним громадянам віком від 18 до 60 років [186, с. 418-419]. Зарахування до певного роду військ витікало з можливості придбання відповідних обладунків; брався до уваги й майновий ценз. Як наслідок, пентакосіомедімни та вершники служили у кінноті, зевгіти – у важкоозброєній піхоті, фети складали загони легкоозброєної піхоти, корабельні команди [373, с. 119-120]. До найефективнішого і найбільш небезпечного роду військ належали гопліти [38, XVI. 13]. Для служби у кавалерії громадянин мав пройти обов'язкову докімасію, яка засвідчувала його спроможність до такої служби, придатність коня для участі у поході [38, XIV. 10].

Зі створенням флоту Фемістоклом збільшилось представництво у війську фетів, які увійшли до морських екіпажів [263, с. 156]. Якщо для архаїчного періоду війна була привілеєм аристократії, то у V ст. до н.е. афінські громадяни не лише брали участь в ополченні, а й несли відповідальність за оголошення війни. Після реформи Клісфена призов громадян почав здійснюватись за філами, а не на основі майнової та родової належності [241, с. 128-129]. За правління Перікла обрання стратегів за філами було, вірогідно, замінене на обрання зі всіх категорій громадян, що сприяло консолідації суспільства [350, с. 31].

У IV ст. до н.е. призов гоплітів за списками по філах, про який неодноразово згадував Фукідід, був замінений на призов відповідно до їх архонтів-епонімів. Псефісмою екклесія оголошувала мобілізацію, визначала кількість громадян, вікові класи, які підлягали призову. Переліки призовних вікових класів оприлюднювались перед військовим походом [18, 26. 1, 53. 7; 87, III. 87. 3, VI. 26. 2, VII. 16; 4, I. 169; 687, с. 351-352; 174, с. 142]. Списки військовозобов'язаних, зокрема, матросів, визначали демархи, а список учасників походу – стратеги [24, L. 6-7, 16]. Принцип справедливості передбачав, за відсутності крайньої потреби, не залучати до походу одних і тих самих громадян декілька разів поспіль [38, IX. 4]. За суттєвої необхідності до несення морської служби залучались гопліти [87, VIII. 24. 2].

Еволюцію змісту права та обов'язку громадянина забезпечувати захист

поліса особистою участю у війську в V ст. до н.е. визначали, на нашу думку, дві тенденції: допущення до служби гоплітом всіх громадян, незалежно від майнового цензу та залучення до військової служби метеків [87, II. 31, IV. 90. 1]. Всупереч відсутності громадянських прав, метеки повинні були служити у війську, не маючи доступу тільки до кавалерії й виконання обов'язків триєрарха [589, с. 42]. Зазначені зміни були обумовлені зменшенням чисельності військовозобов'язаних громадян в результаті втрат під час Пелопоннеської війни та небажанням багатьох афінян служити у війську [187, с. 28]. Наведений Арістотелем порядок обліку вершників у IV ст. до н.е. демонструє маніпулятивне ухилення афінян від виконання військових обов'язків [18, 49. 1-2].

Означена проблема підіймалась в афінському театрі, де військова служба поставала пріоритетною складовою етичних цінностей афінян, доказом моральності, честі та мужності громадянина [443, с. 53-54, 86-87]. В суспільстві лунали голоси за виключення з ополчення тих, хто не мав громадянських прав. Необхідність скасування обов'язку метеків проходити службу в ролі гоплітів Ксенофонт обґрунтовував економічним чинником – потребою на тривалий час залишати ремісництво, й ідеологічним – славою громадян за спроможність воювати без допомоги іноземців [97, II. 2-4].

Фаланга гоплітів у суспільній свідомості афінян виступала втіленням єдності громадянської общини [373, с. 38]. Більшість афінських гоплітів були землевласниками та землеробами, на противагу спартанському війську. Гопліти забезпечували своє військове спорядження власним коштом, отримуючи від держави лише щит і спис. У V ст. до н.е. до гоплітської служби були допущені фети й введена плата за службу [663, с. 510-527]. Залучені до війська бідні демоти отримали змогу служити на «благо поліса», а отже – «володіти» чеснотами, характерними для заможних верств, – адже наявність арете громадянин повинен був доводити у бою [645, с. 7]. Оскільки всі афіняни мали проходити ефебію, яка готувала юнаків до лав гоплітів, класичний період, особливо – після реформи ефебії 336 р. до н.е., називають часом створення «гоплітської демократії». Зростання ролі фаланги гоплітів та розширення доступу до служби в її

підрозділах, збільшувало соціальну й політичну значимість незаможних представників демосу [504, с. 135-146]. Внаслідок реформи Іфікрата пельтасти зменшили роль гоплітів, змінили й структуру військової організації поліса. Разом з тим, протягом IV ст. до н.е. громадянське ополчення та наймане військо воювали пліч-о-пліч, а гоплітуспільній свідомості пов'язувався зі статусом громадянина [275, с. 41-50]. Військова дисципліна врегульовувалась законодавством та суспільною думкою. Воїна, який залишив місце в строю, за законом могли позбавити громадянської честі й не допускати до участі у суспільному житті [24, XV. 32].

Громадянин поліса мав виключне право на володіння землею і нерухомим майном. До його економічних обов'язків входило – збереження та примноження свого майна, робота на земельній ділянці. Нераціональне використання спадку піддавалося суспільному осуду й навіть могло стати причиною покарання в судовому порядку. Доброчесний афінянин мав передати нащадкам отримані в спадок від батьків та примножені майно і почесті [58, 247b]. Така полісна «спадковість» вважалась важливою для збереження громадянської общини, її звичаїв, традицій. Людину, яка бездумно витратила свій спадок, Есхін відносив до тих, кому заборонено виступати з промовами [4, I. 30-32]. Суспільна значимість збереження спадкового майна полягала також у тому, що воно виступало основою виконання громадянином фінансових обов'язків із забезпечення військово-політичної та релігійної діяльності поліса [443, с. 188].

Ключовими обов'язками поліса, які обумовлювали належність людини до громадянської общини, виступав захист її особистої свободи й недоторканості, майна. Навіть сам поліс не мав права зазіхати на майно громадянина; виключення складало рішення суду [212, с. 14]. Законодавче врегулювання захисту майна, втіленням якого стало проголошення архонтом гарантій збереження власності громадян на період його правління (це здійснювалось через глашатая при вступі архонта на посаду), належало, вірогідно, до VI ст. до н.е. [131, с. 135; 277, с. 52].

Ісократ зі свого боку зазначав: війни та внутрішня боротьба, спровоковані безчесними ораторами, призвели до втрати деякими громадянами всього майна,

навіть батьківського спадку [36, VIII. 124]. Однак, поліс брав на себе економічні зобов'язання щодо общинників, воліючи залучити їх до участі у суспільно-політичному житті. До таких зобов'язань відносились наступні: плата за участь у народних зборах; виконання посадових обов'язків, службу у війську та на флоті; роздача теорикону; надання пенсії інвалідам [4, I. 103-104; 24, III. 20, XIII. 2-5]. Демократичний лад давав можливість громадянам визначати не лише способи наповнення державної скарбниці, а й призначення і розміри видатків [584, с. 472].

Отже, протягом VI – першої половини V ст. до н.е. в Афінах відбулось законодавче закріплення статусу громадянина як учасника політичного життя. Ідеологічним підґрунтям заснованого на походженні афінського громадянства став міф про автохтонність. Шанобливе ставлення до походження та наявність чітких критеріїв визначення належності до поліса спричинили ціннісне ставлення до громадянства. Маркером формування колективної громадянської ідентичності афінян стало започаткування у V ст. до н.е. практики публічних поховань загиблих на війні співгромадян у спільних могилах. Афінський громадянин VI-IV ст. до н.е. був наділений політичними, військовими, економічними правами, які визначали його належність до колективу громадян та водночас виступали почесними обов'язками перед державою.

Початково обсяг прав громадянина був визначений Солоном на підставі його належності до володарів майнового цензу. Протягом V-IV ст. до н.е. відбулась еволюція змісту громадянських прав, пов'язана з допуском представників нижчих майнових категорій до зайняття посад у магістратурах, служби гоплітами. Серед провідних обов'язків поліса, що обумовлювали інтегрованість людини в громадянську общину, фігурувало гарантування особистої свободи й недоторканості громадянина, захист його власності. З середини V ст. до н.е. поліс, з метою підтримки демократичного устрою, взяв на себе фінансові зобов'язання щодо забезпечення політичної та військової діяльності громадян, запровадивши плату за виконання посадових обов'язків.

Попри еволюцію змісту прав і обов'язків громадянина, сутнісні складові афінського громадянства визначали структуру образу ідеального громадянина в

колективних уявленнях афінян: відповідального учасника врядування; воїна, готового мужньо захищати поліс; власника землі та майна, що справно виконує літургії. Сумлінне виконання громадянином своїх прав і обов'язків виступало наочною реалізацією ідеалу активного громадянина поліса, вважалось проявом взірцевих чеснот – справедливості, поміркованості, піклування про суспільне благо й надавало можливість претендувати на визнання його доброчесним.

РОЗДІЛ 3
СИСТЕМА, МЕТОДИ Й ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ.

3.1. Політичні реалії й особливості полісного життя VI-IV ст. до н.е.

Протягом VI-IV ст. до н.е. в афінському полісі відбувався процес заснування та демократизації основних громадянських інституцій, котрі забезпечували його функціонування – екклесії й геліеї, а також – розгалуженої системи управління; остання визначала політичну активність афінян.

Законами Солона всім громадянам, незалежно від майнового цензу, було надано рівні права участі в екклесії, утвореній законодавцем геліеї, право звернення з позовом та апелювання до суду, що ознаменувало запровадження демократичної форми правління [19, 1273b30-1274a5]. Екклесія, з огляду на широкий спектр її повноважень, стала базовою, найбільш вагомою громадянською інституцією в Афінах. Засідати в екклесії мали можливість всі повноправні чоловіки по досягненні 20 років й завершенні підготовки у ефебії [87, V. 28]. Такий афінянин наділявся правом голосу у засіданні екклесії, міг виступити із законодавчою ініціативою; це підвищувало його статус у державі та рівень відповідальності перед полісом. Значення екклесії як законодавчого органу унаочнює процедура голосування законів, впровадження якої відносять до середини V ст. до н.е. Під час першого засідання кожного нового року відбувалось прийняття законів, проходило обговорення необхідності внесення змін у чинні закони, їх скасування або прийняття нових [24, XXIV. 20; 149, с. 155-156; 510, с. 5].

Звернення проедрів в ході засідання екклесії спочатку до громадян, старших 50 років, а потім до всіх, кому дозволено говорити, незалежно від майнового статусу, за словами Есхіна було проявом поваги до старших та шанування мудрості [4, I. 23-24]. Крім етичного моменту даної процедури обговорень, котрий зазначався оратором, вважаємо її формальним способом дотримання ісономії й ісегорії. «Суспільний договір» афінської громадянської общини, сутнісним

відображенням якого стали ціннісно-етичні домінанти поліса, мав підтримуватись передусім правом кожного члена спільноти розв'язувати ключові питання державної політики. У такому сенсі процедура щорічного голосування законів – метод забезпечення збереження політії.

Підготовка й організація роботи екклесії, виконання її функцій між скликаннями належали до повноважень утвореної Солоном Буле, яка складалась з обраних жеребкуванням 400 громадян трьох перших майнових станів, а після реформ Клісфена – 500 громадян, тобто, по 50 осіб від кожної філи [241, с. 119]. Обраний до Буле афінянин мав бути готовий до щоденної роботи протягом місячного чергування філи у пританії. Перелік питань екклесії та Буле фіксував, зокрема, закон 409 р. до н.е. (IG I³ 105) [98].

Другою важливою для демократичного врядування поліса громадянською інституцією була геліея. Структура судової системи в афінському полісі мала декілька рівнів, залежно від підсудності справи [24, XXII. 26-29]. У VI – на початку V ст. до н.е. судові тяжби розглядались переважно на рівні Ареопагу, аристократичного за характером обрання його членів, та започаткованої Солоном геліеї. Право обрання до геліеї на основі жеребкування отримували повноправні громадяни по досягненні 30 років, тобто після десятирічного досвіду участі в екклесії, які не мали боргів перед державою й не зазнали атімії. Завдяки геліеї суд в Афінах від часів Солона виступав фактором об'єднання громадян, оскільки викликав співучасть до проблем інших представників поліса шляхом відкритих засідань, через можливість кожного публічно висловити свою думку. Апелювання до звичаїв пращурів, яке відбувалось на засіданнях, посилювало відчуття належності людини до громадянської общини.

Після реформи Ареопагу Ефіальтом більшість його судових повноважень перейшла до геліеї, значно посиливши роль останньої як громадянської інституції [18, 25. 2]. Т. Кудрявцева пов'язує перетворення геліеї з апеляційної установи на суд першої інстанції з періодом 480-460-х рр. до н.е. Значення ж реформи Ефіальта вбачає у посиленні впливу геліеї та її розвитку [248, с. 14, 17]. Після реформ Ефіальта й Перікла, за свідченням Арістотеля, в Афінах обиралось 6 тис.

дикастів, численність яких мала забезпечувати демократичність і непідкупність судочинства [18, 24. 3 – 25. 2]. Якщо у V ст. до н.е. члени геліеї розподілялись за відділеннями на весь термін виконання відповідних обов'язків, то у IV ст. до н.е. розподіл здійснювався кожного дня перед засіданням, аби судді заздалегідь не знали, які справи будуть розглядати [151, с. 234-236].

Значимість геліеї посилювала діяльність комісії номофетів, яка обиралась зі складу геліастів екклесією для прийняття рішень щодо потреби зміни, скасування старих законів, погодження проєктів нових [149, с. 89-157]. Екклесія визначала склад номофетів, порядок засідань, відведений на розгляд закону час, встановлювала, чим вони будуть керуватись у своїй діяльності, на які кошти будуть утримуватись [24, XXIV. 20-33; 4, III. 39-40]. Однак, у IV ст. до н.е. екклесія не часто застосовувала процедуру прийняття законів комісією номофетів, використовуючи простіший спосіб затвердження рішень псефісмою [248, с. 33].

З огляду на наявність багатьох схожих рис між екклесією та геліеєю, погляди дослідників на співвіднесення означених органів влади різняться. М. Гансен дійшов висновку, що утверджена в історіографії назва афінських народних зборів – екклесія, насправді відображала не сам орган влади, а лише окреме його засідання або місце проведення. Для визначення ж народних зборів застосовувалось слово «демос» [509, с. 57]. Т. Кудрявцева заперечує позицію М. Гансена, вважаючи екклесію та геліею окремими інстанціями [248, с. 13]. Навколо владних повноважень екклесії та геліеї у IV ст. до н.е. також існує дискусія, породжена поглядами М. Оствальда, Р. Сілі, М. Гансена на те, що перегляд законів наприкінці V ст. до н.е. обмежив владу екклесії, віддавши перевагу силі законів [277, с. 36-39]. Ми не вбачаємо достатніх підстав для того, щоб розглядати екклесію та геліею єдиним органом влади, який за необхідності виконував різні функції. Дані установи були базовими та єдиними інституціями, одночасний доступ до реалізації обов'язку політичної участі у яких мали тисячі громадян. Однак їх функції та повноваження були розмежовані; різнився і вік, з якого громадянин отримував право участі.

Подальше розширення судової системи сприяло збільшенню залучення

громадян до вирішення державних та приватних справ відповідно законам і звичаям поліса. Пісістратом було запроваджено посаду суддів по демам, у складі 30 громадян. Після правління тиранії Тридцяти їхня кількість була доведена до 40, по 4 з кожної філи. За словами Арістотеля, судді мали вирішувати тяжби на місці, аби афіняни не полишали своїх справ та, відповідно, не втручались у справи поліса [18, 16. 5, 53].

Приватні справи стосовно порушення прав та обов'язків афінян знаходились у віданні державних і приватних діететів, які мали назву третейських суддів. Приватні діетети обирались сторонами за спільною згодою, здебільшого – у кількості трьох. Їхня робота оплачувалась самими громадянами, а рішення могли бути оскаржені у геліеї [36, XVIII. 10-12]. Процедура призначення державних діететів здійснювалась на основі розподілу жеребкуванням обов'язків судді між громадянами, записаними під ім'ям останнього епоніма, тобто тими, яким мало виповнитись 60 років. Після виконання обов'язків діетета афінянин переходив у категорію літніх та вибував з призовних класів [171, с. 117]. Арістотель наводив закон, за яким кожен, хто у відповідному віці не був діететом, крім випадків виконання інших посадових обов'язків або від'їзду, мав позбавлятись громадянської честі [18, 53. 5]. З огляду на значну кількість судових органів у Афінах та широке залучення громадян до судової діяльності, Платон, вибудовуючи модель судової системи в ідеальній державі, пов'язував участь громадянина у здійсненні правосуддя з його належністю до держави [56, VI. 768].

До громадянських інституцій належала також розгалужена система магістратур на рівні поліса, філи, дема, що уособлювали систему виконавчої влади й самоврядування. Магістратури були переважно колегіальними, обирались, зазвичай, на рік. Таким чином, дана регламентація виключала вірогідність неконтрольованої концентрації влади. Від рівноправності отримання всіма громадянами посад залежала об'єктивна підтримка державного ладу й піклування про благо народу [38, XXVI. 9-11]. Доступ до магістратур, разом з тим, відображає еволюцію змісту громадянських прав в частині управління полісом.

Встановлений Солоном порядок визначав залежність доступу до посад від майнового цензу із забороною обіймати посади найбіднішим – фетам. Завдяки розширенню громадянських прав протягом VI-V ст. до н.е., у IV ст. до н.е. більшість посад обиралась жеребкуванням за участі всіх громадян поліса; критерію належності до майнового цензу фактично не дотримувались. Лише скарбничого військових сум, завідувача видовищним фондом, посадовця, що опікується водогоном та військових посадовців обирали підняттям рук [18, 7.2, 7.4, 43.1, 47.1]. Виконання посадових обов'язків за жеребом вважалось спільним та рівним для всіх громадян правом, дозволяло залучати до управління полісом будь-кого із громадян, хто не зазнав атімії й мав належний вік [24, XXXIX. 11]. Обраних за жеребом агоранома, астінома, суддів по демам Демосфен називав бідними, неосвіченими та, подекуди, недосвідченими людьми [24, XXIV. 112].

Обрання на посаду зі складу усіх громадян на підставі жереба дозволяє відносити геліею та ряд магістратур до громадянських інституцій. Протилежність даному демократичному способу обрання становило голосування підняттям рук на посади, доступ до яких визначався майновим станом. Ісократ критикував розподіл посад за жеребом, надаючи перевагу обранню за здібностями, ідеалізуючи полісний лад пращурів як заснований на дотриманні законів і справедливості. Для подібного типу правління характерне призначення на посади громадян, які мають засоби існування для піклування про суспільні справи та своєю справедливістю заслужили почесне право виконувати обов'язки магістратів. Народ, зі свого боку, має виключну владу над посадовцями, може призначати й карати їх. Отримання плати за виконання посадових обов'язків протиставляється Ісократом готовності пращурів допомагати полісу власними коштами, оскільки піклування про суспільні справи – це служіння народу, а не засіб отримання прибутку [36, VII. 24-27]. Плутарх відзначав, що доступ Алківіада до значного кола державних справ обумовлювали його походження, заможність, проявлена у битвах мужність, наявність підтримки багатьох друзів та родичів [69, 10].

Становлення та демократизація громадянських інституцій протягом

VI-IV ст. до н.е. сприяли набуттю політичним режимом афінського поліса, за виключенням коротких періодів встановлення тиранічних або олігархічних форм врядування, ознак прямої демократії, за якої управління державою здійснюється безпосередньо народом. До таких ознак належали наступні характеристики афінської політії: висока роль екклесії у системі політичної влади, здійснення громадянами управління полісом без делегування своїх прав [277, с. 28-29]. Безпосереднім проявом прямої демократії виступало те, що наявність права голосу в екклесії потребувала єдиної вимоги – громадянських прав, а обрання у геліею здійснювалось за жеребом і обмежувалось лише віком громадянина. Розширення доступу до зайняття посад представниками нижчих майнових класів, яке відбувалось протягом V ст. до н.е., сприяло тому, що після повалення тиранії Тридцяти значення майнового цензу було практично нівельовано.

Дієвість прямої демократії мала підтримуватись політичною участю більшості громадян; тому вона забезпечувалась соціальною політикою поліса, а саме, запровадженням у середині V ст. до н.е. плати за виконання посадових обов'язків та військову службу. Однак, попри відкритість екклесії й геліеї для всього демосу, наявність фінансового стимулювання політичної участі, – про повну залученість до політичних процесів не йшлося: прийняття псефісм екклесією потребувало найбільше 6 тис. голосів; власне, й місце її засідання не було придатне для присутності всього колективу громадян. До того ж не кожен демот мав спроможність на декілька днів залишити господарство, подолати шлях в місто для участі у справах держави.

Афінський політичний режим можна вважати прообразом прямої демократії, що у своїй класичній формі, між періодами встановлення тиранічних або олігархічних правлінь, містила ознаки демократії представницької й паралельно – аристократичні риси. До засад представницької демократії належало: голосування або обрання за жеребом представників філ у Буле і на посади магістратур; змішана система голосування за деякими посадами, зокрема архонтів, софроністів та косметів для підготовки ефебів [18, 42. 2]. Поважне ставлення до благородного походження, звернення до нього та обумовлених

походженням заслуг громадянина і представників його роду, під час обрання на посади голосуванням, відносимо до аристократичних рис афінської демократії. На відміну від майнового цензу, походження не належало до критеріїв обрання на посаду, але враховувалось суспільною думкою, зокрема, як ознака доброчесності.

Отже, завдяки демократизації громадянських інституцій повноправний громадянин посідав ключове місце в афінському суспільстві, розглядався невіддільною складовою полісної общини, активним учасником суспільно-політичної діяльності. Тісний зв'язок між громадянином і полісом обумовлював перетворення останнього на складову ідентичності людини. Означені політичні реалії паралельно визначали історико-культурне тло становлення еталона взірцевого громадянина.

3.2. Зміст образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян.

Заснована на демократичних політичних цінностях громадянська община формувала запит на відповідну її типу суспільної організації особистість – доброчесного представника полісного колективу. Морально-етична складова становила основу образу афінського ідеального громадянина, що було обумовлено релігійними уявленнями афінян та нормами поведінки, визначеними «гієра кай госіа» («καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων») [415, с. 238].

Втіленням естетичного ідеалу людини та елітарної спрямованості її формування стали поняття «арете» і «калокагатія», еволюція змісту яких відбувалась під впливом суспільно-політичного розвитку поліса. Відсутність еквівалентних слів для позначення «арете» й «калокагатії», які б дозволили нам розкрити глибинну сутність даних категорій мислення афінян, змушує вдатись до тлумачень їхнього змісту, наведених сучасниками.

У міфологічному світогляді давніх греків «арете» означала доброчесність, відвагу, досконалість, перевагу людини. Втіленням даних рис стала зображена Гомером у «Одіссеї» цариця Арета («Ἀρήτη», «Ἀρήτην») – добра, привітна, шанована громадянами, наділена благородним розумом, який засвідчував її

перевагу і привілейований статус [34, VII. 50-75, 230-235]. В образі цариці Гомером розкриті колективні уявлення афінян про риси, якими мала бути наділена достойна людина. Арета («Ἀρήτην») зустрічається у «Каталозі жінок» Гесіода [31, fr. 144]. Персоніфікований характер моральної доброчесності – арете, зберігав своє суспільне значення й у IV ст. до н.е. [24, LXI. 21].

Одночасно з позначенням моральної досконалості категорія «арете» у колективній свідомості набувала політичного забарвлення. Досягнення чеснот, які втілювала «арете», розглядалось визначальним не лише для самої людини, а й для збереження засад полісного життя [228, с. 237]. Геродот зауважував, що греки брали участь в Олімпійських іграх саме заради відзначення у арете, символом якої є вінок [537, с. 35, 48]. На зв'язку арете з діяльністю на благо поліса наголошував Ксенофан. Для нього слава та почесті, якими наділяли переможців Олімпійських ігор, не свідчили про наявність у них арете, оскільки особиста перемога не несе користі для поліса [287, с. 111]. У контексті суспільної значимості вчинку, досягнення громадянином арете могла забезпечити проявлена ним військова звитяга, а вищим втіленням арете виступала загибель воїна на полі бою [574, с. 74, 80]. Саме у такий спосіб була засвідчена «ἀρετες» / «ἀρετὲν» юнаків, котрі загинули у битві при Геллеспонті у 447 р. до н.е., під час облоги Потідеї 432 р. до н.е., забезпечивши на полі бою славу поліса (IG I^3 1162) [99]. Еволюція змісту «арете» – від заснованої на благородному походженні доброчесності у Гомера, до заснованої на суспільній значимості діяльності доброчесності у Ксенофана, – відбулась внаслідок становлення та демократичного розвитку афінської громадянської общини.

Іншим виразником етичних та естетичних колективних уявлень афінян про людину стала калокагатія – ідеальний стан душі та тіла, досягнення вищої моральної та фізичної досконалості, доповнене її благородним походженням й високим соціальним статусом. Калокагатійна людина повинна була являти собою гармонійну особистість, у якій краса морально-етична та фізична, пов'язані з поняттям добра, поєднувались і були взаємообумовлені [268, с. 340]. Ксенофонт зазначав, що почасти людина гарна має душу погану, а отже не може бути

визнана «прекрасною і хорошою» («τὸ καλός τε κἀγαθὸς») [95, VI. 13-17]. Із синкретичного поєднання сутнісних ознак калокагатії випливала потреба гармонійного розвитку людини як умови досягнення суспільно визнаного ідеального образу. В значенні естетичного ідеалу калокагатія справила вплив на всю античну культуру, виступаючи взірцем у прагненні до гармонії й досконалості людини, будучи виразником людської гідності як сукупності чеснот і прояву доброчесності [173, с. 54-56].

Уявлення про засновану на чеснотах воїна фізичну калокагатію зустрічаються у Гомера. Даному образу відповідає Одіссей як фізично розвинутий, сильний і могутній герой, здатний здолати ворогів, звитяжний та витривалий – «ταλάσιφρονός» [34, III. 80-85, IV. 240-245, 270-290]. Підставою здобуття честі гомерівським героєм виступала мужність у військових і спортивних заходах. Крім військової доблесті, Х. Туманс включає в складові образу гомерівського героя, претендуючого на звання рівного серед кращих, мудрість та красномовство – для забезпечення політичної діяльності, а також – землеробство, як запоруку доблесті [366, с. 84-85]. Отже, благородне походження повинно бути підтверджене мужністю у бою й успіхами в політичній діяльності.

На відміну від гомерівської калокагатії, орієнтованої на військово-атлетичну звитягу без морального навантаження, калокагатія архаїчного періоду включала доброчесну поведінку як морально-етичне відображення принципу евномії у політичному житті [329, с. 54-56]. В. Донлан вважає, що поняття калокагатії сформувалось в архаїчний період для вирізнення переваги аристократії над демосом, який, завдяки посиленню свого соціально-політичного статусу почав використовувати відносно до себе відображаючий цінність людини аристократичний термін «агатос». Водночас вже у V ст. до н.е. поняття калокагатії поширюється на демос, позначаючи загальну громадянську досконалість [482, с. 367-374]. Так, для характеристики осіб, які удостоювались почестей за заслуги перед Афінами, зокрема, у вигляді надання проксенії із супутніми їй привілеями, у гонорativних декретах застосовувався вираз «ἄνδρες ἀγαθοί» (IG I³ 167), «ἀγαθὸς» (IG I³ 227) [98].

Ксенофонт у «Економіці» показав власне бачення калокагатії через діалог Сократа та Ісхомаха [95, VII. 3, XI. 3-25]. Набуття громадянином статусу «хорошого» і «прекрасного» сприймалось як наслідок вроджених здібностей, виховання й утвердження чеснот людини [95, XXI. 11-12]. Калокагативна людина, за Ксенофонтом, являє собою поєднання аристократичних цінностей, морально-інтелектуальних вимог суспільства й активної соціально-політичної позиції. Таке співвідношення цілком характерне для межі V-IV ст. до н.е., коли перевага фізичного розвитку поступалась розумовому [131, с. 268-269]. У творчості Ксенофонта відбулось остаточне оформлення змісту калокагатії [287, с. 113-114]. Суттєвим аспектом є те, що Ксенофонт приділяв увагу вихованню як одній з умов досягнення калокагатії.

Формування душі та тіла відповідно принципам калокагатії розглядалось Платоном метою виховання [56, 788c]. Учасники його діалогів звертали увагу на відповідність людини ідеалам калокагатії та арете. Алківіад згадував кращих громадян як приклад тих, хто наділений чеснотами достойних людей [43, 124e]. Сократ описував Лісіда таким, що відрізнявся гарною зовнішністю та відповідав калокагатії [57, 207a]. Юнака Харміда опікун Крітій вважав гідним називатися достойним. Хармід мав досконалу зовнішність, походив зі знатного роду, представники якого відзначались звитягою, чеснотами, заслугами, красою, мав здібності філософа і поета [46, 154-158]. Дослідниця А. Тахо-Годі називала його типовим представником аристократичної калокагатії [364, с. 746].

У Платона поняття калокагатії зустрічається у застосуванні щодо різних соціальних категорій. Для членів аристократичних родів калокагатія могла бути «природною», обумовленою походженням. Риса аристократичної калокагатії – належність до старого, шанованого, благородного, статечного роду, представники якого займали високі посади у магістратурах. В V-IV ст. до н.е. виділяється інтелігентно-софістична калокагатія, заснована на освіченості, вихованні, моральності. До даного типу калокагатії відносили софістів, інших високоосвічених інтелектуальних людей. Людина мисляча, розумна, шанована у певній діяльності, здатна до логічного осмислення реалій і передачі своїх знань,

втілювала «громадянську калокагатію» [268, с. 342-347].

Арістотель називав калокагатію рисою вищого суспільного класу, що поставала у неподільності блага і доброчесності [19, 1270b]. Арістофан пов'язував її з благородними за походженням людьми, наділеними високими моральними якостями. Він наводив такі характеристики взірцевого громадянина: розсудливий, доброчесний, справедливий, доброзичливий, статечний, вихований в палестрах, хорах, прихильний до Муз [8, 720-730].

Враховуючи висхідну елітарну сутність понять «арете» й «калокагатія», дослідники не одностайні у питанні відкритості їх для незаможних верств демосу. Дж. Обер визнає калокагатію, подібно до арете, властивою аристократичному ідеалу громадянина. Серед її ознак – заможність, набута здебільшого завдяки спадку, успішне господарство, атлетична зовнішність, наявність дозвілля та можливість брати участь у політичній діяльності, змагатись за почесті [614, с. 6-7]. Окрім знатності, наділена арете афінська еліта характеризується епітетами «прекрасний» і «хороший», «героїчний», «визначний», «щасливий», «видатний» [610, с. 13]. Походження і відповідний калокагатії спосіб життя розглядались визначальними рисами політичного лідера, що належав до аристократичного роду [172].

У гомерівський період характеристика агатос, арете застосовувалась до наділених мужністю й силою заможних людей благородного походження, які здійснювали захист землі, котра знаходилась у власності обмеженого кола осіб, передавалась у спадок та складала основу статків людини [390, с. 13]. Доступність арете, на досягнення якої була спрямована діяльність гомерівських героїв, забезпечувалась не лише походженням, а й особистими здобутками у битвах і суспільно-політичній діяльності. Відповідно до суспільних уявлень, хороші громадяни – «ἀγαθοί», «ἄριστοι» завдяки своєму аристократичному походженню мали вищий рівень моральних чеснот, арете й більше можливостей їх досягнення. Однак, вже у VI ст. до н.е. рівень заможності у сприйнятті афінян не завжди прирівнювався до чеснот [693, с. 30-32].

Демократичні перетворення поліса, доступ всіх громадян до військової

служби та зростання ролі війни у V ст. до н.е. сприяли зрушенням у колективній свідомості афінян на користь відкритості для широких верств демосу головних цінностей архаїчного суспільства, обумовлених його агональним характером, – мужності, честі, змагальності у честолюбстві, прагнення перемоги та їх найвищого прояву – арете [386, с. 525]. Так, найбільшим проявом арете вважалась «прекрасна смерть» – загибель на полі бою, вшанована публічним похованням за суспільний кошт [574, с. 74]. Вже у IV ст. до н.е. термін калокагатія, подібно до арете, міг позначати доброчесність громадянина незалежно від знатності походження, рівня статків [295, с. 61-62]. Афінські оратори декларували перевагу моральної доблесті над багатством і знатністю [36, I. 7-11].

Перікл протиставляв афінську арете – мужність, засновану на громадянській та особистій свободі, спартанській – обумовленій підтримуваною державою системою постійних тренувань [455, с. 5-6]. Фактично, утверджені в афінській общині класичного періоду принципи ісономії та ісегорії відкривали шлях всім громадянам до досягнення суспільно значимих чеснот, уособленням яких стали арете й калокагатія. Однак, наявна соціальна диференціація та збереження поважного ставлення до походження, діяльності представників роду на благо поліса, обмежували можливості афінян у вільному саморозвитку як шляху до доброчесності. Тому, ми частково поділяємо думку О. Нікітюк і П. Карабущенка стосовно того, що афінський демос мав лише формальне право на калокагатію [287, с. 113-116; 229, с. 153].

Основу арете і калокагатії як етичних категорій вищого порядку, становили колективні уявлення афінян про доброчесність. Оформлення комплексу ідей стосовно чеснот громадянина знайшло відображення як у літературних творах, так і у промовах політичних діячів, починаючи з архаїчного періоду. Солон зазначав, що як громадянин поліса він прагнув до статків, здобутих чесним шляхом. Проте, набагато значнішими перевагами для нього виступали громадянська честь, звитяга, добра слава серед близьких і відчуття жаху у ворогів [77, II–III]. У своїх віршах він звертався до доброчесності, яка поєднувалась із панівним в архаїчний період образом громадянина-воїна [395, с. 191-192].

У розмові Солона з Крезом, наведеній Геродотом, на прикладі афінянина Телла представлена структура уявлень афінян про щастя. Перше – добробут поліса, в часи успішності якого жив Телл. Друге – сім'я: Телл мав благородних синів («παῖδες ἦσαν καλοί τε κἀγαθοί»), побачив онуків. Третє – він був заможним. Наостанок, Телл загинув у бою, за проявлену звитягу здобув славу серед громадян, був похований за державний кошт на місці загибелі [30, I. 30]. Попри те, що діалог Солона з Крезом вважається неможливим через невідповідність часу перебування Солона у Сардах і початку царювання Креза, його зміст певною мірою відображає уявлення про ієрархію цінностей громадянина, характерні для соціуму за часів Геродота [366, с. 416-417; 537, с. 37].

Перікл ставив у залежність місце громадянина в політичному житті від доблесті, якою він здобув собі славу, та дотримання ним законів. Він зазначав, що для афінян людина, яка не займалась суспільною діяльністю й не обіймала посад, вважалась недостойною поваги, оскільки не приносила жодної користі державі. Будучи рівними перед законом у приватних справах, громадяни мали доступ до посад, відповідно до чеснот і заслуг перед полісом [87, II. 37, 40]. Погляди Перікла відображали суспільно-політичну та ідеологічну ситуацію, яка склалась в Афінах на середину V ст. до н.е.

На осмислення образу ідеальної особистості спрямовували свої роздуми Сократ, Платон, Арістотель; ними були сформульовані власні концепції образів ідеального громадянина та способи виховання доброчесності [135, с. 286-289]. На думку Сократа, в центрі філософських рефлексій якого знаходилась проблема людини, афіняни впевнились у своїх перевагах над іншими та перестали піклуватись про те, щоб бути хорошими громадянами [94, III. 5. 13]. Для Сократа сутність людини визначали добро і доброчесність, а в основі практичних дій і поведінки мали бути моральні принципи. Ототожнюючи знання і доброчесність, він відзначав, що доброчесності людина набуває через навчання і тренування [94, II. 6. 39, IV. 2. 9].

Виголошуючи свої погляди через бесіди, Сократ навчав співгромадян поміркованості, прагненню до моральності, звитяги, слави та доброчесності як

такої. Він закликав до спілкування з людьми благородними, хорошими душею й прекрасними тілом. Благородність розумілась у поєднанні взірцевих духовних якостей та зовнішності. Благородна людина повинна була відрізнитись у гімнастичних змаганнях, займатись у хорах, бути справедливою і дотримуватись законів під час виконання обов'язків судді, або на посаді іншої магістратури [94, III. 5. 18-24].

Ще детальніше аналізував риси ідеального громадянина Платон, співвідносячи їх з концепцією «ідеальної держави» та зосереджуючись на формуванні кращих громадян. «Ідеальний громадянин» мав поєднувати гарні дух і тіло, виховуватись на засадах розсудливості, мужності, моральності, гармонії. Якщо прекрасні моральні чесноти громадянина відповідають гарній зовнішності, то його можна вважати «найпрекраснішим видовищем для тих, хто здатен бачити» [68, 87d; 65, 411-412]. Традиційні риси такої людини – мужність, справедливість, моральність, гармонійність, перевага громадянського обов'язку і суспільних інтересів.

Залежність якостей громадянина від цінностей полісного колективу відзначалась також Арістотелем, який зауважував, що людина наділена міцною зброєю – розумовою та моральною силою; тому вона повинна поєднувати в собі фізичний і розумовий розвиток, моральні чесноти [19, I. 1253a, VII. 1332a - VIII. 1340b]. Арістотель наділяв людину етичною й інтелектуальною доброчесностями. До першої відносив щедрість та розсудливість, до другої – мудрість, розумність, розважливість. Здобути «інтелектуальну» доброчесність допомагають освіта й тренування; моральна доброчесність є наслідком звички [1, 1103a1-a25].

Сформульований афінською общиною комплекс чеснот ідеального громадянина корелював із цінностями поліса. Серед провідних чеснот, які мали відрізняти достойного афінянина, ми виділяємо мужність та доблесть, помірність та поміркованість, честолюбство і прагнення слави, розум та мудрість.

Хоробрість, як зовнішній прояв сили, («μένος καί θάρσος») належала до базових чеснот громадянина-воїна героїчного епосу [34, I. 320, XI. 265, XXIV. 15]. Вже Гесіод згадував два види відваги – на зборах («ἀγαθὸς μὲν ἔην ἀγορῆι») та у

битвах («ἀγαθὸς δὲ μάχεσθαι») [31, fr. 22 [25 MW; 16 H], 35]. Вагомість мужності й відваги як чеснот достойного громадянина, обумовлювалась покладанням захисту поліса на громадянське ополчення [87, VII. 48. 5].

За Арістотелем, мужність – це середина між страхом і відвагою. Він виділяв п'ять видів мужності як етичної категорії, однією з них виступала громадянська – заснована на збереженні закону та честі. Громадянська мужність знаходила прояв у відстоюванні інтересів поліса всупереч настроям співгромадян. Мужність у бою мала законодавче врегулювання у вигляді заборони залишати місце в строю, втікати та кидати зброю [1, 1107b, III. 1116a10-1116f30, 1129b20; 15, I. 1191a5]. Нагородою людині, яка надала перевагу над власною безпекою загибелі у битві, виступали слава та добре ім'я [36, I. 43]. Про те, що загиблі воїни Ламійської війни своєю мужністю та доблестю заслужили пам'ять, прославили батьків й забезпечили дітям опіку народу, зазначав у промові Гіперід. Формування звитяжних мужів оратор називав метою афінського виховання [35, VI. 8-9, 26-40]. Доблесть («ἀρετᾶς», «ἀρετῆς», «ἀρετὴ») загиблих підкреслювали епітафії та поезія [5, fr. 149, 150; 82, fr. 21, 89-90[1], 92, 126, 127, 132; 58, 239bc].

Поряд з мужністю, в епітафіях акцентувалась увага на арете воїнів у вищому її прояві – готовності віддати життя за поліс [443, с. 125-126]. Попри розміри військових втрат, у комедіях і трагедіях звеличувалась хоробрість у бою та військова звитяга афінян як така. Мужність, необхідна в усіх справах та здатна бути корисною, на думку Ісократа властива лише людям благородного походження, які отримали достойне виховання та освіту [36, VII. 74-76, 82, XII. 197-198]. Зміст доблесті гопліта, що полягав у потребі залишатись на своєму місці не порушуючи бойового шикування та виконанні наказів, обумовлювався способом побудови фаланги. Розвиток найманства у IV ст. до н.е. і поява нового роду військ – пельтастів, розширили вимоги до особистості воїна. Тепер, крім сміливості, витримки необхідні були маневровість, мобільність, швидкість, ініціативність у прийнятті рішень на полі бою [275, с. 48-49].

Поміркованість («ἐγκράτεια») та помірність («σωφροσύνες») привертали до себе значну увагу філософів. Сократ і Платон надавали першочергового значення

вихованню здатності до поміркованості й помірності як основи доброчесності громадянина. Помірність давала можливість краще розвивати тіло і душу [94, I. 5; 65, 413e, 423e; 53, 507ab). Поміркованість вважалась необхідною рисою хорошого громадянина і державного діяча. Плутарх наголошував, що Перікл дуже заощадливо управляв своїм домогосподарством, внаслідок чого його багатство часто слугувало високим цілям допомоги співгромадянам [75, XVI].

За Сократом, достойний громадянин мав бути помірним у харчуванні, вживанні вина, втіхах, сонливості [94, I. 5]. Вибираючи найкращих громадян для допомоги в управлінні державою – стражів, Платон ставив за умову їхню помірність у побуті [65, 413e, 423e]. В даному контексті викликало критику спортивне харчування, яке не відповідало ідеалам помірності. Окрім того, спортивна підготовка спричиняла відсутність часу для участі у громадсько-політичному житті [627, с. 1661-1664]. Ісократ рекомендував Демоніку мати міру у фізичних тренуваннях – виконувати вправи, які сприяють здоров'ю, не прагнучи досягти виснаження. Оратор називав сором'язливість, справедливість і скромність чеснотами, що відповідають моральному образу юнака; дві останні чесноти віднесені до якостей благородних людей, які заслуговують на найбільше схвалення [36, I. 14, III. 43].

Термін «софросюне» («σωφροσύνη») застосовувався греками для позначення почуття міри у будь-яких життєвих ситуаціях. А. Радемейкер відзначає, що поняття «софросюне» використовувалось в різних, проте споріднених, синонімічних значеннях: в інтелектуальному – це стриманість, здоровий глузд, розумність й розсудливість, у моральному – помірність та самоконтроль [657, с. 7]. Міра в афінському суспільстві виступала не тільки моральною, а й соціальною категорією, передумовою громадянської рівності, справедливості. У такому значенні міра належала до складових громадянської ідеології. У системі суспільних цінностей класичного періоду, наведених Геродотом, поняття міри доповнило утверджений в архаїчний період образ громадянина-воїна [366, с. 418]. Софросюне – важлива категорія морально-етичного кодексу афінян, одна із квінтесенцій порядності та моральності, ознака

доброго характеру, життєвої мудрості. Саме такою порядністю («σωφρονεῖν») мали відзначатись, за словами Есхіна, дідаскали, які навчали дітей [4, I. 9].

Честолюбство («φιλοτιμότατοί»), героїзм, відчуття власної гідності та готовність боротись за свій поліс Сократ називав рисами грецького характеру [94, III. 5. 3]. Вищу цінність для афінян становили спільне благо, добре ім'я та слава [36, IV. 75-79]. Вже у гомерівському суспільстві поняття честі мало комплексний зміст, будучи пов'язаним із потребою у визнанні задля ствердження належності до колективу громадян [430, с. 38]. Набуття слави відбувалось завдяки діяльності на благо поліса [24, XXI. 159]. До ключових проявів честолюбства належали перемоги у агонах та на полі бою, виконання літургій.

Атлетичні агони, які брали початок у похоронних іграх, вважались ознакою культурної належності еллінів, стрижневою складовою ідентичності. Саме тому доступ до участі у агонах визначався походженням [537, с. 39-40]. Ідеологічна складова передбачала, що учасниками агонів могли бути громадяни не лише з гарною фізичною підготовкою, а й з відповідними моральними чеснотами [264, с. 111-124]. Платон вважав за доцільне для участі у панеллінських іграх відправляти найдоброчесніших та найдостойніших громадян, які б принесли славу полісу у мирних і священних видах спілкування, а також у тих, що відповідають військовій доблесті [56, 950e].

На нагородах і посвятах богам викарбовувалась інформація про переможця змагання, зокрема, назва поліса, з якого він походив [36, XVI. 32]. Публічне оголошення належності переможців до поліса, наявність відповідної інформації в епіграмах на пам'ятниках і стелах сприяло формуванню громадянської ідентичності, колективної пам'яті афінян; мало засвідчити перевагу поліса перед численними представниками грецького світу, присутніми на іграх. Нарівні з панеллінськими агонами прославити поліс могли лише воєнні перемоги [633, с. 84-86; 646, с. 209-217].

Значимість перемоги у гімнастичних змаганнях була високою. Атлети-переможці вшановувались найвищими нагородами [24, XX. 141]. Однак, загальне ставлення до атлетів, з огляду на професіоналізацію їхньої діяльності у VI-IV ст.

до н.е. [94, III. 7. 7; 36, IV. 44; 4, II. 147] та, як наслідок, тривалу підготовку, що забирала час для участі у справах поліса, спосіб життя, що обумовлювався режимом та дієтами [94, III. 14. 3], досить часто було неоднозначним. Уявлення про доброчесність громадянина передбачало принесення користі полісу у різних видах діяльності, що корелювали з усталеними сутнісними складовими афінського громадянства – учасник політичного життя, воїн, землевласник. Тренування професійних атлетів, як зауважував Сократ, суперечило вимогам турботи про здоров'я, не сприяло розвитку сили та витривалості, необхідних для землеробства, військових походів, спричиняло непропорційний розвиток тіла [96, II. 17-18; 95, 5. 1; 43, 1. 128cd; 60, 326bc].

Професіоналізація атлетів призводила до втрати ключового у суспільній свідомості афінян практичного аспекту їх тренувань – підготовки до участі у війні [65, 404a, 410b; 4, II. 149]. На військовому аспекті фізичної підготовки наголошував Лікург, називаючи перевагою афінян встановлення статуй полководців й тирановбивць, а не атлетів, як в інших полісах [37, 51]. Саме тому значні сумніви у суспільній корисності перемоги атлетів висловлював Ісократ [36, IV. 2, XV. 252]. Предметом критики ставало можливе низьке походження, рівень освіченості атлетів [36, XVI. 33]. Як наслідок, професійні атлети у колективних уявленнях афінян не відповідали образу ідеального громадянина [180, с. 163].

Честолюбство проявлялось і в сумлінності виконання економічних обов'язків – тих самих літургій [24, XLII. 22; 37, 139-140]. Прагнення до відзначення спричиняло надання афінянами переваги славі поліса над грошима. Демосфен згадував, що пращури афінян виклали багато грошей на честолюбні справи [24, XX. 10, XXII. 76-77]. Алківіад, виправдовуючись перед народними зборами під час заохочення їх до Сицилійського походу, наполягав, що розкішне спорядження, виставлене ним на Олімпійських іграх, пишність виконання хорегій та інших літургій не лише повинні, відповідно до звичаїв, приносити йому почесті, а й мають суспільну користь, засвідчуючи могутність Афін [87, VI. 16; 69, 11; 36, XVI. 32-34]. У промові Нікія до екклесії зазначалось, що хороший громадянин навіть у власних інтересах піклується про благо Батьківщини [87, VI.

9-14]. Так, Апполодор наголошував: діючи в інтересах держави, він продовжував виконувати обов'язки триєрарха, попри завершення терміну літургії, не зважаючи на витрати та проблеми у домашніх справах [24, L. 60-63].

Право на задоволення честолюбства суспільним визнанням чеснот та здобутків у формі надання почестей було властиве вже гомерівським героям, наділеним арете [383, с. 97-99]. Надання почестей мало обґрунтовуватись передусім потребою відзначення внеску громадянина у славу поліса, особливо – в порівнянні з кількістю та вагомістю такого внеску інших громадян [630, с. 110]. Перемога у агонах давала можливість громадянину, незалежно від статків й походження, заслужити почесті та славу, чим сприяла демократизації суспільства. Водночас філотімія як складова аристократичного етосу суперечила принципам колективності. Сформульоване Гесіодом уявлення про філотімію егоїстичну і спрямовану на благо поліса, було властиве і для IV ст. до н.е. та проявлялось, зокрема, у судових промовах. Запровадження літургій розглядалось як дієвий спосіб спрямування аристократичної філотімії та етосу на колективне благо. Трансформація рівня особистого внеску в отримані від поліса почесті забезпечувала доведення громадянами свого статусу у суспільстві [465, с. 72-74].

Літургії також були пов'язувалися з філотімією як проявом агональності. Звернення в судових промовах до витрат на благо поліса як запоруки лояльності суддів під час тяжб, Л. Маринович співвідносить із «теорією дару» в соціальних відносинах архаїчних суспільств, трансформовану в систему літургій [277, с. 161-162]. Разом з тим, громадяни могли перебільшувати кількість виконаних літургій та розмір витрачених коштів. За відсутності єдиних реєстрів, перевірити вказані дані було практично неможливо, а їх спростування потребувало копіткого пошуку інформації зацікавленою стороною судового процесу [443, с. 202].

До чеснот хорошого громадянина належали також освіченість й прагнення мудрості. Школи граматиста і кіфариста, палестри, гімнасії та ефебія мали забезпечити політа знаннями та навичками, необхідними для участі в управлінні полісом і його захисту. В Афінах, з властивим їм ідеалом гармонійно розвиненої особистості, формування громадянина відбувалось у пайдейї [208].

Образ, відповідний ідеалам калокагатії, арете, софросюне втілювали зображення на намогильних спорудах, відтворювали епітафії (Додаток Е, № з/п 1.8) [388, с. 493; 429, с. 26]. Так, мармурова стела на похованні Афенокла першої чверті IV ст. до н.е. містить епітафію, яка повідомляє про його благородність, відзначає наявність добрих справ і чеснот [122, с. 33].

Серед широкого кола складових доброчесності, які аналізуються в античних творах, дослідники вирізняють основні чесноти, властиві суспільно визнаному архетипу порядної людини. Так, Р. Балот відносив до чеснот громадянина справедливість, поміркованість, благочестя, мужність, чесність, щедрість, дисципліну, повагу до інших, патріотизм, самоконтроль [403, с. 53-54]. Також на основі епіграфічних джерел додатково виділяють доброчесність, працьовитість, доброзичливість, честолюбство, завзятість, розсудливість [686, с. 6].

Громадянські чесноти, яким завдяки своїй природній рівності можуть навчитись всі люди, Протагор вважав основою існування демократичного ладу [455, с. 21-22]. Хорошим громадянином вважався той, хто піклується про зиски міста, єдність та славу громадян [35, IV. 37]. Змістовними, в контексті розгляду чеснот достойного громадянина є судові промови, обов'язковою складовою яких було звернення до моральних якостей людини, її діяльності на благо поліса, сумлінності виконання громадянських обов'язків. Оратори у судових промовах зверталися до суспільної думки й законодавства, якими визначались межі відповідності особи громадським та морально-етичним нормам. Для здобуття підтримки вони мали апелювати саме до тих цінностей і моральних чеснот особи, які були панівними у суспільстві та поділялись демосом. Як наслідок, промовці під час виступів у екклесії використовували «штампи», відповідні системі цінностей слухачів [277, с. 42].

Оскільки окреслені у промовах риси і якості спрямовувалися на визнання громадянина достойним або ж доведення його невідповідності вимогам громадянської общини, вони найбільш повно відображають комплекс уявлень про образ ідеального громадянина [248, с. 26-28]. Подібний підхід дає підстави припускати, що в Афінах класичного періоду офіційний статус мала популярна

культура демосу з адаптованими елітарними культурними зразками. Натомість елітарна культура аристократичних родів мала неофіційний статус [433, с. 56-64].

Демосфен акцентував на необхідності звітувати перед судом щодо особистого життя та суспільно-політичної діяльності [24, XVIII. 8]. Гіперід найкращим свідченням образу життя називав звернення до минулого. Так, у промові на захист Лікофрона оратор звертав увагу, що Лікофрон ніколи не звинувачувався у недостойних вчинках, не притягався до суду й не виступав із позовами. Він займався фінансово обтяжливим конярством, отримав вінок за хоробрість від вершників та товаришів по посаді. Після обрання філархом, був гіппархом на Лемносі. Отримав вінок від громадян Гефестії й два вінки від громадян Міріни [35, I. Fr. IVb. 14-18].

Ісократ, характеризуючи становище громадянина у суспільстві, апелював до походження, багатства, знатності роду, кількості сплачених податків та виконаних літургій [36, XIX. 36]. Акцент робився на відданості ідеям демократичного врядування, піклуванні про благо поліса не лише самого громадянина, а й представників його роду. У промові Лісія проти конфіскації майна Нікієвого брата відзначаються високі моральні чесноти відповідача. Пращури його користувались повагою співгромадян, офірували внески на військові потреби, сумлінно виконували літургії та інші повинності [38, XVIII. 1-7]. Виступаючи за збереження майна Арістофана, оратор зазначав, що він заслужив репутацію хорошої людини, виконуючи численні літургії й сплачуючи податки, витратив на державу більше грошей, ніж на себе і своїх близьких [38, XIX. 9-10].

Громадянин, звинувачений у спробі повалення демократичного ладу, на своє виправдання апелює до того, що його видатки на повинності, військовий податок й літургій були більшими, ніж вимагає держава. Заявленою метою понаднормових витрат виступало бажання заслужити славу доброго громадянина, яка мала збільшити шанси на успіх під час потенційного судового процесу [38, XXV. 12-13]. Подібно, виправдовуючись у звинуваченні стосовно знищення священної маслини, громадянин звертав увагу, що він сумлінно виконував повинності – споряджав кораблі, вносив військові податки, влаштовував хори. Володіючи

кількома маєтками, він не мав дітей та був головою ойкоса, неодноразово захищав поліс, дотримувався закону і порядку [38, VII. 24-41].

Для справ, що стосувались бідних демотів, є характерним звернення до сумлінного виконання ними військового обов'язку, повинностей та наголошення на тому, що громадянин не заподіяв шкоди полісу [24, XXI. 95; 38, III. 45-47].

У промові з приводу дезертирства Алківіада наголошується на падінні моралі обвинуваченого, проявом чого стало порушення закону про необхідність докімасії для тих, хто служить у кавалерії, за що він мав бути позбавлений громадянських прав [38, XIV. 8-9]. Використовуючи подібну по суті до власного позову до Мідія судову справу проти наруги Алківіада над гермами, – Демосфен протиставляє зазначених громадян за заслугами. Алківіад мав благородне походження, його пращури відзначились справами на користь поліса; він проявив себе здібним полководцем, двічі захищав народ на Самосі та один раз у місті, здобував вінки на кінних змаганнях під час Олімпійських ігор, відрізнявся непересічними ораторськими здібностями. Мідій, названий грубим і нахабним, не вирізнявся в ролі воїна, не мав хисту до хороших промов, не відзначався походженням. Сам Демосфен виконував триєрархію в період до запровадження симморій із 1200 осіб, коли дана літургія виконувалась коштом двох громадян, був хорегом авлетів у змаганні чоловіків, пригощав філу, був хорегом на Панафінеях. Будучи десятирічною дитиною став головою симморії та сплачував гроші із суми спадку, який мав бути використаний для грошового внеску під час докімасії для зарахування в список громадян [24, XXI. 143-157]. Неповнолітні хлопчики, які отримували великий спадок, мали сплачувати ейсфору, але не виконували інші літургії [443, с. 151]. Натомість Дінарх, прагнучи дати найгіршу характеристику Демосфену, називав його не достойним статусу громадянина ні за походженням, ні за політичною діяльністю. Дінарх апелює до того, що розпочавши свою діяльність логографом і найманим адвокатом та не успадкувавши слави від пращурів, Демосфен, завдяки нехтуванню інтересами поліса, став одним із найбагатших і найвідоміших [26, I. 110-111]. У аналогічній промові Дінарха по звинуваченню Арістогітона оратор показує, що підсудний не

забезпечив підтримкою батька, який втік з міста будучи засудженим до смертної кари, не здійснив належні йому поховальні обряди. Арістогітон неодноразово потрапляв у в'язницю, не пройшов докімасію на посаду піклувальника емпорія та, не сплативши штраф скарбниці, всупереч законам виступав перед народними зборами [26, II. 1-21]. Під час промови за позовом проти Андокіда змальовані негативні риси відповідача. Крім вчинених ним протизаконних дій, Андокід, будучи у віці старше 40 років, жодного разу не брав участі у військових кампаніях міста, не робив внесків для порятунку поліса під час війни та, за наявності власного корабля, не посприяв постачанню хліба [38, VI. 45-49].

Суд в Афінах відігравав роль регулятора відповідності людини соціальним нормам, оскільки значна увага приділялась не лише розгляду справи по суті, а й аналізу чеснот громадянина та його попередньої поведінки. Серед аргументів, які використовувались для захисту перед судом, були – прагнення служити полісу, захищати його, звернення до військової служби, участі в битвах та походах, виконання літургій і здійснення грошових витрат на користь поліса, піклування про батьків та родичів, надання допомоги друзям.

Сформовані аристократичним афінським суспільством ціннісні та морально-етичні категорії внаслідок політичних процесів VI ст. до н.е. поступово поширювались на представників нижчих верств населення – демос, трансформуючи свій зміст під впливом демократичних реформ. Водночас зберігалась повага до благородного походження й надання пріоритету особам, які походили зі знатних родів [277, с. 61-66]. Л. Асмонті називає процес прийняття демосом аристократичних цінностей наслідком реформ Клісфена та Перікла, які закріпили рівність на підставі походження, формуючи сприйняття всіх членів громадянського колективу як представників одного роду [398, с. 57-72].

Проте, навіть у IV ст. до н.е. знатність і заможність схвально сприймались суспільною думкою та виступали пріоритетом громадянина, зберігаючи ситуацію, коли в умовах правової й політичної рівності реальна соціальна рівність була відсутня [149, с. 214-215]. Прийняття демосом культурних зразків та цінностей аристократії виступало етапом еволюції образу ідеального громадянина у

колективній свідомості афінян. Утверджений в полісній свідомості комплекс чеснот, які мав втілювати афінянин для отримання права називатись «хорошим і прекрасним» («καλῶν τε κἀγαθῶν»), врегульовувався громадянською відповідальністю та суспільними оцінками схвалення й осуду [94, II. I. 18-20].

Таким чином, осмислення образу ідеального громадянина у Стародавніх Афінах відбувалось паралельно розвитку держави, становленню громадянської ідеології, передбачало відповідність громадянина вимогам прямої демократії та естетичним ідеалам. Зміст образу взірцевого громадянина напряму залежав від системи цінностей громадянської общини та домінуючого політичного ладу. Уявлення про громадянина – захисника поліса й учасника управління ним, доповнювалось ідеями гармонійного розвитку особистості протягом життя. Внаслідок еволюції поліса відбувалась зміна поглядів на громадянина від еталона фізичного розвитку у творах Гомера до переваги інтелектуального розвитку, мудрості у поєднанні з чеснотами та дотриманням моральних норм. Така еволюція поглядів знайшла відбиток у понятійному апараті, семантичному навантаженні арете і калокагатії.

Суспільна традиція визначала чесноти, які мав втілювати громадянин. Для того, щоб демота вважали достойним свого поліса, його мали відрізняти, поряд з іншими чеснотами, мужність та доблесть, помірність й поміркованість, честолюбство і прагнення слави, розум та мудрість. Визначений нами перелік чеснот не є нормативним та вичерпним, але, на нашу думку, саме він становив підґрунтя, на якому засновувалось поняття доброчесності афінського громадянина VI-IV ст. до н.е. Аналіз судових промов дозволяє дійти висновків, що достойний громадянин мав мужньо захищати поліс, брати активну участь в управлінні ним, бути справедливим, виконувати літургії, сплачувати податки, ставити благо поліса вище власного, прославляти поліс перемогами у агонах. Окрім особистих чеснот й досягнень, достойного громадянина вирізняла активна діяльність на благо поліса представників його роду. Попри те, що змальований ораторами образ громадянина мав ідеалізований характер, він відповідав нормам полісної моралі, світоглядним цінностям общини громадян.

3.3. Стрижневі засади виховання ідеального громадянина у пайдейї.

Формування громадян відповідно до наявного в колективних полісних уявленнях ідеального образу, відбувалось у пайдейї – специфічному інтеграційному типі культури й громадянської освіти. Разом з тим, пайдейя уособлювала процес розвитку особистості, накопичення нею традиційних знань і навичок, інтерналізацію цінностей общини, а також – практичну участь у житті поліса та активну громадянську позицію [228, с. 8-9; 470, с. 338; 481].

В процесі становлення громадянської ідеології, еволюції її понятійного апарату, до якого належали розглянуті вище категорії – арете, калокагатії, утвердження у колективних уявленнях образу ідеального громадянина, трансформувався й сам зміст пайдейї. Висхідним значенням пайдейї стали соціально-дидактичні підвалини – навчання та виховання дитини для подальшого повноцінного включення її до складу общини. У класичний період пайдейя набула стабільного (у понятійному сенсі) змісту, позначаючи процес формування самостійної, гармонійно розвиненої особистості. Людина, яка увійшла у пайдейю, навчалась і виховувалась протягом усього життя вчителями, яких сама собі обирала, та не обмежуючись цим виховувала себе сама.

З іншого боку, пайдейя – унікальне соціокультурне явище, що поєднувало елементи філософії, педагогіки, культури. За відсутності прямого перекладу, термінологічно пайдейя не отримала однозначного визначення у сучасній науці, трактуючись дослідниками як «громадянська освіта», «культура», процес «творення себе», «соціалізація особистості» [619-621]. Однозначно пайдейя постає своєрідним формотворчим поступом тривалістю «у життя». Поліс, утворюючи публічну сферу, в межах якої відбувалось спілкування афінян, виступав школою їх виховання в дусі полісної ідентичності та громадянської відповідальності, формування вищих чеснот громадянина. В таких умовах політика та освіта були тісно пов’язані між собою [454, с. 1]. К. Парк, наприклад, трактує пайдейю як «ментальну культуру», активний процес формування особистості у суспільстві, де освіта виступає ключовою метою [637, с. 153].

Не вдаючись до детального розгляду філософського осмислення пайдейї,

яке передбачало спрямованість людини на покращення свого внутрішнього світу задля досягнення гармонії та розвитку моральних чеснот, зазначимо лише, що пайдейя орієнтувалась на взірцеву досконалість внаслідок постійного саморозвитку. Пайдейя охоплювала весь спектр знань, вмінь, навичок, які мав опанувати громадянин, крім того – здатність до їхнього втілення на практиці відповідно до законів та ідеалів поліса. У такому сенсі пайдейя була своєрідним конкретизованим типом соціалізації, інтерналізації громадянина – входження у суспільний простір колективу й втілення його етичних цінностей і моральних норм. Актуалізація пайдетичних принципів в межах побутових реалій містила три стрижневі складові: освіту як зовнішню форму, моральні настанови як форму внутрішню та об'єктивізацію знань про мораль людини, інтегровану в політичні принципи [226, с. 6]. Таким чином, пайдейя передбачала формування активного учасника суспільно-політичних процесів, наділеного персональною відповідальністю за благо поліса на основі сприйняття полісних цінностей, морально-етичних норм, культурних еталонів тощо.

Афінські оратори та суспільно-політичні діячі наголошували на потребі виховання громадян відповідно до звичаїв і норм общини [24, XX. 13; 36, I. 33, VII. 40; 87, II. 61. 4]. Поширення інтелектуальних надбань вважалось афінянами почесним обов'язком. Для Сократа добрим громадянином був той, хто розвивав у інших гарні здібності [94, I. 6. 13-14]. Люди, які навіть у похилому віці прагнули до набуття нових знань, передачі власної мудрості молодшим громадянам користувались значною повагою у суспільстві.

Функції агентів соціалізації у процесі пайдейї покладались на батьків, вчителів, супроводжуючих дітей педагогів, друзів, співгромадян, у бесідах із якими з метою отримання мудрості мав проводити дозвілля хлопчик [599, с. 505-516]. Факторами впливу виступали держава, суспільні норми, особисті прагнення, зокрема, прагнення до політичної кар'єри й економічних благ шляхом втілення громадянських чеснот.

Враховуючи те, що пайдейя у вузькому значенні включала безпосередньо навчання, опанування комплексом практичних, соціальних та культурних

навичок, так само – формування особистості, у контексті участі в соціокультурній, політичній діяльності, засіданнях суду, нарешті, перебування під впливом публічного простору, – доречно зупинитись на еволюції її освітньої складової.

Задачі й зміст освіти як провідного елементу пайдейї залежали від пануючого образу взірцевого громадянина. Заміна аристократичного правління демократичним передбачала й зміну концепції людини [614, с. 8]. Ідеал громадянина-воїна, обумовлений належністю військової діяльності до елітарних привілеїв аристократії, з поширенням права участі в ополченні на всіх громадян, поступово втрачав свою актуальність. Демократизація поліса призвела до надання всім повноправним громадянам права рівної участі як у суспільно-політичній сфері, так і в мілітарній. Тому, держава потребувала людей, вихованих відповідно до цінностей і традицій поліса з принаймні мінімальним рівнем освіченості, активною громадянською позицією, здатних до виваженої й корисної політичної діяльності.

Важливість володіння словом як запорука участі в управлінні державою, поряд із фізичною підготовкою героїв, відзначалась ще в «Іліаді» [492, с. 376]. В архаїчний період аристократичне виховання, позначене перевагою фізичного розвитку, характеризувалось використанням усної традиції, епосу чи передання як складової мусичної освіти [665, с. 189-190]. Перехід від аристократичної освіти, орієнтованої на військовий ідеал гомерівського часу, до заснованої на демократичних принципах пайдейї як практики формування достойного громадянина поліса, фахівці відносять до кінця VI ст. до н.е. [530, с. 216]. У VI-V ст. до н.е. навчання здійснювалось в «елементарній школі», яку могли відвідувати діти всіх громадян і де поєднувалась мусична та гімнастична підготовка. Навчатись мали можливість лише хлопчики як майбутні повноправні громадяни поліса, його воїни-захисники [371, с. 78-79].

Арістофан у «Хмарах» вказував, що в минулі часи хлопчики відвідували кіфариста, де всі разом вчилися співати, й гімнасій. Традиційна підготовка передбачала і моральну складову – виховання сором’язливості, помірності,

витримки, шанування батьків та старших. За неналежну поведінку дитину могли вдарити палкою. Ходили на заняття хлопчики у легкій одежі незалежно від погоди, що, вірогідно, мало виховати витривалість та розвинути загартованість тіла. В означеній системі виховання, за словами Арістофана, були вишколені марафонські воїни. Оскільки юнаки користувались правом самотужки обирати вчителів, той самий Арістофан закликав їх відвідувати гімнасії, проводити дозвілля в садах Академії, спілкуючись з мудрими людьми. Комедіограф протиставляв ідеалу минулого промовців на ринку, у «цирульнях» та лазнях, тим самим констатуючи розвиток риторичних шкіл та використання красномовства у приватних інтересах на межі V-IV ст. до н.е. [7, 960-1020]. Ґрунтуючись на описі старої афінської освіти, яку дає Арістофан, дослідники характеризують пайдейю кінця архаїчного – початку класичного періодів, як спрямоване на досягнення ідеалу калокагатії поєднання мусичної та гімнастичної освіти для розвитку розуму, тіла, моральних чеснот. Мусична освіта включала спів, танці, запам’ятовування й відтворення поетичних творів, епосу, зокрема, у формі співу, гру на музичних інструментах [425, с. 49-50; 432, с. 6-24].

Школи в Афінах VI-IV ст. до н.е. були приватними та платними. За описом Павсанія в одній школі у середині V ст. до н.е. могло навчатись до 60 хлопчиків [40, 6. 9. 3]. Доступ до освіти обумовлювався можливістю батьків сплачувати за навчання та практикою використання дитячої праці для допомоги родині по господарству. Лише діти із заможних сімей мали змогу пройти повний курс навчання у граматиста, кіфариста, педотриба й, відповідно, мали більше можливостей досягти калокагатії [706; 649, с. 114-115]. За П. Крістесеном річна підготовка у педотриба для участі у агонах вартувала 10-15 драхм. Наведена вченим для порівняння вартість харчування сім’ї з 4-х осіб становила половину драхми на добу [445, с. 219].

У завершеному вигляді на початок IV ст. до н.е. система освіти набула наступної градації: елементарну освіту діти отримували у школах граматиста і кіфариста; надалі вони відвідували гімнасій та тренувались у палестрах. Основний курс афінської освіти завершувався ефебією, яка забезпечувала

своєрідну ініціацію юнаків та передувала їх включенню в списки демотів. Ефебія була передусім військово-патріотичною установою, спрямованою на формування навичок воїна – захисника поліса й набуття індивідуумом громадянської ідентичності. Опанування компетентностями для успішної участі у суспільно-політичній діяльності в V-IV ст. до н.е. так само мали забезпечувати лекторські виступи філософів, софістів та політиків, яких слухали громадяни на власний розсуд під час або після проходження обов'язкових етапів виховання.

Про освіту першої половини IV ст. до н.е. говорив Демосфен, протиставляючи себе Есхіну. Демосфен, ще будучи хлопчиком, мав можливість відвідувати відповідні його віку школи та не займатись діяльністю, яка може вважатись принизливою. Натомість Есхін допомагав своєму батькові – вчителю письма у граматичній школі та, за словами того ж Демосфена, подібно до домашнього раба розтирав чорнила, протирав губкою лавки, підмітав кімнату для педагогів [24, XVIII. 257-259]. Розвиваючи свою думку, в одній з поховальних промов Демосфен відзначав, що загиблі воїни у дитинстві вирізнялись успіхом в усіх науках, котрі опановувались ними відповідно до свого віку [24, LX. 16].

Хороша освіта виступала запорукою виховання достойного громадянина, здатного бути корисним полісу. Відповідальність за освіту дітей, її тривалість та вибір вчителів покладались на батька [48, 50de; 67, 122e-123b]. Попри відсутність державної системи освіти й офіційних уніфікованих освітніх програм, – питання виховання і поведінки хлопчиків та юнаків були значною мірою врегульовані. Викарбуваними на стелах приписами визначались: час відвідування школи та палестри; кількість хлопчиків, які могли займатись одночасно; їхній вигляд та вік; посадові особи для нагляду за вихованням; обов'язки вчителя. Так, згадувані школи («διδασκαλεῖα») і палестри («παλαίστρας») мали відчинятись після сходу та зачинятись до заходу сонця. Зверталась увага на відзначення свята Муз у школі, свята Гермеса в палестрі, участь хлопчиків у кіклічному хорі. Регламентувалось, що для кіклічного хору хорег повинен був мати вік не менше 40 років. Популярність вчителя, за словами Есхіна, залежала від доброчесності («σωφρονεῖν») його життя [4, I. 7-12].

Протягом дня хлопчик перебував під контролем наставника-педагога, який супроводжував його до школи, та вчителів. Наставник обирався серед рабів ойкоса, котрі часто були варварами, на що звертав увагу Сократ під час розмови з Лісідом [57, 208ce, 223]. Так Перікл, який був опікуном Алківіада, призначив йому у педагоги свого старого слугу – фракійця Зопіра [43, 1. 122b]. На прикладі Алківіада доволі повно виокремлюються складові освіти й виховання класичного періоду. Він навчався грамоти, грі на кіфарі та боротьбі, слухав промови софістів. Опановувати гру на флейті Алківіад не захотів, пояснюючи це неестетичним виглядом флейтистів. На момент розмови Сократа з Алківіадом останньому ще не виповнилось 20 років, по досягненні яких він отримував право виступати перед афінянами [43, 105d-106; 67, 122e-124; 69, 2].

Арістофан відзначав, що кращі політи виховані в палестрах, хорах і музиці, що було ознакою освіченості і які давали право належності до «καλούς τε κἀγαθούς» [8, 725]. Кожен етап виховання мав поєднувати фізичний, розумовий та духовний розвиток; крім того, жодна сторона не мала пріоритету над іншою, тобто, втілювався ідеал гармонійної особистості, який прийшов на зміну переваги фізичного виховання архаїчної епохи. Всі складові освіти класичного періоду спрямовувались на формування доброчесних громадян («ἄνδρες ἀγαθοί»), а не лише опанування низки обов'язкових навичок [644, с. 67]. За умов визначеності напрямів підготовки дітей – мусичного й гімнастичного, опанування навчальними предметами та навичками мало варіативний характер; воно залежало від бажання і мети афінян.

Мусичній освіті греки приділяли першочергову увагу, оскільки знайомство з подвигами героїв та думками мудреців виховувало етичні якості, а музичний ритм і гармонія, як вони вважали, привчали до впорядкованості рухів, думок, емоцій, діяльності [65, 400-402a]. Мусична освіта включала навчання грамоти, музиці, танцям, здобуття наукових знань, а також була покликана розвивати розумові здібності та моральні чесноти. У школі кіфариста дітей вчили співати, грати на музичних інструментах, декламувати уривки з творів Гомера, Гесіода та ін. Паралельно їх навчали поезії, пристосовуючи слова до музики, щоб правильно

підібрані лади виховували гармонійну доброчесну особистість (Додаток В, № з/п 2.1-2.14). Аналогічну виховну мету мали уроки хорового співу та дифірамбічних танців [56, 653de-654]. Музика і поезія застосовувались переважно у поєднанні, оскільки поетичний текст, мелодія й ритм розглядались як складові елементи музики, разом із танцями утворюючи хорею [222, с. 102-105]. Музичні ритми, разом з тим, пов'язували з етосом – характером і поведінкою; тому вивчення музичних ладів було необхідною складовою навчання хлопчиків [7, 650].

За допомогою поетичних творів дітям прищеплювались суспільні норми, моделі поведінки тощо. Поезія Гомера, прославляючи звитягу, займала почесне місце на мусичних змаганнях, а у вихованні хлопчиків і юнаків з неї використовувались приклади доброчесності, мужності пращурів [36, IV. 159]. Саме Гомером, твори якого фахівці відносять до елементів «старої» пайдейї, було осмислено етичні категорії з раціонального погляду та сформовано «словник етики», котрий зберігав актуальність у класичний період [665, с. 174; 437, с. 24]. Обов'язкове вивчення творів Гомера, їх декламування під час поетичних агонів протягом досліджуваних періодів демонструє, на нашу думку, збереження значення закладених у творах морально-етичних норм як впливового елементу громадянської ідеології афінської общини. Усна літературна традиція навіть у класичний період, з властивим йому зростанням ролі писемності, відігравала надзвичайно важливу комунікативну роль в афінському суспільстві. Декламування поетичних творів, що містили ключові морально-етичні засади й культурні норми, забезпечувало тяглість традицій та звичаїв культури як базового елементу громадянської свідомості.

Мусична освіта виступала об'єктивною умовою залучення громадянина до соціокультурної діяльності. Гра на музичних інструментах, декламування були необхідні для участі у відправленні релігійних культів; вони належали до самостійних агонів і супроводжували дозвілля членів поліса.

Зростання ролі освіти, посилення уваги до неї у класичний період стали наслідком розвитку демократії. Розширення повноважень екклесії та геліеї, доступу до магістерських посад ставили нові вимоги громадянину, обов'язково –

освіченому. На межі V-IV ст. до н.е. зі складу мусичної освіти виокремилась граматика, а курс підготовки хлопчиків включав мусичну, граматичну, гімнастичну складові. Поширення грамотності серед широких кіл демосу датується серединою V ст. до н.е. Зростання її ролі як інтелектуального явища припадає на IV ст. до н.е., тоді як у творчості Арістофана зберігався поділ на гімнастичне і мусичне виховання [598, с. 50-54].

Відкриття перших шкіл, де хлопчиків навчали грамоти, К. Робб датує V ст. до н.е., ґрунтуючись, зокрема, на аналізі вазопису. Дослідник поділяє думку М. Гансена стосовно того, що освіченість стає типовим явищем лише на початку IV ст. до н.е. [665, с. 136-195]. Ознакою поширення грамотності серед усього населення та перетворення її на самостійну складову освіти слугує прийняття іонійської абетки за архонства Евкліда [437, с. 14]. Популярність написів, активне використання їх для комеморації подвигів афінян, зокрема, на намогильних пам'ятниках, статуях, свідчить про поширеність елементарної грамотності серед різних прошарків демосу, для сприйняття яким дані написи й були розраховані.

Сцени навчання хлопчиків присутні у вазописі та скульптурі (Додаток А, № з/п 1.1, 1.2, 1.4-1.8; Додаток Е, № з/п 4.1). Сюжет чаші Дуріса – інв. № F 2285 з «Берлінського античного зібрання» присвячений школі: чоловік демонструє дитині написаний сувій; поряд хлопчик і чоловік грають на лірах; на іншій стороні зображено навчання письма й музики; навіть присутні ліри на стінах (Додаток А, № з/п 1.3). Даний сюжет візуалізує пайдейю як поєднання фізичної підготовки та інтелектуальної освіти заради виховання калокагативного громадянина [692, с. 3-11].

Ідеал громадянина-воїна, сформований внаслідок привілеїв військової аристократії у доступі до сфери культури, сприяв домінуванню фізичного розвитку в процесі виховання особистості в архаїчний період, виникненню культу тіла (Додаток Е, № з/п 1.1-1.7) [279, с. 23]. Фізичні тренування та атлетичні агони, які забезпечували вдосконалення тіла у хлопчиків, мали не лише естетичне значення, а й передусім виконували утилітарну функцію – виступали практичною підготовкою до військової діяльності, забезпечуючи здатність захищати поліс

(Додаток Б, № з/п 7.1-7.5) [286, с. 153-160]. Необхідність захисту власних територій, з якою систематично стикались Афіни, потребувала виховання спритності та сили серед громадян [347, с. 162-164].

З VI ст. до н.е. фізичні тренування хлопчиків, які досягли 13-14 років, відбувались у палестрах і гімнасіях, котрі забезпечували також і соціалізацію дітей (Додаток Б, № з/п 12.1-12.29) [627, с. 1657; 628, с. 128]. Походження гімнасіїв пов'язують з поширенням гімнастичних агонів, збільшенням уваги до тренувань, зокрема, внаслідок доповнення соціальної складової війська гоплітами, яке обумовило потребу у запровадженні доступної для демосу фізичної підготовки. Військові навички, які аристократія гомерівської доби здобувала під час змагань, відтепер мали змогу розвивати шляхом тренувань [521, с. 91; 663, с. 539-543]. Наприкінці VI ст. до н.е. в Афінах, крім приватних палестр, функціонувало 3 найбільших в полісі державних гімнасія – в Академії, Лікеї, Кіносаргах. Суспільне значення їх було таким, що за законом Солона викрадення із державного гімнасію майна або обладнання вартістю понад 10 драхм каралось смертю [24, XXIV. 114; 445, с. 218].

Оскільки гімнастичні тренування розглядались греками як своєрідний пріоритет вільного громадянина, Солоном був введений закон, за яким рабам заборонялось займатись гімнастикою й натиратись олією у палестрах [77, 1; 4, I. 138]. У «Афінській політії» Псевдо-Ксенофонта згадана значна кількість громадських палестр, гімнасіїв, доступних для всіх політів, також – наявність приватних гімнасіїв з роздягальнями й лазнями у заможних городян [85, II. 10].

Афіняни приділяли значну увагу гігієні тіла у процесі фізичних тренувань: змащування тіла олією, очищення його від суміші олії, поту, піску були неодмінною їх складовою. Герой комедії Арістофана Пісфетер звертав увагу, що його син повертався із палестри вимитий [6, 140]. Важливість гігієни доводить наявність окремих, присвячених їй сюжетів вазопису: купанням хлопчиків або юнаків, знаходженням їх біля вмивальників, одягання після очищення тіла (Додаток Б, № з/п 13.1, 13.23). Медицина виступала складовою пайдейї та включала гігієну, гімнастику, дієту [228, с. 36-39].

Керували гімнастичними тренуваннями юнаків, навчали своїх вихованців прийомам в боротьбі педотриби, – більшість з яких самі були учасниками й переможцями агонів [36, XV. 181-183]. Вчителі гімнастики у питаннях піклування про тіло прирівнювались до лікарів [56, 684c; 53, 464bc; 66, 295c; 64, 134e]. Під час гімнастичних тренувань та змагань практикувався музичний супровід, що поєднував музику й гімнастику, демонструючи мету фізичного виховання – досягнення гармонії тіла і розуму, яка вважалась важливою вимогою для служіння справедливому суспільству (Додаток Б, № з/п 1.10, 1.19, 1.25, 2.11, 3.2). У палестрах здійснювався так само розумовий розвиток за допомогою бесід хлопчиків з найбільш поважними громадянами на політичні і моральні теми [78, II. IV-V]. Доцільно акцентувати, що суспільне сприйняття хлопчиків-учнів, які займались фізичними тренуваннями, відображають супровідні «καλός»-написи у вазописі. В значенні персоніфікованого схвалення такі написи антикознавці пов'язують з юнаками та молодиками благородного походження і гарної зовнішності, котрі претендували на визнання калокагативності, користувались увагою афінян, передусім відвідувачів гімнасіїв, учасників симпосіїв, бенкетів; саме такі активні городяни найчастіше вдавались до дискусій з приводу громадянської доброчесності [138, с. 25-26].

Покровителями палестри та гімнасію були Гермес і Геракл. Першого пов'язували із фізичними тренуваннями хлопчиків. Вшанування його культу ефебами знайшло відображення у сюжетах вазопису зі здійсненням юнаками-атлетами жертвоприношень (Додаток Г, № з/п 1.1, 1.2, 1.4). Другий опікувався військовим вишколом й процесом ініціації юнаків. Присвячені йому святилище та гімнасій у місцевості Кіносарг відвідували незаконнонароджені афіняни – «νόθος», що пояснюється аналогічним походженням героя, який поєднував вроджену арете з проблематичним соціальним статусом [559, с. 147-148]. Функціонування гімнасію у Кіносаргах і тренування у ньому незаконнонароджених афінян є підставою вважати, що протягом досліджуваного періоду «νόθοι» мали можливість включитись у пайдейю подібно до законнонароджених хлопчиків. Аргументом щодо прийнятності для

демократичного афінського поліса підготовки «νόθοι» на кшталт дітей повноправних громадян, є наявність схожої практики у Спарті [516, с. 419].

Гімнасій в Афінах фактично складав середню ланку освітньої підготовки. Юнаки вивчали тут арифметику, теорію музики, діалектику, астрономію, геометрію. Складовою занять з граматики було вивчення творів Гомера й Евріпіда. На заняттях з риторики учні опановували теорію красномовства, тренували декламування. Розвитку мислення відводилось не менше значення, ніж іншим предметам [7, 200, 740].

Крім навчання означеного вище освітнього курсу, хлопчики ще до набуття громадянських прав могли бути присутніми на площі, заходити в урядові установи, мали можливість навчатись у філософів та ораторів. Наприклад Менексен, який ще не завершив навчання, приходив у залу Буле, аби дізнатись кого обрали для виголошення промови на честь загиблих воїнів [58, 234]. У віці 13-14 років він навчався у Ктесиппа, учня Сократа і, за словами останнього, вже був досвідчений у дискусіях [57, 211]. Про певну поінформованість дітей щодо справ поліса можна говорити й на підставі аналізу промов Есхіна [4, I. 186-187]. Орієнтована на активну участь у суспільному житті, починаючи з дитячого віку, освіта виступала однією з передумов функціонування афінської демократії.

Вихід із дитячого віку Есхін пов’язував із початком служби ефебом, під час якої він два роки охороняв державу [4, I. 49, 167]. Ефебія завершувала основний курс афінської освіти й була своєрідною «підготовкою до громадянства», після якої юнаки могли користуватись громадянськими правами [18, 42. 2-4; 19, 1275a15]. Однак, визначення часу запровадження ефебії викликає дискусії, оскільки найбільш ранні написи, що слугують основним джерелом вивчення даного інституту, датуються другою половиною IV ст. до н.е. Наявні дослідницькі припущення стосовно зв’язку афінської ефебії – подібно до спартанських криптій – з практикою ініціації, та заперечення такої гіпотези [599, с. 506].

Попередниками ефебів IV ст. до н.е. могли виступати периполи, які несли гарнізонну службу у прикордонних частинах Аттики. Зокрема, Фукідід згадує про периполів у зв’язку з подіями, спрямованими на повалення олігархії Чотирьохсот:

гоплітам у протистоянні олігархам допомагав начальник периполів, котрі стояли у Муніхії [87, VIII. 92 – 92. 5]. Г. Стратановський визначав периполів як найманих солдатів прикордонних частин Аттики, або ефебів [341, с. 478, 512].

До найбільш суттєвих аргументів на користь існування військового вишколу на зразок ефебії у V ст. до н.е. належить також існування «νεώτατοι», – згадуваних Періклом та Фукідідом. Спільними ознаками «νεώτατοι» й ефебів виступали: їхній вік – 18-20 років; крім того – відокремленість від гоплітів, вірогідно, через недостатній рівень підготовки. Р. Рідлі припускає, що у V ст. до н.е. у ефебії проходили підготовку лише вершники та гопліти, а у IV ст. до н.е. вона вже охоплювала всіх громадян [663, с. 530-534]. П. Відаль-Наке відносить «νεώτατοι» й ефебів до перших двох військових класів. Відзначаючи характерні риси ефебії, до яких належали: наявність доступу до навчання для усіх синів громадян й видача зброї – круглого щита і списа, – науковець вважає необґрунтованим прирівнювати її до «νεώτατοι» Фукідіда або ефебії, де навчався Есхін. На думку П. Відаль-Наке ефебія, у її класичному варіанті, постала саме у 330-х рр. до н.е., запозичивши складові подібного інституту з попереднього періоду [171, с. 117-132].

Леократ наводив присягу хлопчиків перед записом у списки лексіархів, що передував підготовці у ефебії. Майбутній громадянин присягався не зганьбити священної зброї, не залишати місця в шикуванні, захищати батьківщину, храми та святині, передати їх нащадках у збереженому стані [37, 76-77]. Присягу ефебів, висічену на стелі над присягою греків, проголошеною перед битвою під Платеями у 479 р. до н.е., відносять до написів III ст. до н.е., створених на основі використання літературних джерел [580, с. 254]. Згідно з аналізом змісту, витоки її могли сягати V ст. до н.е. або ранішого періоду, оскільки розрізнення згаданих у присязі богів Еніалія та Ареса вважається рисою, властивою архаїчному періоду. Наведений у присязі ефебів перелік богів та божеств є аналогічним змісту присяги громадян [559, с. 157]. Виходячи з того, що відразу після запису в списки дему юнак мав проходити військовий вишкіл, можна припустити, що присяга давалась або один раз, або ж використовувалась однакова присяга в обидвох випадках. В

якості «фіксованої формули» вона утверджувала нормативну поведінку громадянина [414, с. 160].

У 336/335 рр. до н.е. Епікратом було проведено реформу, після якої ефебія отримала організаційну форму, яку описує Арістотель. Наприкінці IV ст. до н.е. ефебія втратила обов'язковий зв'язок з громадянством. Служба стала добровільною, однорічною і не фінансувалась державою [175, с. 3-6]. Реформу ефебії Дж. Вінклер й Л. Маринович пов'язують з прагненням відродити дух Афін після поразки під Херонеєю у 338 р. до н.е. або спробою запровадження офіційного інструменту реалізації афінської громадянської освіти [277, с. 81; 731, с. 26; 612, с. 203].

Проходження ефебії було обов'язковим для всіх громадян, а отже – не можна вважати пайдейю суто аристократичною та повністю недоступною для демосу. Важливість для держави інституту ефебії засвідчує наявність державних виплат на її утримання й порядок обрання людей для підготовки ефебів. Організацію цієї підготовки у IV ст. до н.е. описував Арістотель. Для «ефебського піклування» афіняни обирали по три найбільш здібних доброчесних громадянина старше 40 років від кожної філи; серед них екклесія голосуванням обирала 10 софроністів – по 1 від кожної філи. Серед усіх громадян екклесія обирала космета, 2 педотрибів та вчителів, які навчатимуть фехтування, стрільбі з лука, метанню дротиків, запуску катапульти. На утримання ефебів виділялось 4 оболи на день, що дорівнює сумі виплат архонтам; софроністам виплачували драхму.

Всі кошти отримував софроніст і витрачав їх на харчування, яке розподілялось в межах філ, та господарські потреби. Після першого року навчання ефеби демонстрували свою підготовку на огляді у театрі, де отримували щит і меч для захисту поліса. Сини громадян, вбитих під час війни, ще до повноліття одержували від держави повне озброєння (Додаток Б, № з/п 8.1-8.4) [18, 42. 1-4]. Спосіб обрання наставників для ефебів свідчить, на нашу думку, про особливі вимоги до індивідуальних якостей кандидата, зобов'язаного відповідати за моральний, духовний, інтелектуальний розвиток юнаків. Показовим Дінарх вважав те, що народ не проголосував за обрання Філокла попечителем ефебів,

вважаючи небезпечним довіряти йому дітей [26, III. 15].

Коло функцій педотрибів Арістотель конкретно не визначає, тому встановити їх можна лише виходячи із загальної афінської практики. Педотриби відповідали за фізичну підготовку ефебів в гімнасіях і палестрах. Спеціальним військовим навчанням – вишколом, займались дидаскали. Під час охорони кордонів держави протягом другого року навчання ефеби могли підпорядковуватись військовим посадовим особам, які обирались для всієї держави у такому випадку, або мати власних військових начальників. Так само керівниками військової практики ефебів на прикордонних афінських територіях були стратеги [292, с. 31-37]. На період проходження підготовки ефеби звільнялись від виконання повинностей; зі служби вони відпускались лише у випадку судових тяжб щодо спадку або за потреби виконання представниками роду жрецьких обов'язків [18, 42. 4]. Участь у громадських заходах теж виступала дидактичною складовою підготовки юнаків [441, с. 37-38].

Афінська ефебія не була замкнутою організацією: молоді люди могли відвідувати заняття софістів, відігравали значну роль в суспільному житті Афін, беручи участь у релігійних церемоніях. При Марафоні, наприклад, проводились змагання ефебів з метою засвідчення їхньої звитяги [397, с. 505]. По завершенні служби, на честь ефебів видавали декрети з переліком їх імен та, подекуди, зазначенням діяльності [127, с. 11]. Серед чеснот, за які ефеби відзначались у декретах, вшановувались вінками – звитяга, розсудливість, благочестя, благопристойність, дисципліна [175, с. 4]. Посвяти на стелах фіксують значну увагу до ефебії наприкінці 330-х рр. до н.е. [560, с. 117-127].

Доречно підкреслити: суспільна думка усіляко заохочувала подальший розвиток громадянина після закінчення ним основного курсу навчання – у формі слухання політичних діячів, софістів тощо. Лісій відзначав, що після повернення з військових походів афіняни часто продовжували освіту або повертались до державних справ [38, II. 53]. Слухачами курсів були переважно особи, які хотіли називатися кращими й досягти успіху у політичній діяльності [279, с. 78-80].

На другу половину V-IV ст. до н. е. припадає діяльність софістів, які

кожного охочого за гроші навчали мистецтва політичної справи та красномовству, виховували політичну арете [154, с. 288]. З середини V ст. до н.е. софістами називали вчителів риторики, які навчали мистецтва дискусії й словесної боротьби [65, 493-493c; 68, 19e]. Самі софісти брали участь у змаганнях з красномовства на Олімпійських іграх [54, 363-364]. Мудрості державного діяча, за Сократом, можна навчитись у людини, яка обіймає державні посади та користується повагою співгромадян, або у відомих софістів, які, мандруючи містами, переконують найбільш заможних і благородних хлопчиків слухати їх за великі гроші [67, 127-128c].

Син Демадока Феаг, вражений спогадами ровесників про почуті в Афінах промови, прагнув навчитись мудрості, беручи платні уроки у софістів. Сократ звертає увагу, що Демадок забезпечив навчання Феага грамоті, грі на кіфарі, боротьбі та іншим видам гімнастичних змагань, яким в місті навчались діти благородних батьків [67, 121-122e]. Перікл задля досягнення мудрості спілкувався з багатьма визначними сучасниками, серед яких називали Піфокліда, Анаксагора, Дамона [43, 118bc].

Зміст навчання був обмежений потребою виховувати юнаків на ціннісно-етичних засадах поліса, зразках громадянської доброчесності. Так, хоча Сократ і не мав власної школи, а свої ідеї поширював бесідами, – він був звинувачений у безбожності й розбещенні юнаків, і як наслідок – засуджений до смертної кари [94, IV. 8. 1-3; 90, 21-25]. Палкий критик софістів Платон характеризував софістику як мистецтво набувати, обмінювати, продавати знання та роздуми, які стосуються доброчесності [61, 224, 234-235b]. Попри негативне ставлення до софістів з боку прибічників традиційної афінської пайдейї, красномовство користувалось повагою серед афінян та виступало показником освіченості. Ісократ відзначав, що людину, яка з дитинства отримала виховання достойне вільного громадянина, видно за її промовами. Афіни здобули славу у мистецтві мислити й висловлювати свої думки, завдяки чому еллінами називали людей не лише за походженням, а й тих, хто здобув однакову з афінянами освіту [36, IV. 49-50]. Тому, оратор рекомендував Демоніку використовувати дозвілля на

слухання промов софістів й вивчення поетичних творів [36, I. 18, 51].

Риторичні навички мали практичне значення, оскільки часто відстоювати власні права афінянам доводилось у суді [7, 310]. Використання риторики для виправдань від справедливих звинувачень та досягнення індивідуального зиску, у IV ст. до н.е. стало типовим явищем, хоча й суперечило традиційним цінностям поліса [443, с. 18]. Так, у «Хмарах» Арістофана Стрепсіад просить Сократа навчити його красномовства, з яким не платять боргів. Звісно спроби ораторів використовувати свої здібності для переконання демосу викликали палку критику не лише Арістофана [7, 90-160].

В IV ст. до н.е. навчання красномовству перетворюється майже на професійну підготовку, яка передбачала більш фундаментальне опанування основами логіки та філософії. Остання вважалась найбільш корисною й придатною для виховання духу, вивчення теорії та практики управління державними справами. Саме спілкування з філософами та ораторами у молодому віці й подальшому житті ставилось в заслугу видатним афінським діячам – Періклу, Алківіаду, Тимофію, – які принесли користь державі та заслужили від неї почесті [24, XLI. 40-55]. Подібно, основою мудрості Солона і Перікла називались не геометрія та інші науки, а зайняття філософією. Навчання у філософів могло тривати від 1 до 10 років, а зміст його залежав від викладача, обраного громадянином [228, с. 211]. До прикладу, навчання красномовства у Ісократа, учнями якого були, зокрема, Лікург й Гіперід, тривало 3-4 роки [277, с. 73]. Ісократ вказував, що багато його слухачів були іноземцями. Водночас за словами авторитетного оратора, серед учнів риторичних шкіл лише 2-3 ставали промовцями, інші ж повертались до своєї приватної діяльності, отримавши змогу навчати та виховувати інших людей [36, XV. 87-88, 201].

Підкреслимо, що критика діяльності софістів обумовлювалась не лише дихотомією фізичної й інтелектуальної (філософської) сторін розвитку людини, а й важливим у колективних уявленнях афінян критерієм – діяльністю на благо поліса. Демосфен відзначав, що готовий називатись професійним оратором, якщо під даною професією судді розумітимуть людину, що піклується про користь

громадянського колективу, а не безсоромну особу, котра збагатилась коштом афінян [24, XXI. 189]. Висновок був однозначний: з наділеними мудрістю співгромадянами можна спілкуватись безоплатно, тоді як бесіди із софістами потребують чималих коштів [63, 19e-20a; 67, 127e-128a].

Отже, на повагу та вшанування заслуговували ті софісти, філософи й оратори, які мудрістю або своїми промовами були корисними полісу, керувались спільними інтересами громадян, а не прагненням до збагачення [24, XXV. 40-41; 61, 223a; 60, 311b-e]. Така неоднозначна ситуація відображала загальне упереджене ставлення афінян до професійної діяльності. Вузькоспеціалізована підготовка не відповідала образу гармонійно розвинутої особистості, а воління розбагатіти суперечило потребі керуватись ідеєю блага поліса, принципу ісономії та справедливості [65, 362bc; 359, с. 42].

Наявність і популярність в Афінах IV ст. до н.е. значної кількості приватних філософських шкіл, діяльність Академії Платона й Лікея Арістотеля, названого засновником «загальної освіти» Ісократа, слухачами яких прагнули бути представники усього грецького світу, свідчать про потужний суспільний запит на інтелектуальну освіту [149, с. 419]. З діяльністю софістів пов’язують появу ідеї «безперервної освіти», що реалізувалась у пайдейї як культурі розвитку громадян протягом життя [506]. Пайдейя обумовлювала належність громадянина до інтелектуальної еліти поліса, втілюючи найвищий рівень освіченості [208]. Справжніми інтелектуалами вважались люди, для яких розумова праця була способом життя. Пайдейя передбачала, разом з тим, прагнення кожної особи до постійного самовдосконалення, виховання доброчесності, досягнення мудрості; внутрішню потребу людини втілювати кращі моральні якості та застосовувати їх з метою служіння інтересам поліса і соціуму.

З формуванням ідеалу гармонійного розвитку особистості у класичний період і поширенням впливу софістів наприкінці V – у IV ст. до н.е. пов’язують зменшення уваги до фізичної підготовки. Дана тенденція гостро викрита Арістофаном, який закликав громадян до гімнасіїв, змальовуючи фізичну красу, набуту від тренувань. Він нарікав на вчителів риторики за те, що їх навчання

робить підлітків базіками, спустошуючи гімнасії, палестри, порушуючи суспільні норми й традиції. Антиподом марафонських бійців постають у комедіографа юнаки, котрі по вуха кутаються у хітони й тримають щит на животі під час Панафінеїв. Еволюція змісту пайдейї, зростання ролі ораторського мистецтва трактуються Арістофаном як відхід від цінностей поліса та утвердженого в суспільстві образу ідеального громадянина [7, 960-1010, 1400; 8, 1060-1070].

Паралельно із наголошенням ролі палестр й гімнасіїв у пайдейї, Арістофан критикував сучасні йому палестри за те, що вони перетворились на місця залицянь до гарних хлопчиків [13, 1020]. Есхін характеризував людину, котра звикла відвідувати палестри та школи філософів як таку, що звертає значну увагу на зовнішність [4, I. 132]. Водночас він дорікав Демосфену тим, що останній присвячував вільний час не турботі про гарний фізичний стан, полюванню, а діяльності проти заможних людей [4, III. 255].

Найяскравіше тенденція зростання ролі інтелектуальної освіти висвітлена Ісократом. Оратор вважав для поліса мудрість значно кориснішою, ніж силу атлетів й дивувався, що відзначаючи нагородами переможців гімнастичних агонів, афіняни не надають належних почестей тим, хто досяг мудрості [36, IV. 1-2]. Навіть Геракла оратор називав наділеним більше чеснотами – розумом, честолюбством та справедливістю, ніж фізичною силою [36, V. 110].

Попри популярність софістичної освіти та зміщення акценту на інтелектуальний розвиток, професіоналізацію спорту, – фізична підготовка на межі V-IV ст. до н.е залишалась обов’язковою складовою образу ідеального громадянина, його пайдейї, яка реалізовувалась у тренуваннях в палестрах, проходженні ефебії. Аргументом на користь збереження значення фізичної тренованості як обов’язкової складової образу ідеального громадянина, виступають зображення з вазопису, а також потреба у підготовці майбутніх воїнів. Є симптоматичним, що не зважаючи на збільшення практики використання найманців у військових походах в IV ст. до н.е., основу афінського війська становили повноправні громадяни.

З огляду на обсяг освітнього компонента, який включала пайдейя, питання

її доступності для демосу залишається дискусійним. Афінські філософи наголошували: умовою входження до пайдейї як філософської концепції було благородство душі й походження. На практиці, причини обмеженого доступу до інтелектуальної або філософської пайдейї полягали в обмеженості фінансів і дозвілля [345]. Так, Демосфен називав афінян, обраних за жеребом для виконання посадових обов'язків – агоранома, астинома, судді по демах, людьми «бідними та неосвіченими» [24, XXIV. 112]. Дж. Обер, посилаючись на Арістотеля, називав пайдейю, подібно до арете, ознакою належності до еліти [610, с. 11-12].

Ч. Старр пов'язував пайдейю з процесами розвитку аристократії в архаїчний період, проте вважав недоцільним відносити пайдейю – як концепцію культури IV ст. до н.е. – виключно до складових аристократичного світогляду [693, с. 61-62]. Поділяючи думку Ч. Старра стосовно відокремленості аристократії у класичний період на підставі благородного походження й статків, вважаємо: пайдейя як громадянська освіта була формально доступною афінському демосу. Попри те, що тривалість освітньої складової залежала від фінансової спроможності, – основи граматики, мусичного та гімнастичного навчання опановувала переважна більшість членів поліса, а наявність державних гімнасіїв, обов'язкової для всіх громадян ефебії, комунікативні практики в публічному просторі, спільна участь у релігійній діяльності, відвідування театру переконливо свідчить: включення афінян у пайдейю було гарантовано полісом.

Отже, пайдейя у Стародавніх Афінах являла собою специфічний тип громадянської освіти, що включав процес розвитку особистості, накопичення знань, навичок, а також – практичну участь у житті поліса й активну громадянську позицію. Виступаючи своєрідним типом конкретизованої соціалізації, або інтерналізації громадянина – входження у суспільний простір колективу й втілення його цінностей і норм – пайдейя складалась з освіти та виховання, впливів культури, суспільних традицій тощо. Разом з тим, пайдейя виходила за рамки освіти й виховання; триваючи протягом усього життя, вона також залишалась дієвим керівництвом до впровадження набутих знань у практичній діяльності. Поширення грамотності серед демосу наприкінці V – у IV

ст. до н.е., наявність підтримуваних державою гімнасіїв та обов'язкової для всіх громадян ефебії свідчать про те, що пайдейя, стрижневими засадами освітньої складової якої було виховання громадянина, здатного до виконання своїх обов'язків, – мала бути доступною для більшості афінян.

3.4. Ідеальний громадянин і роль полісного публічного простору в його становленні.

Якщо визначення поліса через общину громадян у фаховій історіографії принципових суперечок не викликає, то навколо конструкції «поліс-місто» ведуться активні дискусії. Сприйняття греками міста значно відрізнялось від сучасної рецепції. Для Одіссея ознакою міста була наявність укріплень, зокрема, мурів та башт [171, с. 52]. Ісократ стверджував, що багато афінян до проведення демократичних перетворень взагалі не відвідувало Афін, навіть під час великих свят, коли в місті влаштовувались бенкети. Переміщення будинків громадян поліса в укріплене місто не було домінуючим, а будівлі за межами міських стін були пишнішими, ніж всередині них [36, VII. 52].

Місто як архітектурно-просторове поняття набуває реального прояву через утворюючий його публічний простір. До складових публічного простору Афін VI-IV ст. до н.е. належали – агора, Акрополь, адміністративні будівлі, храми та святилища, театр, гімнасії, палестри, стадіони, Керамейкос, тобто, суспільно значуще середовище, облаштування якого мало справляти ідеологічний вплив, забезпечувати взаємодію громадян, формування колективної пам'яті й громадянської свідомості [254, с. 48; 454, с. 3-6].

Процеси розбудови агори й Акрополя пов'язують із запровадженням Великих Панафіней та панафінейським шляхом, прагненням перетворити Афіни на центр Аттики. Так, вже наприкінці VI ст. до н.е. в Афіни були перенесені або скопійовані локальні культи, вшановані фестивалями [386, с. 207-208]. За Клісфена відбулось перетворення агори на освячений богами політичний центр Афін; своєрідна трансформація Акрополя з осередка політичної діяльності на священну ділянку [241, с. 128]. Перікл, прагнучи перетворити Афіни на

культурно-релігійний центр Еллади, здійснював активне зведення храмів, культових споруд на Акрополі [350, с. 30-31]. Як наслідок, Акрополь, в межах якого зосереджувалась значна кількість храмів, святилищ, вівтарів, пам'ятників, став важливою ідеологічною складовою публічного простору. Агора своєю чергою стала знаковим тереном політичного життя, осередком соціального простору поліса, де влада знаходилась «посередині» [171, с. 51]. Відкрита площа агори концентрувала суспільну активність, соціальне, економічне, релігійне життя поліса. Громадські релігійні культи, які відправлялись на агорі, виступали символічним втіленням полісних цінностей [121, с. 3-14].

Простір поліса в Афінах мав сакральний характер, свідченням чому є вигнання «нечистих» громадян за його межі, тобто накладення атімії – заборони відвідувати суспільні будівлі, з'являтись у громадських місцях, звертатись із промовами до співгромадян. Вигнання вбивці з поліса передбачалось вже законами Драконта. Підозрюваному у вчиненні злочину громадянину заборонялось з'являтись на агорі. Крім того, засудженому заборонялось відправляти релігійні обряди, здійснювати омивання та узливання, користуватись кратерами [24, XX. 156-158, XXIII. 40-41]. Оскільки злочинець вважався «нечистим», розгляд справ стосовно нього проходив просто неба.

Попередженням для тих, хто спрямовував свої вчинки проти блага поліса, мали виступати встановлені у громадських місцях стели. Звинувачуючи Леократа у зраді поліса, Лікург Афінський говорив про неприпустимість відвідування ним агори та участі у релігійних заходах. Докором Леократу, який залишив поліс під час військової загрози й повернувшись, волів зберегти всі привілеї громадянина – відвідувати агору, брати участь у прийнятті законів та управлінні державою, користуватись святинями, здійснювати жертвоприношення, – мали стати, зокрема, вірші на пам'ятниках героїв, загиблих у битві при Херонеї 338 р. до н.е. та похованих суспільним коштом [37, 5, 142]. Мідна стела на Акрополі містила постанову про вигнання і заборону перебування в Аттиці зелейця Артмія за те, що він доставив на Пелопоннес для підкупу еллінів золото від мідян [26, II. 24-25]. За вчинені тяжкі злочини громадянин міг бути не лише вигнаний з поліса, а й

позбавлений права поховання на його терені [87, I. 138.6].

Простір поліса – це простір закону, в межах якого кожен громадянин наділявся правом законодавчої ініціативи та прямої участі в управлінні. Втіленням закону були псефісми й договори, висічені на стелах, виставлених в публічних місцях. Так, Арістотель писав, що висічені на кірбах закони Солона були встановлені у стої басилевса [18, 7. 1]. З Ефіальтом пов'язують встановлення законів Солона в булевтерії та на агорі [343, с. 51]. Арістотель вказував, що 30 тиранів хотіли прибрати з Ареопага закони Ефіальта та Архестрата щодо ареопагітів й нечіткі закони Солона [18, 35. 2]. Після перегляду законів, розпочатого оновленою комісією номофетів у 410-404 рр. до н.е., тобто після повалення олігархії Чотирьохсот і до встановлення тиранії Тридцяти, та завершеного після відновлення демократії у 403/402 рр. до н.е., – частину старих законів, котрі врегульовували питання публічного, приватного й релігійного життя, висікли на стелах (IG I³ 104) [98; 149, с. 355; 544, с. 4]. Стели із законами були встановлені напроти стої басилевса та запроваджена вимога: при вирішенні справ геліеєю керуватись тільки записаними законами [665, с. 144-147].

Задля того, щоб всі громадяни були ознайомлені із законами, Солоном була введена практика зачитування запропонованих законів перед статуями епонімів як один з етапів перед голосуванням за них екклесією [24, XX. 93-94]. Демосфен вказував, що громадянин, який вносить на розгляд закон, мав написати його на вибіленій дошці й кожного дня, поки триватимуть народні збори, виставляти перед статуями епонімних героїв для того, щоб кожен мав змогу ознайомитись з проєктом і, за необхідності, внести скаргу на протизаконність [24, XXIV. 23-26]. Монумент на честь епонімів виконував інформаційну функцію. На його основі під статуями вивішували офіційну інформацію, яка стосувалась громадян: винесені на розгляд закони, повідомлення відносно військової повинності та надання почестей, звинувачення у зв'язку із судовими позовами [24, XXI. 103; 124].

Публічний простір забезпечував передачу соціокультурних норм в межах громадянської общини, реалізацію права громадянина на участь в житті поліса. Стели та статуї, встановлені на агорі, Акрополі й біля громадських будівель,

відігравали роль своєрідних інструментів у справі афішації культури, виконували виховну функцію тощо [24, IX. 41]. Завдяки супровідним написам, особливостям розташування, залученню до ритуалізованої діяльності, пам'ятники слугували візуальним втіленням полісних цінностей. С. Ламберт відзначає, що серед відомих за період з кінця VI до кінця IV ст. до н.е. написів з текстами декретів Буле та екклесії, близько 3/4 складають гоноративні. Так само в межах громадських місць оприлюднювали нормативні акти деми. Стели з написами-посвятами здебільшого розміщувались на Акрополі [548, с. 194]. Громадські споруди й пам'ятники виступали маркерами публічного простору, реалізовували ідеологічний компонент будучи середовищем формування колективної пам'яті, ідентичності громадян поліса [576, с. 236; 630, с. 87-119].

На агорі, за словами Есхіна, знаходились пам'ятники всіх величних справ афінян. Серед них: три кам'яні герми, встановлені у стоа герм для вшанування стратегів, на чолі яких афіняни перемогли персів біля ріки Стримони, пам'ятник із зображенням Марафонської битви у Розписній стоа [4, III. 183-186]. Статуї Гармодію та Арістогітону підкреслювали цінність демократії й виступали символом свободи, чим забезпечували конструювання демократичного наративу у колективній свідомості афінян [670, с. 45-46]. Статуї тираноборців, встановлення персоніфікованої статуї демократії за постановою Буле 333/332 рр. до н.е., поховання Клісфена поряд з тираноборцями виступали складовими ідеологічної політики афінського поліса, спрямованими на утвердження демократії, зокрема, у спосіб візуалізації її в публічному просторі [366, с. 413-414].

Однією з форм поширення слави та вшанування перемоги виступала посвята богам коштовних предметів або нагород з викарбуваною інформацією про переможця, зазначенням змагання тощо. На агорі знаходились пам'ятники, встановлені на честь перемог у агонах індивідуальних та за філами на Панафінеях. П'єдестал від пам'ятника, встановленого на Акрополі на честь афінського борця панкратіону Каллія, єдиного відомого періодоніка класичного періоду, містить відомості про перемоги атлета в Олімпії, на Панафінеях, 5 перемог в Істмії, 4 перемоги у Німеї, 2 перемоги в Дельфах [125, с. 21-25].

Наявність тенденції встановлення статуй на честь переможців спортивних агонів в межах публічного простору в Афінах, зокрема, на Акрополі та в межах Керамейкосу, нечисельність афінських посвят у святилищах Олімпії й Дельф у архаїчний і ранньокласичний періоди, дослідники пояснюють потребою утвердження переваги аристократичних родів у політичній боротьбі та колективній свідомості громадян. Практика комеморації афінянами спортивних перемог виступала ознакою утримання влади [630, с. 87-119].

Уздовж вулиці Триног встановлювались пам'ятники на честь перемог у дифірамбічних та театральних змаганнях – триноги, отримані філами під час змагань хорегів на Діонісіях [24, IX. 41]. Іншою локацією для розміщення хорегами посвят була місцевість навколо театру Діоніса. Бронзові триноги ставились на мармурових п'єдесталах, де карбувались імена хорега, переможця мусичного агону, назва філи, ім'я архонта-епоніма [487, с. 128-134]. Завдяки встановленню у публічному місці триноги, якою нагороджувався хор, нагоду пишатись перемогою отримували всі представники філи [276, с. 299-300].

Скульптури, які прикрашали поліс, епітафії на честь загиблих воїнів з перерахуванням їхніх подвигів, святкові релігійні процесії, театральні вистави сприяли формуванню доброчесного громадянина відповідно ідеальному образу, виконували функцію прославляння поліса [586, с. 431]. Вотивні посвяти у святилищах конкурували між собою; їх розміщення не було випадковим та несло додаткову інформацію [602, с. 88]. Через статуї, поетичне оспівування та інші форми вшанування, забезпечувалась комеморація чеснот і суспільно значущих досягнень громадянина, зокрема, відзначення представників еліти [693, с. 60].

Палестри й гімнасії виступали просторами виховання афінян. Кімоном для забезпечення дозвілля громадян було проведено благоустрій агори й Академії [71, XIII]. Активна розбудова публічного простору міста здійснювалась Лікургом. Серед іншого, було реконструйовано гімнасій та споруджено палестру в Лікеї [277, с. 83]. У палестрах і гімнасіях хлопчики присвячували час бесідам, спільно відправляли обряди на честь Гермеса; дорослим присутність на даному святі заборонялась. Сократ, який застав юнаків і хлопчиків у палестрі під час

відзначення свята Гермеса, зазначав, що вони, вдягнені в урочисте вбрання, увінчані, здійснили жертвоприношення й завершували ритуальні обряди; крім того, діти були зайняті іграми та бесідами. У палестрі в Лікеї юнаки проводили час у бесідах під контролем наставника [57, 203-207]. Аналізуючи ключову роль гімнасія в освітній та соціокультурній сфері поліса В. Тронкосо апелює, зокрема, до Павсанія, який відносив гімнасій, разом з державними установами, театром, торговою площею та водопостачанням до ознак міста-поліса [713, с. 81].

Керамейкос виступав поєднанням публічного і приватного простору поліса, будучи середовищем формування полісної ідентичності, артикуляції соціальних цінностей. Вибір місця розташування кладовища пояснюють потребою створення простору, відображаючого демократичні цінності на противагу аристократичним, втіленим у похованнях представників еліти в місцевості Гіппій Колонос. Священна дорога, що проходила через Керамейкос, відігравала важливе громадсько-релігійне значення. Неподалік розташовувались – святилище Артеміди Арісте та Каллісте, котра в даному контексті мала забезпечувати єдність, безперервність існування поліса й храм Діоніса Елевтероса, до якого переносилась статуя Діоніса під час святкування міських Діонісій. Водночас територія навколо дороги була практично вільна від більш ранніх поховань. Тафофілійний акцент некрополя становили поховання тираноборців і могила Клісфена [397, с. 500-531; 694, с. 218].

Включені у міське середовище, намогильні стели містили зображення й епітафії, що привертали увагу перехожих до особистості та чеснот похованого. Намогильні куроси й епіграфічні джерела архаїчного періоду відзначали відповідність чеснот особи аристократичній арете. Поховання за кошти поліса, які почали практикуватись наприкінці VI ст. до н.е. і набули поширення у V ст. до н.е., відобразили утвердження цінностей поліса та громадянського статусу особи. Д. Бертон наводить думку дослідників про те, що після 430 р. до н.е., тобто у зв’язку з подіями Пелопоннеської війни, епітафії звертали увагу на громадянина як представника роду [429, с. 20-27; 593, с. 107; 717, с. 377-379]. Прикладом переходу від аристократичних до демократичних цінностей стало запозичення

демосом практики аристократичних героїчних поховань, які репрезентували статус роду, для поховань загиблих воїнів [702, с. 93]. Навіть в період т.зв. кризи поліса, що позначився зростанням пишності приватних намогильних стел, сімейні зв'язки у написах позначались з метою акцентування громадянської належності [395, с. 189].

Статуї та монументальні рельєфи у Керамейкосі також були спрямовані на репрезентацію досягнень громадянина, пов'язані зі зміною способу комеморації після обмеження похоронних процесій Солоном. Так, переможці у спортивних агонах зображувались на намогильних стелах з інвентарем відповідно до виду спорту, у якому проводилось змагання. Стела могла містити зображення участі померлого у агоні [630, с. 93-114]. Для поховальних стел типовим виступав сюжет із присутністю родичів померлого, зокрема, сцен прощання. Виступаючи суттєвою складовою світогляду, у комеморативній практиці знаходила відображення належність громадянина до містичних культів [625, с. 375].

За умов високої ролі усної культури в афінському суспільстві та приватного характеру шкіл із залежністю тривалості навчання від фінансової спроможності, громадський простір, відкритий для всіх повноправних афінян відігравав значну роль у процесі формування особистості громадянина, його соціалізації. Суспільна думка визначала, що вільний час громадянин мав проводити на площі, спілкуючись з іншими городянами, слухаючи відомих політиків та філософів. Так, в заслугу Сократу ставилось те, що він ходив у місця прогулянок і гімнасій, на площу, коли вона наповнена народом [94, I. I. 10]. Отже, саме публічний простір, в межах якого зосереджувалась суспільно-політична активність демосу, обумовлював розвиток політичної й філософської думки в Афінах [455, с. 10-12].

Як бачимо, публічний простір Стародавніх Афін – це простір комунікативної взаємодії, необхідної для участі громадянина у суспільно-політичному житті задля досягнення спільного блага поліса [315, с. 35-36]. Виходячи з того, що ознакою демократії є участь всіх громадян у дебатах та суперечках, центрами формальних обговорень В. Строгецький називав агору, палестру, театр, стадіон. Подібну думку поділяє К. Власопулос, надаючи

виключного значення у розв'язанні питань державного рівня простору агори, яка виступала місцем формування суспільної думки, громадських настроїв, що втілювались у подальших рішеннях екклесії. Неформальні обговорення суспільних та приватних справ відбувались у крамницях, майстернях, перукарнях, інших подібних закладах [349, с. 145-147; 718, с. 41]. Неодноразово подібні зауваження зустрічаються у Гіперіда. Так, Демократ з дему Афідни знущався з народу протягом дня на агорі. Укладання договору та словесні суперечки Епікрата й Афіногента відбувались на агорі біля парфумерних лавок, у присутності багатьох громадян. У справі з приводу ісангелії Гіперід апелює до того, що Евксеніпп не висловлював думок проти блага поліса і демократії на агорі або в ергастеріях, тобто, в місцях скупчення громадян [35, III. 12-14, IV. 21].

Простір неофіційних обговорень класифікується антикознавцями як середовище не інституційної політики, в межах якого формувалась соціальна пам'ять, суспільна думка демосу, котрий надалі приймав політичні рішення в екклесії, геліеї, Буле [495, с. 59-80]. Комунікативна взаємодія відбувалась також під час участі городян у спільних жертвоприношеннях, ритуальних процесіях, присутності на іграх та у театрі, зокрема, в ролі глядачів.

Славі про людину, яка поширювалась у публічних місцях і формувала суспільну думку, афіняни надавали важливого значення. За настановами пращурів афіняни мали уникати ганебної слави та сорому більше, ніж небезпеки. Достойними вчинками вони прагнули досягти не багатства, а похвали та уславлення для нащадків [36, IV. 76-77, XIV. 39]. Безсмертний поголос й славу у сприйнятті афінян забезпечувала смерть на полі бою [38, II. 23-24]. Поголос, пам'ять і слава мали супроводжувати протягом життя та після смерті людей, які стали відомими завдяки своїм корисним та героїчним вчинкам [36, IV. 186]. Засобом здобути визнання для достойних громадян, які прагнули відзначитись у діяльності на благо поліса, Есхін називав саме поширення доброго поголосу [4, I. 127-131]. Каллімаха, наприклад, звинувачували у поширенні неправдивих чуток у натовпі, на вулиці та в ергастеріях [36, XVIII. 9].

У намовляннях проти себе на агорі звинувачував Мідія Демосфен [24, XXI.

104]. Чутки, поряд з промовами ораторів, демагогів, виступали чинниками формування суспільної думки та маніпулювання нею [366, с. 404-405]. Суспільна думка розрізняла плітки й поговір. Добра або недобра слава вважалась незалежною від людини, здатною самостійно існувати, мандрувати серед людей, наздоганяти будь-де. Вона втілювалась в образі богині, поклоніння якій здійснювалось на спорудженому в Афінах вівтарі [349, с. 142-143].

Про важливість публічного простору свідчить, зокрема, те, що держава опікувалась ним. До повноважень Буле належав нагляд за громадськими будівлями. Арістотель вказував, що в минулі часи Буле також розглядала проєкти споруд, але на IV ст. до н.е. дані повноваження були передані обраній за жеребом судовій комісії. Крім того, за належним утриманням вулиць спостерігали астиноми [18, 46.2-50.2]. Межі публічного простору на місцевості чітко визначались фронтирним камінням. Напис від імені каменю фіксував місцевість, яку він позначав [618, с. 198]. Граничні камені встановлювались наприкінці кожного входу на площу агори та повинні були відділяти громадську землю від приватної, а також визначати простір, в межі якого заборонялось потрапляти неповнолітнім або особам, підданим атімії [119; 122, с. 21-25; 397, с. 523].

Отже, характерні особливості розвитку поліса відображались в архітектурно-просторовому плануванні фізичного простору, покликаному задовольнити вимоги політичних та соціокультурних практик громадянської общини. Розвиток міського простору Стародавніх Афін відбувався паралельно процесу становлення поліса, втілював його суспільно-політичні, релігійні, ідеологічні реалії. До складових публічного простору належали агора, Акрополь, храми, святилища, театр, гімнасії, палестри, в межах яких відбувалась взаємодія громадян, долучення до полісних традицій, політичних й соціокультурних практик. В ролі учасника суспільно-політичної, культурно-релігійної діяльності афінянин проводив багато часу у громадських місцях, що обумовлювало вплив простору на формування його особистості й духовно-ментальних пріоритетів.

Публічний простір виконував соціалізуючу роль в межах громадянської общини, виступав чинником формування ідентичності громадянина. Встановлені

в його межах статуї, стели з декретами та посвятами покликані були візуалізувати цінності поліса, відзначати діяльність на благо колективу громадян, чим забезпечували трансляцію соціальної та культурної пам’яті общини. Бесіди у палестрах й гімнасіях, почесні публічні проголошення справляли виховний вплив на кожного члена поліса.

РОЗДІЛ 4
СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В АФІНСЬКОМУ СОЦІУМІ

4.1. Мотивації й форми забезпечення суспільної активності членів общини.

Забезпечення функціонування заснованої на принципах ісономії та ісегорії громадянської общини потребувало наявності переважної маси громадян, спроможних на різних рівнях брати участь в управлінні полісом. В означеній ситуації поліс застосовував різноманітні мотивації та форми посилення суспільно-політичної активності афінян. До найважливіших серед них відносимо містофорії, виплати інвалідам, підтримку дітей загиблих воїнів, діобелію, теорикон, що створювали передумови організації дозвілля як запоруки участі у справах держави. Зазначені виплати здійснювались з полісної скарбниці за рішенням екклесії [26, I. 89-90].

Запровадження містофорії – плати за виконання посадових обов'язків членам геліеї, Буле, утримання для війська і флоту пов'язане з реформами Перікла. Наявність державних виплат громадянам у більш ранній період залишається в площині дискусійних питань. Практика надання полісом допомоги – як попередник введення містофорії – існувала в Афінах на початку V ст. до н.е. Прикладом слугує розподіл державних грошових надходжень від видобутку срібла у Лаврійській копальні в 484/483 рр. до н.е. [195].

Арістотель згадував, що перед битвою при Саламіні Ареопаг роздав громадянам по 8 драхм [18, 23. 1]. Зазначена роздача могла бути здійснена аби не залишати ворогу гроші в скарбниці напередодні битви [199, с. 16-21]. Наступний факт реалізації державної підтримки Арістотель згадує у зв'язку з Арістідом. Закликаючи громадян переселитись з сільської місцевості в місто Арістід наголошував, що прогодуватись зможуть всі завдяки участі в походах, несенню гарнізонної служби, виконанню громадських обов'язків. За словами Арістотеля, коштом внесків та сплати мита годувалось 20 тис. громадян, які несли службу,

судили у геліеї, виконували обов'язки магістратів [18, 24. 3].

У середині V ст. до н.е. були введені систематичні фінансові виплати за виконання посадових обов'язків. Арістотель вказував, що Перікл для протистояння Кімону, який роздавав своїм демотам грошове утримання, вперше ввів плату геліастам [18, 27.3-5]. У такий спосіб Перікл нібито схилив народ на свій бік у протистоянні з Ареопагом, чим сприяв проведенню його реформи Ефіальтом [75, IX]. Запровадження системи грошової винагороди за виконання посадових обов'язків стало однією з найбільш важливих реформ Перікла, спрямованих на підтримку наявного політичного ладу, забезпечення дієвості демократії. Так, причинами введення плати дикастам визначались: потреба у забезпеченні засідань достатньою для виконання обов'язків судді кількістю громадян; потреба запобігти зосередженню судової влади в руках заможних афінян; розгляд платні як справедливої винагороди за виконувану роботу. Запровадження оплати дикастам стало завершальним етапом організації геліеї [149, с. 181-182].

Призначені виплати виступали своєрідним державним утриманням на час виконання обов'язків управління полісом або його захисту (IG I³ 93) [98]. Оплата рахувалась поденно та містила зауваження щодо частки на продовольство. З метою якісного виконання обов'язків грошова винагорода включала виплати на утримання допоміжного персоналу. Зокрема, архонтам передбачались кошти на оплату послуг флейтиста і глашатая [151, с. 236; 263, с. 161, 275]. Містофорії становили вагому статтю витрат із державної скарбниці. Фукідід зауважував, що під час облоги Потідеї протягом 432-430 рр. до н.е. афінська скарбниця суттєво спорожніла, оскільки кожен гопліт й моряк отримували по 2 драхми на день; 1 драхма з платні гоплiта призначалась на утримання слуги [87, III. 17. 3-4].

Зменшення участі населення у засіданнях екклесії після Пелопоннеської війни змусило поліс застосувати заходи фінансового стимулювання для залучення громадян до політичного життя. У 403 р. до н.е. була введена плата за відвідування екклесії в 1 обол; за Геракліда Клазоменського вона склала 2 оболи, близько 395 р. до н.е. Агіррій підняв її до 3 оболів [18, 41. 3; 19].

Широке коло виплат за виконання військових і посадових обов'язків наводив Арістотель для сучасного йому поліса. Учасник засідань екклесії отримував драхму (6 оболів), а за головні засідання – 9 оболів; дикасти – 3 оболи, члени Буле – 5 оболів, притани – 6, з додатковим оболом на харчування, дев'ять архотів отримували по 4 оболи, архонт на Саламіні – драхму на день. Плату отримували магістрати, які направлялись на Самос, Скірос, Лемнос та Імброс. Афлофети під час Панафіней протягом місяця харчувались у Пританії [18, 62. 2]. Наведені суми виплат свідчать про зростання грошової винагороди від початку введення містофорій. Стимулювання суспільно-політичної активності громадян мало відповідати мінімальним потребам їх утримання. Так, під час військових походів гребці та матроси подекуди отримували зі скарбниці лише виплати на продовольство, а щомісячне жалування забезпечував триєрарх [24, L. 11-12].

Характеризуючи афінське суспільство IV ст. до н.е. Ісократ наголошував: від того, чи витягне громадянин жереб дикаста або від плати за участь у народних зборах, залежав його прожиток [36, VII. 54, VIII. 130]. Ситуація, коли плата дикасту забезпечувала афінян коштами на сніданок чи вечерю, викривалась у комедії Арістофаном [13, 300-310]. За відсутності у скарбниці грошей для виплати присяжним, засідання суду могли не відбутись або рішення про засудження заможного афінянина могло базуватись на потребі поповнення скарбниці для отримання гонорару суддями [149, с. 295-296].

Запровадження містофорій полегшувало доступ до посад представників демосу, надаючи їм змогу відриватись від виробничої діяльності задля участі в управлінні полісом. Наявність оплати поставала умовою політичної активності громадян різних соціальних верств, гарантією забезпечення ісегорії та складовою розвитку афінської демократії [277, с. 57; 645, с. 1]. Містофорії розглядаються нами засобом забезпечення участі у державному управлінні як ознаки рівності членів поліса та передумовою формування ідеального громадянина – активного учасника суспільно-політичної діяльності. Показовим є те, що під час встановлення олігархії Чотирьохсот, а також на етапі відновлення демократії й правління П'яти тисяч, охарактеризованого Фукідідом як найбільш вдале помірне

поєднання олігархії та народовладдя; містофорії були скасовані.

На тлі військового протистояння й Сицилійської катастрофи 413 р. до н.е. було прийнято рішення про збереження плати в 3 оболи на день лише для дев'яти архонтів та пританів. Відновлення демократії, яке відбулось у 410 р. до н.е. завдяки перемогам афінян при Кіносеммі, Абідосі та Кізику призвело й до повернення плати магістратам [263, с. 163-165, 274-275]. За подібних обставин містофорії були відновлені після падіння тиранії Тридцяти, хоча Д. Прітчард звертає увагу на наявність дискусії щодо їх збереження у IV ст. до н.е., початок якій поклав М. Гансен [648, с. 4-5].

Крім містофорій, в Афінах класичного періоду існували соціальні виплати, що мали на меті підтримку збіднілих громадян та, як наслідок, збереження демократичного ладу. Після відновлення демократії у 410 р. до н.е. Клеофонтом було введено діобелію. В. Латишев називав цю фінансову «акцію» святковими грошима у 2 оболи, які роздавались у дні свят на честь Діоніса, а у IV ст. до н.е. могли видаватись декілька днів поспіль навіть за відсутності святкових вистав. Складається враження, що ймовірно, В. Латишев трактував теорикон та діобелію як один і той самий вид допомоги, враховуючи однаковість суми й спільний привід для виплат – відвідування театральних вистав.

В. Бузескул, зі свого боку, вважав такий підхід невиправданим, порівнюючи діобелію зі своєрідною державною пенсією, котра видавалась у розмірі 2 оболів майже щоденно як допомога зубожілому демосу. Так, у 410/409 рр. до н.е. на діобелію було витрачено близько 17 талантів і отримало її майже 4 тис. громадян. Через кілька років за пропозицією Каллікрата розмір діобелії збільшили до 3 оболів [149, с. 357; 263, с. 165]. Враховуючи період запровадження діобелії – під час Декелейської війни й наявність окремого фонду – теорикону, ми схильні дотримуватись думки про належність діобелії до окремих виплат, спрямованих на підтримку бідних афінян.

Соціальна політика афінського поліса передбачала надання допомоги інвалідам, які зазнали каліцтва під час виконання військового обов'язку. Запровадження такої виплати Плутарх пов'язував із Пісістратом, припускаючи,

що вперше подібна постанова була прийнята за Солона [77, 31]. На основі проведеної Буле перевірки громадянин, володіючий майном на суму не більше 3 мін та визнаний нездатним до ремісничої праці через інвалідність, отримував 2 оболи на день з державної скарбниці [18, 49. 4]. На IV ст. до н.е. допомога громадянам, які стали інвалідами на війні, складала 1 обол на день [38, XXIV. 4-26]. Той, хто претендував на пенсію інваліда мав проходити перевірку кожну пританію; у випадку пропуску строку докімасії він позбавлявся пенсії.

Показовим є те, що виплати інвалідам здійснювались на підставі звернення та лише тим, хто не міг утримувати себе самостійною господарською діяльністю, не володів достатнім майном і не мав підтримки представників роду [4, I. 103-104]. Вбачається, що дані виплати були орієнтовані не реально на дотримання принципу демократичної рівності, а на уникнення економічної залежності наділених правом політичної участі бідних громадян від представників аристократії, тобто своєрідного патронату. Відповідно, виплати інвалідам виступали елементом підтримки демократичного політичного ладу [467, с. 31-34].

Окремим видом мотиваційної політики поліса та формою почестей було утримання ним дітей загиблих на війні громадян [87, II. 46; 19, 1268a5-10]. Запровадження системи державної підтримки сиріт, батьки яких загинули у битвах, пов’язують із законодавством Солона, ґрунтуючись, зокрема, на словах Діогена Лаертського про те, що Солон зменшив винагороди за перемоги у гімнастичних змаганнях через необхідність годувати й виховувати за народні кошти дітей громадян, що загинули у бою [27, Sol. 55]. Вже у другій половині V ст. до н.е. написи згадують про дітей-сиріт у зв’язку зі святкуванням Елевсінських містерій [467, с. 28-30]. Піклування про дітей та батьків загиблих у військових походах громадян регламентувалось законодавчо. Поліс утримував дітей загиблих до повноліття, по досягненні якого юнаки одержували повне озброєння («πανοπλία»), удостоювались почесних місць у театрі («προεδρίαν»). Діти виховувались у шані, а батьки мали догляд і знаходили втіху у славі. Опікуватись сиротами й батьками загиблих воїнів, зокрема тим, щоб батьки загиблих не зазнавали образ, мав архонт-епонім [24, XXXV. 48, LX. 32; 38, II.

75-76; 58, 248-249; 4, III. 154].

Серед магістратів, на яких могла бути покладена відповідальність за дітей загиблих воїнів, вирізняли попечителів сиріт – орфофілаків («ὀρφανοφύλακας») і полемарха [97, II. 7]. Про утримання дітей загиблих афінян до їхнього змужніння говорив у своїй промові Перікл, називаючи відзнаки за військові подвиги запорукою звитяги [87, II. 46. 1]. Орієнтуючись на зміст цієї промови, запровадження державної підтримки сиріт дослідники пов'язують також з Періклом. Проте, немає достатніх підстав відкидати наведений Діогеном Лаертським аксон Солона [701, с. 288].

Арістотель згадував утримання сиріт у зв'язку з початком Пелопоннеської війни [18, 24 - 27. 2]. Спектр підтримки полісом дітей загиблих героїв станом на кінець V ст. до н.е. був досить широким: фінансове утримання, привілеї на Елевсінських містеріях, участь у святковій церемонії на Міських Діонісіях, що мала продемонструвати мужність громадян. Декрет Феозотіда поширював державне утримання в 1 обол на день на дітей повноправних громадян, котрі загинули за відновлення демократії у 403 р. до н.е. [293, с. 78-81]. Незаконнонароджені й усиновлені діти-сироти були видалені з системи полісної підтримки [294, с. 109]. Виплати дітям-сиротам здійснювались в Афінах до середини IV ст. до н.е. [701, с. 290]. Дж. Діллері припускає, що наприкінці IV ст. до н.е. представлення дітей загиблих на війні афінян у театрі під час Великих Діонісій також не здійснювалось [466, с. 468]. Отже, утримання дітей державним коштом виступало формою вшанування загиблих героїв і водночас мало стимулювати добровільну участь афінян у військових походах. Поліс засвідчував готовність взяти на себе відповідальність за представників роду загиблого, які не могли самостійно утримувати себе.

Методом забезпечення соціокультурної активності афінян, єдності громадянського колективу у спосіб ідеологічного впливу на його членів виступав теорикон, або «видовищні гроші» – 2 оболи на день на громадянина, які вручались у свято Діонісій та інші святкові дні, щоб демот отримав можливість відвідати театр. Запровадження теорикону пов'язують із законодавчими

ініціативами Перікла [149, с. 159]. З іншого боку, на думку деяких дослідників виплати «видовищних грошей» були вперше введені Евбулом у 350 р. до н.е. [379, с. 167-201; 647, с. 93]. Теорикон видавався за демами. Під час Великих Панафіней Леострат з дему Елевсін викликав невдоволення, намагаючись отримати теорикон з демотами дему Отрина, до списків якого прагнув потрапити [24, XLIV. 37-38]. За часів Демосфена теорикон зберігався в розмірі 2 оболів, а місця демотів у театрі називались «місця за 2 оболи». Натомість видатні люди поліса, члени вищих магістратур та іноземні посли отримували почесні місця у перших рядах [24, XVIII. 28].

Теорикон складав окрему статтю суспільних витрат, оскільки відвідування театру як складової агональної культури вважалось обов'язком громадянина. Гіперід згадував про видовищні гроші у зв'язку з обвинуваченням Демосфена в отриманні хабаря від Гарпала у розмірі 20 талантів. Сам Демосфен називав згадані гроші позикою на теорикон. Судячи з наведеного Гіперідом прикладу, теорикон наприкінці класичного періоду складав 5 драхм. За отримання такої суми теорикону замість сина, який був у від'їзді, Конон з дему Пеанії був засуджений у дикастерії [35, V. 1-5].

Наприкінці IV ст. до н.е. Демосфен, аналізуючи розподіл коштів, відзначав необхідність справедливого співвіднесення виконуваних обов'язків та плати за них, а також важливість збереження видовищних коштів. Оратор переконував, що оплата за виконання державних обов'язків є корисною для поліса справою. Кожен громадянин повинен отримувати справедливу долю від прибутків держави, відповідно до обов'язків, які він виконує. Тому, особи призовного віку мали отримувати плату за службу, а ті, хто вийшов з призовного віку – за нагляд, або виконання інших обов'язків. Оплата мала гарантувати наявність у громадянина не лише певного статку, а й вільного часу для участі в управлінні полісом [24, XIII. 2-5, XIII. 9-10]. Справедливість – як благо поліса та складова взаємних обов'язків людей і богів, закладених у формулі «καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων» – передбачала перерозподіл матеріальних благ й залучення до суспільного життя широких верств населення різного майнового рівня [614, с. 5].

Соціальна політика поліса викликала неоднозначну реакцію в афінському суспільстві наприкінці IV ст. до н.е. Ісократ, протиставляючи сучасні йому суспільні порядки звичаям пращурів, наголошував, що у попередні часи люди були призвичаєні до праці та заощадливості, берегли своє майно і не покращували статки коштом державної скарбниці, а навпаки, допомагали державі у разі потреби. В інший спосіб вирішувалась і проблема бідності. Задля запобігання остаточному розоренню збіднілих верств громадян заможні афіняни надавали їм можливість обробляти свої наділи за помірну плату, відряджали у торгівельні плавання, надавали позики на іншу діяльність [36, VII. 3-35].

Демократичні реформи, запровадження містофорії, соціальні виплати, господарський розвиток ойкоса становили економічну основу перетворення дозвілля на соціальний інститут поліса. В афінському суспільстві VI-IV ст. до н.е. дозвілля посідало вагоме місце у повсякденному житті, виступало запорукою суспільно-політичної й соціокультурної активності громадянина, фактором формування його особистості.

У гомерівському соціумі були відсутні жорстка соціальна стратифікація та привілейований статус дозвілля. Багатство і трофеї, які виступали основою статків, суспільної значущості, високого соціального становища гомерівських героїв, відповідали аристократичному статусу. Внаслідок суспільно-політичних змін VII ст. до н.е. відбулась консолідація аристократії, становлення аристократичного етосу, ідейне обґрунтування якого відобразилось у «Нікомаховій етиці» Арістотеля [693, с. 30-32, 60]. До форм дозвілля аристократичного гомерівського соціуму належали: атлетичні агони як спосіб демонстрації переваг фізичної досконалості; бенкети; полювання; атлетичні ігри; для класичного періоду – полювання; верхова їзда; тренування; симпосій. Аристократичні форми дозвілля зберігали своє значення у класичний період, принаймні для вищих прошарків суспільства [131, с. 194-210; 215, с. 256]. Серед найпоширеніших форм дозвілля, які демонструє нам вазопис, є, властиві саме для аристократії – полювання і гра у м’яч (Додаток Ґ, № з/п 2.1, 2.2).

Внаслідок демократизації афінського суспільства у класичний період

культурні традиції аристократії поширились на всіх общинників. Заснована на принципах рівності, община в Афінах визнавала право на дозвілля за кожним її членом [19, 1273a29-b5, 1291b30-1293a5, 1318b10-15]. Так, всі громадяни мали змогу долучитись до релігійно-видовищної складової дозвілля завдяки участі у відправленні культів, відвідуванню театральних вистав тощо [185, с. 17].

Арістотель, характеризуючи політику Пісістрата, зазначав: тиран наділив бідняків грошима для заняття землеробством, щоб вони переважно перебували у сільській місцевості, а не в місті, та за родом занять не мали дозвілля для громадської діяльності [18, 16. 2-4]. Вважалось, що сільське господарство і ремісництво не залишають вільного часу, достатнього для частих зібрань громади, піклування про поліс, друзів [95, IV. 3]. За умов соціального розшарування населення, грошові виплати поліса, статок громадянина, в тому числі – прибуток з землі, створювали умови для дозвілля, яким громадяни мали користуватись для участі у громадському житті, крім того – для виконання посадових обов'язків в магістратурах, вдосконалення чеснот й саморозвитку: проходження всіх етапів освіти, слухання публічних промов філософів, політичних діячів [242, с. 22-23].

Наявність дозвілля ставала можливою також за умови використання рабської або найманої праці у господарстві [295, с. 61]. Арістотель зазначав, що громадянин, який у змозі перекласти піклування про господарство на управителя, спроможний займатись політикою або філософією [19, 1255b30-35]. Ряд дослідників вважають, що праця рабів, зокрема, пов'язана з обробітком землі під керівництвом того самого управителя, нівелювала для заможних потребу у роботі задля забезпечення свого існування [215, с. 62; 281, с. 22; 373, с. 69]. Присвятити декілька днів справам поліса могли й зайняті у сільському господарстві демоти, які власноруч обробляли землю, а також – демоти-ремісники, оскільки умовою дозвілля виступало ставлення індивідуума до праці як засобу забезпечення існування, а не збагачення [128, с. 24; 277, с. 36; 355, с. 35-40].

Дозвілля у колективних уявленнях афінян, разом з тим, поставало необхідною умовою досягнення доброчесності. За Арістотелем, громадянська

доброчесність властива лише тим, хто позбавлений потреби працювати заради забезпечення свого існування, бо ж тренування чеснот потребує часу [19, 1278a5-20]. Антісфен характеризував цінність дозвілля можливістю слухати й спостерігати те, що варте бути заслуханим і побаченим, а також проводити час у спілкуванні з філософами [96, IV. 44]. Означену можливість давали заняття філософією, сповнені мудрим спілкуванням із друзями бесіди у Лікеї та Академії, котрі розглядались як школа моральності [7, 1000; 94, I. II. 20; 54, 363; 52, 2a].

Приклади подібної реалізації дозвілля зберігає вазопис у сценах спілкування чоловіків та юнаків в стінах палестри, де в інтер'єрі наявні приладдя для очищення тіла. Міркування афінянина під час розмови з Клінієм та Мегіллом з приводу ідеальної держави й законів, які мають бути в ній запроваджені, відбувались саме під час дозвілля [56, 771c, 781de]. Плутарх, характеризуючи розумові здібності Фемістокла, підкреслював, що вже у дитинстві, після навчання, він присвячував дозвілля обмірковуванню та складанню промов [81, II]. Дозвілля давало можливість найбільш повно долучитись до пайдейї [375, с. 2].

Невміння користуватись дозвіллям Арістотель називав недоліком спартанського законодавства, стрижнево орієнтованого на військову підготовку громадян [19, 1271b5]. Агора, філософські школи, палестри, гімнасії, агони, спільні обіди, об'єднання громадян вважались афінянами формами реалізації дозвілля, набуття ними комунікативної практики [307, с. 255]. Дозвілля виступало пріоритетною практикою життєвих реалій, було умовою і синонімом достойного громадянина виду діяльності – споглядання, осмислення буттєвого світу [374, с. 296-297]. Фактично – це філософська складова пайдейї, процес творення власної особистості, прагнення духовного вдосконалення [228, с. 11].

Дозвілля не розглядалось афінянами елементом бездіяльності, оскільки суспільна думка засуджувала громадян, які не брали участі в управлінні полісом, військових походах або невміло керували господарством. У громадянській свідомості афінян бездіяльна поведінка поставала порушенням «ὅσιος» – норм належної поведінки, передбачених суспільними домовленостями та відповідних образу ідеального громадянина. Бездіяльність також порушувала властиві

полісній свідомості уявлення про гармонійний розвиток особистості. Наприклад, у фрагменті «Іфігенії» Софокла надана негативна оцінка бездіяльному дозвіллю [84, fr. 308]. За словами Ксенофонта бездіяльність, духовна млявість є вадами людини. Проаналізований Ксенофонтом образ Ісхомаха – це ідеал активного громадянина, який бере участь у суспільних справах, успішно веде господарство, займається тренуванням й розвитком чеснот [95, I. 19 – XI. 24]. Сама схильність до дозвілля поставала органічною складовою грецького менталітету. Вже у класичний період дозвілля асоціювалось з вищими культурними цінностями людини, її розумовою діяльністю, освітою [131, с. 202].

У своїх промовах оратори дорікали афінянам за поблажливе ставлення до співгромадян, котрі безцільно проводять час [24, XXVI. 15]. Вони також акцентували: якою б діяльністю не було сповнене дозвілля кожної особи – турботами про справи поліса, господарськими клопотами, спілкуванням зі співгромадянами, в кінцевому результаті вона має бути корисною для спільного блага [94, III. 9. 9; 63, 23b-c; 4, III. 255; 36, VII. 48]. Окремо необхідно виділити методи психологічного стимулювання активної участі афінян у соціокультурній діяльності та управлінні полісом. До таких відносимо почесті та похвалу, які здобував громадянин, що відзначився у служінні на благо поліса [36, IX. 3].

Отже, афінська громадянська община демонструвала усвідомлене ставлення до потреби включення громадян у соціокультурну і політичну діяльність поліса, відображенням його став комплекс заходів фінансової підтримки населення – містофорії, діобелія, виплати інвалідам, утримання дітей загиблих громадян, теорикон. Зазначені заходи виступали прообразом соціальної політики держави та розглядаються провідниими чинниками мотивації громадянської активності. Грошові виплати мали вагоме значення для підтримки принципу справедливості, ісономії громадянської общини, збереження політичних прав представників демосу, формування особистості громадянина поліса.

Забезпечене господарською діяльністю, наявністю державних виплат, дозвілля виступало ціннісним атрибутом й умовою реалізації громадянської активності. Афіняни покладали на дозвілля дві головні функції – забезпечення

політичної діяльності та розвитку чеснот. Демократизація поліса сприяла поширенню аристократичних форм дозвілля на демос, надаючи можливості розвитку доброчесності. Фінансові виплати, дозвілля становили своєрідне соціальне підґрунтя наявності у афінянина вільного часу для реалізації громадянських обов'язків, освіти та саморозвитку в процесі пайдейї.

4.2. Виконання громадянами поліса принципів моральності в їхній соціокультурній діяльності.

У полісній свідомості афінян їхнє включення до складу громадянської общини та набуття політичного громадянства засновувалось на спільності духовної культури. З іншого боку, засвоєння зразків нормативної культури поліса виступало базовою умовою інтеграції людини у громадянську общину. Становлення громадянина відбувалось під впливом соціокультурних факторів – релігійних культів, святкових процесій, агонів, театральних вистав, спільних бенкетів, які втілювали полісні цінності й суспільні норми поведінки [635, с. 169-170]. Водночас саме своєю участю у громадських культурних заходах, які виступали зовнішньою формою давньогрецької релігії, громадянин мав привселюдно демонструвати доброчесність, відповідність сформованому у колективних уявленнях ідеальному образу [600, с. 456].

Соціокультурна діяльність, до якої залучались всі представники общини, сприяла утворенню колективної ідентичності, утвердженню і передачі культурної пам'яті афінян [720, с. 264-265]. Засвоюючи норми, зразки, цінності культури, афінські громадяни відтворювали їх у процесі участі в суспільних заходах, чим сприяли збереженню культури поліса. У застосованому нами розумінні, соціокультурна діяльність – це регульований громадянською общиною та її соціальними інститутами процес залучення особи до культури й безпосереднього активного включення людини у даний процес [233, с. 8].

Реалізація громадянами поліса принципів моральності в процесі участі у соціокультурній діяльності відбувалась за двома основними напрямами – участь у релігійних культах, святкових процесіях, агонах як обов'язок віддавати належне

богам – «ἱερῶν», та відвідування театру, симпосіїв, які виступали вагомими соціальними інститутами.

Ісократ вбачав значення панеллінських свят і гімнастичних змагань у спільному жертвоприношенні еллінів, налагодженні гостинних відносин, презентації талантів і втамуванні честолюбства [36, IV. 43-46]. Поліс поставав простором самореалізації агональної особистості, орієнтованої на досягнення слави, почестей та суспільного визнання [210, с. 83-88]. Участь афінян у святкових заходах релігійно-політичного характеру виступала складовою формування громадянина, способом унаочнення громадянської доброчесності. Перемоги у агонах під час полісних і панеллінських ігор, особливо – за отримання відзнак у різних вікових категоріях, розглядались як прояв чеснот громадянина – наявності арете, відповідності калокагатії та формою уславлення поліса.

Засвоєння хлопчиками общинних культурних норм відбувалось у процесі їхньої участі в громадських релігійних заходах, яка розпочиналась із трирічного віку (Додаток Г, № з/п 2.2-2.4, 2.6-2.13). Стрепсіад у комедії Арістофана «Хмари» згадував, що разом з ним на Діонісіях перебував його шестирічний син [7, 860]. Крім участі у ритуалізованих заходах, хлопчики та юнаки могли бути глядачами агонів, що проходили під час місцевих й панеллінських фестивалів. Згідно з Фукідідом, після очищення Делосу афіняни відвідували відновлені Делосські ігри разом з дружинами та дітьми [87, III. 104. 1]. У VI-IV ст. до н.е. елліни були активними глядачами, готовими долати значні відстані для присутності на змаганнях [627, с. 1658; 632, с. 699]. Вже у старшому віці хлопчики мали змогу проявити свої чесности, беручи безпосередню участь у агонах.

Утвердження агональної традиції було пов’язано із військовою аристократією та практикою поховальних ігор. З архаїчних часів ігри виступали складовою релігійних свят та фестивалів, які проводились поблизу святилищ і поєднували жертвоприношення, процесію, бенкет, змагання – спортивні, театральні, хорові. Громадські релігійні заходи виступали поєднанням ритуалу та засобів комунікації [388, с. 543-545; 537, с. 41]. Спорт належав до «ритуалізованої діяльності», учасниками якої могли виступати рівні громадяни. Завдяки

присутності широких верств населення, в ході спортивних заходів відбувалось формування спільних соціальних норм у громадян [445, с. 221-224].

Вагому роль у агонах відігравало суспільне визнання, оскільки перемога мала продемонструвати цінність громадянина, обумовлену рівнем його доброчесності й виступала чинником виправдання претензій на переваги у суспільно-політичній діяльності [658, с. 132]. Участь громадян у агонах під час свят дозволяла демонструвати власні чесноти, котрі належали до складових образу ідеального громадянина. Так само, ритуальна складова, що полягала у спільних жертвоприношеннях і процесіях, сприяла формуванню колективної ідентичності, заснованої на спільних культурних нормах.

Афінський громадянин, образ якого поставав у колективній свідомості, мав поєднувати у собі належність до привілейованих верств поліса, службу гоплітом, участь у атлетичних агонах [445, с. 219]. Подібні образи відтворювали намогильні стели із зображенням чоловіків у вигляді атлетів, військових, суспільно-політичних діячів [694, с. 213]. Кожен з образів сприяв реалізації відповідних чеснот, що складали образ ідеального громадянина. Аналізуючи зв'язок між війною та атлетичними агонами, Д. Прітчард відзначає, що відносно обох видів діяльності елліни використовували однаковий набір визначень і понять. Характерним проявом такого «культурного перекриття» виступала наявність узгоджених правил як для атлетичних та кінних агонів, так і для військових битв. Війна й агони вважались афінянами способом прояву моральних та фізичних чеснот [644, с. 74-78].

Реалізацію честолюбних прагнень щодо визнання кращими серед рівних завдяки участі у агонах можна розглянути на прикладі найвагоміших і найавторитетніших для афінського колективу громадян фестивалів – Олімпійських ігор, Великих Панафіней та Великих Діонісій. Запровадження періодичних агонів з поділом учасників на вікові категорії відбулось наприкінці VII – у VI ст. до н.е. Плутарх зауважував, що в будь-яких агонах першими брали участь хлопчики («παισί», «παῖδες»), а згодом – дорослі чоловіки («ἄνδρας») [78, II. 5]. Вперше змагання у віковій групі хлопчиків, яке включало біг на стадій,

боротьбу і бокс було запроваджене на Олімпійських іграх 632 р. до н.е. Надалі поділ учасників агонів на вікові групи був характерний для всіх панеллінських ігор. На Олімпійських та Піфійських іграх учасники поділялись на групи хлопчиків та чоловіків; для Істмійських й Німейських ігор, а також частини місцевих фестивалів типовим було виділення проміжної вікової групи – безбородих молодиків, юнаків [609, с. 138; 628, с. 123-127].

Учасники атлетичних агонів демонстрували свою фізичну досконалість – візуальне вираження калокагатії (Додаток Б, № з/п 1.1-1.29, 2.1-2.34, 3.1-3.15, 4.1-4.10, 5.1-5.14, 6.1-6.3). З культом тіла, який розвинувся відповідно до ідеалів калокагатії, крім того – функціональною зручністю, пов'язують традицію грецької атлетичної наготи. Фукідід зазначав, що до недавнього часу у пов'язках виступали навіть на Олімпійських іграх, а звичай намащуватись олією й тренуватись без пов'язок започаткували лакедемоняни [87, I. 5]. Запровадження практики тренування атлетів оголеними відбулось протягом 700-575 рр. до н.е. та було пов'язане з виокремленням закритої егалітарної групи громадян, які вважались рівними між собою [445, с. 228-229]. В уявленнях афінян оголене тіло під час тренувань і агонів демонструвало рівність учасників змагань, що відповідало практиці полісної демократії [594, с. 233]. Атлетична нагота еллінів, спільна для всіх чоловіків незалежно від соціального статусу, розглядалась в якості своєрідного етнічного маркера [609, с. 135]. Оскільки фізичні тренування як одна зі сторін гармонійно розвиненої особистості, були пов'язані з доброчесністю, а атлетичні агони виступали формою вшанування богів та героїв, перебуваючи під покровительством богів, – атлетика й релігійні ритуали існували в єдиному соціальному просторі.

Найбільш яскравим проявом агональності греків стали Олімпійські ігри, названі Лісієм змаганням в тілесних здібностях, багатстві та духовних обдаруваннях [38, XXXIII. 1-2]. Станом на VII ст. до н.е. участь у агонах, подібно до військової справи, належала до привілеїв аристократичних родів; самі ж змагання відбувались в ході Олімпійських, запровадження яких антикознавці відносять до VIII ст. до н.е., або поховальних ігор [444, с. 165; 627, с. 1660]. Опис

останніх під час церемонії кремації тіла Патрокла демонструє, що найдорожчим та елітним видом змагань вважались кінні перегони, участь у яких оцінювалась найціннішими призами. Відповідно через це Одіссей, не маючи значних статків, брав участь у агонах лише з бігу й боротьби [594, с. 27-28]. Вже у VI-V ст. до н.е. перемога людини у панеллінських іграх починає розцінюватись як перемога поліса, що позначило відхід від елітарного сприйняття війни та спорту, й ознаменувало набуття перемогою значення громадянської цінності [629, с. 160].

Зміни, котрі відбувались у VI ст. до н.е., знайшли прояв у започаткуванні нових регулярних панеллінських ігор – Піфійських, Німейських, Істмійських та місцевих свят, спорудженні спеціальних місць для тренувань – гімнасіїв й стадіонів, увічненні атлетів у вазописі та скульптурі. Дані трансформації у сукупності з наявністю літургій, а також – демократичним перетвореннями внаслідок реформ Клісфена, забезпечили доступ до атлетичних агонів у VI-V ст. до н.е. представників демосу; сприяли формуванню відчуття егалітаризму у громадянській общині [263, с. 111-124; 445, с. 211-219].

У промовах Демосфена та Ісократа зустрічаються згадки про те, що участь у панеллінських агонах була доступна всім громадянам, незалежно від походження та рівня освіти [36, XVI. 33; 24, XXIII. 40]. Наявність правової можливості брати участь у агонах та здобувати перемогу в них давала змогу демосу проявити арете [659, с. 147-148]. Перевагою представників заможних родів виступало володіння вільним часом, а отже – більшою можливістю для підготовки та подорожей до місця проведення змагань [125, с. 32; 630, с. 89, 117]. Так, присяга атлетів перед участю у Олімпійських іграх містила згадку про їх попередні тренування протягом 10 місяців; до того ж атлет обов’язково мусив пройти тренування в Еліді [459, с. 42-43]. Навіть у IV ст. до н.е. продовжували зберігати аристократичний характер елітарні, через свою дорожнечу, кінні змагання [712, с. 198]. Арістофаном показано Стрепсіада, який скаржиться на борги, спричинені участю сина, який править квадригою коней, у кінних агонах [7, 10-30].

Подібно до Олімпійських ігор, витоки Панафіней – найзначнішого свята афінського поліса, пов’язують з поховальними іграми гомерівського періоду,

зокрема, через те, що на ранніх етапах функціонування фестивалю нагородою переможцям агонів могли бути бронзові триноги. Власну назву фестивалю дослідники виводять з часів синойкізму Тесея. Пошук витоків Панафіней у тесеївському синойкізмі мав суто ідеологічне навантаження, що полягало у єдності поліса, символом якої виступала, зокрема, панафінейська процесія. Значення культу героя Тесея, шанованого афінянами за заснування міста, посилилось у зв'язку з синойкізмом V ст. до н.е. та втілилось у фестивалі Синойкії [223, с. 83-85].

В якості релігійного ритуалу Панафінеї відігравали провідне ідеологічне та політичне значення. Фестиваль виконував функцію об'єднання общини, сприяв формуванню моральних і етичних цінностей громадянства [339, с. 9]. Саме на щорічних Панафінеях у храмі Аглаври (Агравли) юнаки приносили присягу ефебів та включались у списки громадян [24, XIX. 303; 37, 76]. Дана присяга передувала нічній ході. По її складанні юнаки підіймались на Акрополь, а на наступних Великих Панафінеях несли зброю разом з іншими громадянами. Дискусійним є питання про те, якому етапу ефебії відповідала присяга юнаків. Попри свідчення Арістотеля й Лікурга про те, що внесення у списки громадян передувало службі у ефебії, існують припущення про складання присяги після першого та другого років служби [183, с. 41-47; 505, с. 266-275].

Попервах Панафінеї святкувались щорічно. Пісістратом свято було реорганізовано – запроваджені Великі Панафінеї, які справлялись раз на чотири роки. Щорічні Панафінеї отримали статус малих [186, с. 344]. Великі Панафінеї тривали декілька днів, включали гімнастичні, кінні та мусичні агони, великі процесії з жертовними тваринами (Додаток Б, № з/п 9.1-9.7). Початково Панафінеї включали змагання серед афінян за філами – пірріху, евандрію, лампадедромію, котрі мали ритуальний характер (Додаток Б, № з/п 10.1, 10.2; Додаток Г, № з/п 3.1-3.5). Вірогідно наприкінці VI ст. до н.е. син Пісістрата Гіппарх ввів декламацію «Іліади» та «Одіссеї» на конкурсі рапсодів [605, с. 50]. Появу практики мусичних, гімнастичних й кінних «великих» агонів, зокрема, декламування творів Гомера, до яких допускались громадяни інших полісів,

пов'язують із самим Пісістратом [181, с. 42-44]. Вибір творів Гомера пояснювався їх вагомою виховною силою і відповідністю настановам пращурів [37, 102].

У 380 р. до н.е. Великі Панафінеї включали 27 атлетичних, кінних та мусичних змагань для індивідуальних учасників; додатково програма включала колективні агони – дифірамбічний хор, пірріху, лампадедромію, евандрію, регату [644, с. 65]. Заходи фестивалю відбувались у різних локаціях. До участі у деяких змаганнях, наприклад кінних або змаганнях за філами, покликаних посилити колективну ідентичність афінян, допускались виключно афінські громадяни [537, с. 40; 125, с. 13-27].

Значна увага до фізичного розвитку знайшла прояв у панафінейському агоні евандрії, відкритій для участі лише афінян. Евандрія («εὐανδρία»), евексія («εὐεξία») та евтаксія («εὐταξία»), яких відносили до «конкурсів краси», мали не тільки естетичний зміст. Дані змагання відображали властиву рису полісної культури – взаємопов'язаність мистецтва, спортивних агонів та військової підготовки [705, с. 194]. Евандрія, змагання з якої зустрічаються на 5 фестивалях, належала до агонів за філами; вона повинна була продемонструвати не лише красу, а й силу, мужність команд. Філа, команда якої перемогла у евандрії, отримувала бика для спільного обіду. З приводу наявності індивідуальних нагород переможцям евандрії думки дослідників розходяться [179, с. 147-149; 457, с. 286-288]. Евтаксія засвідчена серед афінських літургій, але відсутня у списках переможців (Додаток Б, № з/п 11.1) [458, с. 302-304]. В окремих містах проводилось змагання евексія. Агон проходив на базі гімнасію, де учасники демонстрували фізичну красу, досягнену тренуваннями та дієтою [627, с. 1663].

Змагальність греків під час Великих Панафіней знаходила прояв також у мусичних конкурсах (Додаток В, № з/п 1.1-1.10). До реорганізації свята Періклом мусичні агони включали змагання рапсодів, гру на авлосі й кіфарі, спів під її акомпанемент у категорії хлопчиків та чоловіків [671, с. 114-118]. З Періклом пов'язують зміну ідеологічного навантаження Великих Панафіней, остаточне оформлення мусичних агонів, введення у «малі» агони регати. Однак вважається, що спортивна частина фестивалю, будучи давнішою за мусичні агони,

продовжувала користуватись більшою престижністю [712, с. 202].

Нагороди на Панафінеях демонстрували значимість перемоги як вищого прояву чеснот; це були – золоті та срібні вінки, наповнені оливковою олією амфори й почесті від міста, встановлення пам'ятників на Акрополі та агорі. Найбільш престижну і вартісну нагороду у 140 амфор олії, що дорівнювало 5600 літрів, отримував переможець у перегонах колісниць з дорослими кіньми [125, с. 29, 31]. Напис $IGII^2$ 2311 фрагментарно відтворює перелік винагород за перемогу у мусичних агонах під час Панафіней у 380 р. до н.е. [671, с. 103-109].

Пишно святкувались і Великі (Міські) Діонісії, обрядодійства яких передбачали процесії, культові пісні, музичні, поетичні, хорові та драматичні змагання [264, с. 126-139]. Про хори та гімни в ході Діонісій, жертвоприношення як посвяти божеству й ритуальне увінчання згадував Демосфен [24, XXI. 51]. У хорах брали участь хлопчики як представники дему або філи, до котрих належав батько [24, XXXIX. 23]. За програмою Діонісій відбувалось змагання десяти дифірамбічних хорів хлопчиків і хорів чоловіків за філами, а також комедій, трагедій та сатиричних вистав. Глашатай у театрі урочисто проголошував про надання почестей громадянам або іноземцям й представляв військових сиріт, на утримання яких поліс виділяв кошти у зв'язку із загибеллю їхніх батьків у битвах (IG I^3 102). Міські Діонісії подібно Панафінеям, належали до провідних фестивалів, що сприяли формуванню громадянської ідентичності афінян [24, XXI. 10; 4, III. 156; 98].

Так, танці під час постановки трагічних хорів на Діонісіях були проєкцією впорядкованих рухів гоплітів, крім того – демонстрацією фізичної підготовки виконавців. Юнаки ж, які складали основу трагічного хору, належали до категорії ефебів [731, с. 43-58]. Участь військових сиріт у святковій процесії Міських Діонісій мала продемонструвати звитягу громадян [293, с. 80]. На 12 виявлених фрагментах стели – списку переможців мусичних агонів під час Великих Діонісій, зафіксовані по роках імена переможців змагань у комедії, трагедії, поезії протягом класичного періоду [122, с. 19].

До участі у агонах в дні Діонісій не допускались іноземці. Порядок

проведення свята, гімни та хори на честь божества врегульовувались законодавчо й пророцтвами оракулів Дельф і Додони [24, XXI. 51-56]. Сума, яку хореги та магістрати щорічно протягом 430-350 рр. до н.е. витрачали на святкування Міських Діонісій, сягала 29 талантів. Загалом, річні витрати поліса та виконавців літургій на всі заходи складали 100 талантів [645, с. 2].

Порядок організації полісних фестивалів, розміри витрат, кількість жертвоприношень, види змагань і нагороди переможцям в межах поліса визначались спеціальними декретами. Такими були: викарбуваний на базі жертовника (?) у демі Елевсін декрет з переліком офірувань, які мали бути здійснені перед відзначенням свята (IG I³ 5); декрети щодо порядку відправлення культу та розміру пожертв на честь Афіни Ніки на стелах, розміщених на північному схилі Акрополя (IG I³ 35; IG I³ 36); постанови демів стосовно розмірів витрат на вшанування культів (IG I³ 258) [98].

Фестивалі, на відміну від повсякденних свят, мали періодичний характер, були пов'язані із календарем поліса, проводились у визначені дні та потребували відриву громадян від їх основної діяльності. Релігійні процесії в ході полісних фестивалів відображали структуру суспільства, його колективні цінності й культурну пам'ять, виступали способом самоідентифікації [441, с. 6-36]. Процесії супроводжувались співом під музику, хоровими танцями. Ритуальний спів був елементом жертвоприношень. Пісні для кожного культу мали визначену композицію, а їх виконання солістами, хорами часто перетворювалось на змагання [264, с. 92-93].

Агони та фестивалі виступали дієвим соціальним інститутом, в межах якого громадянин міг демонструвати свої вміння й навички за почесне право вважатись достойним членом поліса. Фестивалі виступали й впливовою складовою пайдейї юнаків, оскільки унаочнювали модель поведінки достойного громадянина, основу якої становила військова звитяга [731, с. 20].

Особливе місце в системі духовно-релігійних цінностей Стародавніх Афін належало містеріям. Саме Елевсінські містерії вважались найвизначнішими: перші написи з переліком пожертв на їх відзначення датуються кінцем VI –

початком V ст. до н.е. (I Eleusis 7, IG I³ 6) [98]. Варто зазначити, що Елевсінські містерії справлялись на честь Кори та Деметри; за переданням від останньої афіняни отримали в дар польові злаки й таїнства, що дарували втаємниченим надію на світле закінчення життя, отримання безсмертя завдяки залученню до культу [36, IV. 28-29]. Закон про містерії був подібний до закону про Діонісії та прийнятий пізніше за нього [24, XXI. 175]. Керівництво містеріями покладалось на архонта-басилевса. Наприклад, ходу хору з 24 учасників зі смолоскипами діючі особи комедії Арістофана «Жаби» зустрічають в місцях, де втаємничені танцюють, водять хороводи, співають [8, 310-450, 880]. Святкова процесія, що рухалась Священною вулицею уздовж Керамейкосу під час Елевсінських містерій, включала всіх ініційованих віруючих, до числа яких входили також жінки й раби. Посвячення у містерії не потребувало наявності громадянського статусу і було пов'язано зі спільним культом, котрий виходив за межі політичної спільноти [441, с. 11].

У біографіях десяти ораторів Псевдо-Плутархом вказувалось, що Лікург Афінський запропонував закон про заборону жінкам їздити на Елевсінські містерії на колісницях, аби не принижувати представників демосу [72, Lycurg. 18]. Подібні випадки згадував Демосфен у промові проти Мідія [24, XXI. 158]. Дана пропозиція дає підставу говорити про участь у містеріях незаможних громадян. Містерії, як такі, були доступні людям незалежно від статі, віку, походження. Водночас участь в них потребувала від людини фінансової спроможності, вільного часу тощо. Тому, втаємниченими ставали не всі афінські громадяни [423, с. 2-4]. Містерії у класичний період мали відчутний позитивний вплив на моральні якості особи, оскільки посвячені повинні були вести доброчесне життя; до обряду посвяти не допускались винні у тяжких злочинах [264, с. 205-210].

Попри те, що у виокремлені періоди діти не посвячувались у містичні культи, вони могли залучатись до відправлення окремих ритуалів. З Елевсінським культом дослідники пов'язують мармурові й теракотові статуетки, вази із зображенням хлопчика або юнака, що тримає жертовне порося; вони зустрічаються у похованнях, святилищах. Такий сюжет вчені виділяють у

окремий іконографічний тип, поширений з V ст. до н.е. до періоду Римської імперії. Подібний тип мав передати образ хлопчика з благородного роду, який щорічно обирався для участі у обряді містеріального очищення [700, с. 148-151]. Ритуал здіймання жертовного бика, попри дискусійність його існування, фахівці пов'язують з ефебами, які демонстрували у такий спосіб свою фізичну вправність. На користь такого ритуалу свідчать, на думку Я. Бреммера, відомі розписи амфор VI ст. до н.е. зі згадуваним сюжетом і опис підняття на плечі чотирирічного бика Мілоном Кротонським [423, с. 6-8].

Т. Зелінський називав «підлітковий вік» переважним для посвячення нових містіїв, яке відбувалось у дні Малих Містерій [222, с. 186]. За Д. Лауенштайном хлопчики 8-12 років виконували почесну роль прислужників у обрядодіях; у віці 13-17 років вони не допускались до містерій, оскільки перед посвятою мусили пройти військову підготовку [265, с. 190-191]. Враховуючи те, що діти були активними учасниками соціокультурного життя, обрядів під час святкувань, – цілком можливо, що їх могли залучати й до окремих ритуальних практик; втаємничення ставало доступним по закінченні ефебії.

Не менш важливою формою соціокультурної діяльності та прояву афінянами агональності був театр. Його роль – не просто заповнити дозвілля афінян; він брав на себе функцію їхнього соціального згуртування, політичного виховання, виступав засобом поширення цінностей поліса, інструментом формування громадянської свідомості, соціалізації афінян, включення їх у пайдейю. Трагедія, комедія, драма відображали пануючі суспільно-політичні тенденції [37, 100; 65, 394c, 492bc]. Імена переможців драматичних змагань заносили у спеціальні списки, а самі переможці користувались повагою співгромадян [213, с. 98].

Театральні вистави мали у властивих їх жанрам формах акумулювати існуючі суспільні норми та цінності, звертати увагу на злободенні проблеми і формувати настрої афінян перед голосуванням на народних зборах. Подібно до гомерівського епосу, вони передавали соціальний досвід. Драма та трагедія були пройняті духом відваги й мужності, оспівували жагу перемоги, прагнення

подвигу, зображуючи риси героя і громадянина. Водночас драма відбивала близькі громадянам побутові сюжети. Театральне мистецтво мало пробуджувати розум і міркування для доброго впорядкування справ [8, 970]. Усвідомленням важливості театральних вистав для формування ідентичності громадянина стало введення Періклом теорикону. Лікург, за повідомленням Псевдо-Плутарха, вніс до екклесії пропозицію встановити бронзові статуї поетам Есхілу, Софоклу та Евріпіду, а їх трагедії записати та зберігати в державному архіві, звіряючи зі змістом тих, що представляють на сцені [72, Lycurg. 15].

Комедія, за словами Плутарха, сприяла розвитку добропорядності, виховувала людяність («φιλανθρώποις») [78, VII. 7. 3]. Особливої популярності даний жанр набув у IV ст. до н.е. Комедія відображала гострі проблеми суспільства, погляди на подальший розвиток поліса. Вона стала свідченням суспільних змін, які в історіографії отримали назву «відкриття свідомості». Розвиток комедійного жанру демонстрував збільшення випадків відходу громадян від традицій, появу певної зневаги до полісних цінностей, загальноприйнятої моралі [145, с. 215-223]. Подібно до екклесії, театр став майданчиком для суспільної дискусії відносно закладеної у громадянській свідомості системи цінностей, на яких мали виховуватись афінські громадяни [612, с. 197].

Важлива роль у мусичних і театральних агонах належала поезії, забезпечуючій своєрідну «трансляцію» культури. Детально говорив про це Арістофан, відзначаючи, що Орфей навчив народ обрядів, Мусей – лікуванню хвороб і віщуванню, Гесіод навчив землеробства, а Гомер навчив доблесті й честі в бою [8, 1030]. Тому, початковий етап навчання майбутніх громадян базувався на читанні й вивченні напам’ять творів Гомера, Гесіода та інших авторів. З молодшого віку діти вчились грати на кіфарі та читати епічні вірші Гомера, щоб ознайомитись зі шляхом міфічних героїв [259, с. 115-117]. Роль міфів полягала у навчанні дітей певних моделей моралі та моральних дій, наданні взірця для молоді та надиханні її на бажання уподібнитись великим особистостям епічних поем. Ісократ відзначав, що завдяки настановам давніх поетів прості люди мають можливість самовдосконалення. Зображені у творах Гомера приклади доблесті

знайшли наочне відтворення у трагедіях, що посилило їх дидактичний вплив на демос. Тому, Ісократ критикував захоплення громадян комедією, а не працями Гесіода, Феогніда, Фокіліда [36, II. 3-44]. Хорова поезія, звертаючись до суспільно значимих подій та образів, виступала ідеологічним інструментом формування колективної пам'яті [629, с. 174-176].

Відзначимо також, що з реформами Клісфена пов'язують запровадження літургій хорегії й гімнасіархії, які покладали на заможних громадян обов'язок фінансового й організаційного забезпечення підготовки участі представників дему, філи у агонах [144, с. 22-24]. Сумлінне виконання літургії відкривало громадянину шлях до почестей та привілеїв, зокрема, при обранні на посаду або виступі у суді, характеризувало його як особу, відповідну колективним уявленням про доброчесність. Хорегія і гімнасіархія були частиною релігійного культу, а їх виконання вважалось заслугою перед полісом та почесним обов'язком заможних громадян служити державі своїм майном [24, VIII. 69-72, XX. 125].

Складовою соціокультурної діяльності у Стародавніх Афінах була практика спільних обідів – симпосіїв, які виступали формою прояву громадянського життя [693, с. 28]. Симпосій архаїчного періоду належав до інструментів виокремлення аристократії [722, с. 20]. Однак уже в VI-V ст. до н.е. подібні до симпосію колективні заходи проводились і незаможними афінянами. Дана тенденція пов'язана із залученням до симпосіїв демосу внаслідок демократичних перетворень та поширення ісономії. Рівний статус учасників заходу, визначений споживанням вина з одного кратера, розташуванням симпосіастів, сприяв посиленню їх колективної належності та єдності [635, с. 161; 579, с. 243-249]. Попри використання демосом практики симпосіїв, як форми дозвілля з властивими аристократичними нормами поведінки, змішування демосу та аристократії під час даних заходів, як правило, не відбувалось [697, с. 370-376]. Аристократичний симпосій зберігав своє значення, виступав основою формування гетерій [433, с. 62].

Організацію симпосіїв детально аналізував Плутарх, називаючи промови симпосіастів другою трапезою. Розповіді мали спрямовувати до філософії або

благочестя, сприяти прагненню до мужності, благородства та людяності. Агій визначав, що метою спільних обідів було їсти та пити у взаємному спілкуванні. Вино, в уявленні греків, наповнювало слово виховною моральною силою, ідучи від тіла до душі. Користь для душі мав приносити й музичний супровід [78, I. 1, II. 10. 1].

Симпосій як форма дозвілля виконував освітньо-виховну функцію. Учасниками симпосію, під час якого декламувались літературні твори, обговорювались питання політики та філософії, могли бути хлопчики у супроводі дорослих [599, с. 506]. Відвідування хлопчиками бенкетів разом із батьком згадується у Іліаді. Участь у подібних заходах була спрямована на засвоєння культурних норм та формування відчуття колективної належності [722, с. 41]. Симпосій був заходом, під час якого афінянин міг проявити розум та кмітливість. Чесноти афінських хлопчиків ставали предметом обговорень симпосіастів. Соціалізуюча роль симпосію у формуванні громадянина показана на прикладі хлопчика Автоліка – переможця панкратіону на Великих Панафінеях. Запрошений разом з батьком на бенкет, Автолік не брав участі в бесіді, але мав змогу слухати міркування бенкетуючих про доброчесність [96, I. 2-9].

Для вазопису VI-IV ст. до н.е. характерне ідеалістичне зображення громадян поліса в образі симпосіастів, поряд з якими часто міститься напис «καλός». Сюжети дво- та багатофігурні, симпосіасти зображуються окремо або разом з хлопчиками-виночерпіями, в супроводі гри на авлосі, граючими в коттаб. У пізньоархаїчний період кількість симпосіархів збільшується, свідченням чому є зростання кількості кераміки, яка використовувалась ними. Присутні симпосіасти могли належати до різних вікових категорій або бути однолітками (Додаток Ґ, № з/п 1.1-1.22). М. Венцовський дискутує з думкою Я. Бреммера щодо належності хлопчиків-виночерпіїв до аристократичних родів. На думку дослідника, хлопчики могли навідувати симпосії разом зі своїми старшими родичами, проте виночерпіями були раби. Відвідування хлопчиками бенкетів, відоме за літературною традицією, пов’язується із релігійними заходами під час свят та фестивалів, учасниками яких виступали громадяни [723, с. 37-43].

Отже, соціокультурна активність громадянина розпочиналась у дитячому віці, передбачала участь у відправленні культових заходів, відвідуванні свят, фестивалів, театральних вистав, які становили релігійно-видовищну сторону дозвілля, відвідуванні симпосіїв. Сповнені ритуалізованих дійств свята і фестивалі поставали культурним кодом громадянської общини, який мав засвоюватись афінянами в ролі глядачів та безпосередніх учасників. Супроводжуючі свята ритуалізовані заходи, театральні вистави виступали проєкцією суспільних ідеалів, полісних цінностей, морально-етичних норм. Заснована на аристократичних зразках культура VI-IV ст. до н.е. набула егалітарних рис, мала формувати колективну ідентичність афінян. Громадянська ісономія надала можливість кожному повноправному члену общини участю у агонах довести свої моральні чесноти, фізичну досконаліть, тобто наявність арете, відповідність калокагатії. Водночас в ролі виконавця хорегії, гімнасіархії або іншої повинності громадянин міг проявити піклування про благо поліса, подібно учаснику змагань заслужити славу для свого міста, почесті та похвалу за сумлінно виконану літургію для себе.

4.3. Політична активність індивідуума як органічний усвідомлений прояв полісного громадянства.

Одним із ключових зобов'язуючих прав афінського громадянина у VI-IV ст. до н.е. виступала участь у державному управлінні, що вважалась спільним політичним внеском усіх афінян [24, XXV. 22]. Даний вид діяльності належав до складових образу афінського ідеального громадянина, у ньому вбачалась запорука збереження поліса із пануючим політичним режимом. Власне, кінцевою метою афінської пайдейї, як системи громадянської освіти, поставало формування особистості, здатної до прийняття відповідальності за колективне благо. Як наслідок, принесення користі полісу участю у прийнятті політичних рішень, зайняттям посад у самоуправлінні на різних рівнях належало до провідного способу реалізації громадянської доброчесності.

Практичне застосування наданих Солоном прав участі у екклесії, геліеї у

колективних уявленнях афінян було фактичним виконанням обов'язку політичної участі, без реалізації якого немислимим було дотримання ісономії та демократії. Потреба забезпечити поліс критичною масою політично активних громадян для збереження встановленого внаслідок проведених Солоном реформ політичного ладу, знайшла законодавче врегулювання у законі про стасіс (смуту) [241, с. 121]. Закон передбачав покарання у формі безчестя та позбавлення громадянських прав для тих громадян, які під час смути в державі залишились байдужими, не виступивши зі зброєю в руках [18, 8. 5]. Закон про стасіс належить до дискусійних в питаннях прочитання і часу прийняття. За однією із версій, закон заохочував афінян у будь-який спосіб перешкодити розвитку громадянського конфлікту [732, с. 298]. У часовому вимірі закон міг бути прийнятим для спроби протистояти встановленню тиранії Пісістрата. В умовах існування закону проти тиранії, вказаний закон мав попередити саму можливість утвердження даного типу правління завдяки активній позиції громадян [496, с. 105-108]. Наскільки дієвими були положення закону про стасіс судити важко, проте вже наявність його свідчить про високу роль активної громадянської позиції у суспільно-політичному житті. Участь у справах поліса була моральним обов'язком членів спільноти, належала до основоположних цінностей громадянства [398, с. 62].

У відомій промові Перікла зазначалось, що для афінян людина, яка не займалась суспільною діяльністю та не обіймала посад, вважалась особистістю недостойною поваги, оскільки не приносила жодної користі державі. Будучи рівними перед законом в приватних справах, громадяни мали доступ до посад відповідно до чеснот та заслуг перед полісом [87, II. 37, II. 40. 2]. Сократ називав участь у державних справах громадянським обов'язком. Людина, яка спроможна своєю політичною участю звеличити Батьківщину, але не робить цього, вважалась недостойною поваги співгромадян [94, III. 7. 1-4].

Протягом VI-IV ст. до н.е. політична сфера займала значну частину життя афінян. Однак, саме залучення до діяльності політичних інституцій забезпечувало засвоєння норм суспільної моралі та етики, виховання громадянських чеснот, було вагомою складовою афінської громадянської освіти [612, с. 181]. Завдяки

екклесії, геліеї, розгалуженій системі судів, магістратур, самоврядуванню демів та філ, кожен громадянин мав гарантовану можливість участі у народних зборах, обов'язково виконував повноваження судді, хоча б раз у житті був членом Буле, обирався посадовою особою у своєму демі чи філі. Так, попри зауваження Сократа щодо відсутності часу для участі в управлінні державою, він обіймав посаду булевта, головував у пританії [94, 1. 18]. Характеризуючи політичну активність афінських громадян, Д. Прітчард обчислює кількість учасників щотижневих засідань екклесії у декілька тисяч та визначає, що у IV ст. до н.е. ⅔ з 30 тис. громадян протягом 1-2 років були членами Буле [645, с. 1-2].

За підрахунками Л. Маринович, громадянин міг обиратись до Буле лише двічі у житті: вдруге – через певний проміжок часу [277, с. 45]. Ф. Гарланд відзначає, що для класичного періоду симптоматичним стає домінування у політичному житті заможних афінян, а кількість місць на Пніксі у IV ст. до н.е. передбачала присутність ⅓-¼ від числа всіх громадян [512, с. 27]. На думку М. Гансена, у класичний період участь в екклесії, Буле й дикастеріях брала значна частина жителів віддалених демів; із загальної кількості вивчених пінак дикастів лише чверть належала жителям міських демів. Тенденцією даного періоду стало переміщення громадян до міського центру, засвідчене надгробками на похованнях поблизу Афін і Пірея; дослідник вважає це свідченням місця проживання демотів, а не їх участі у державних інституціях [507, с. 234-238]. Разом з тим, на користь зростання участі жителів сільських демів у політичній діяльності свідчить наявність поблизу агори фратріальних святилищ – додаткових сакральних споруд відносно основних, розташованих на території дему [517, с. 260-262].

Діяльність суду і суддів, законний порядок розглядались афінянами умовою політичної стабільності, збереження демократії [37, 3-7, 79]. У судових засіданнях афінський громадянин проводив тривалий час, виступаючи суддею, стороною захисту/обвинувачення або глядачем процесу [38, XXVI. 6; 85, III. 2-8]. Фактично, вже у V ст. до н.е. афінський громадянин мав змогу виконувати обов'язки судді у складі геліеї, в ролі судді за демами, діетета. Виносячи рішення як суддя, він мусив демонструвати свою обізнаність із законами держави, морально-етичним

кодексом общини громадян, керуватись поняттям справедливості як провідної цінності демократії. Кількість засідаючих дикастів різнилась залежно від суті справи. Оратори згадують засідання у складі 700, 1,5 тис., навіть 2,5 тис. суддів [24, XXI. 223; 26, I. 52, I. 107; 36, XVIII. 52-54]. Оскільки суди були відкритими, за кількістю присутніх вони іноді могли позмагатись із театральними виставами [254, с. 121-122]. Есхін у справі проти Тімарха звертав увагу, що послухати процес зібралось багато молоді, людей похилого віку, громадян інших полісів. Справедливе рішення суддів мало довести важливість дотримання закону й покарання для порушників, закликати громадян до доброчесності [4, I. 117-118]. Природно, присутність у судових засіданнях ознайомлювала громадян із законами та особливостями процесу [38, X. 11].

При винесенні рішень геліея користувалась прецедентним правом. Оскільки не всі порушення були врегульовані законом або мали подібні випадки, для суддів існувала можливість виступати й законодавцями, керуючись принципом найбільшої справедливості [24, XXXIX. 40-41]. Громадянин був зобов'язаний самостійно виступати в суді з промовою на захист своїх інтересів, доводити правоту у чесній суперечці, не відступаючи від суті справи [87, III. 42. 5]. До виступів допускались захисники – синегори, а також свідки, котрі мали підтвердити, що виступають не за плату, а на підставі дружніх відносин з підсудним. Підтримку громадянина на суді забезпечували, крім того, представники товариств, до яких він входив [35, IV. 11-13; 87, VIII. 54. 4].

Синегор у справі з приводу дезертирства Алківіада наголошував на важливості рішення суддів як прецеденту, ґрунтуючись на якому держава буде приймати рішення надалі. Про відповідальність геліеї у винесенні рішення, яке може стати прикладом для майбутніх потреб, наголошував Лікург [37, 9-10]. За відсутності прецеденту, суд обирав покарання із запропонованого позивачем чи самим відповідачем, якому теж надавалось право призначити самому собі справедливе покарання [90, 23].

Емоційна складова відігравала важливу роль при прийнятті дикастами рішення. Тому до судових процесів нерідко залучались діти, яких

використовували для впливу на суддів [35, IV. 41; 24, XXI. 182]. У «Оси» Арістофан вкладає у вуста Клеонослава розповідь про те, як афіняни приводять до суду синів і доньок, яких тримають біля себе під час доповіді. Дітей закликають благати суддів, розчулювати їх, плакати тощо [13, 560-570; 35, II. 9]. Демосфен, наприклад, попереджав, що Мідій поставить поряд із собою дітей та через їх моління буде просити позитивного для себе рішення суду [24, XXI. 99, 187]. Присутність дітей у судових засіданнях за ініціативи батьків можна розглядати складовою їх первинної політичної соціалізації [634, с. 232-233].

Рішення, котрі приймались екклесією та геліеєю, досить часто залежали від здатності оратора переконати громадян у своїй правоті. Тому, дані інституції подекуди зазнавали гострої критики з боку сучасників за прийняття рішень під впливом риторичних прийомів ораторів і політиків, без врахування наслідків таких дій. Звинувачення демосу у некомпетентності, несправедливості, обстоюванні власного зиску, нехтуванні суспільною користю при прийнятті рішень зустрічаються у працях Ксенофонта, Фукідіда, творах Арістофана, промовах Демосфена, Есхіна. Водночас Демосфен вважав неминучим для екклесії, яка вирішує широке коло питань, прийняття помилкових псефісм під впливом омани з боку промовців [11, 560-570; 9, 150-190, 1330-1360; 7, 570-590; 13, 590-600; 24, XX. 3; 94, IV. 4. 4; 85, I. 13; 4, III. 38, I. 178]. До того ж, вирішення справ екклесією або геліеєю під впливом демагогів, а не за принципом блага для поліса, Ісократ вбачав наслідком бідності багатьох громадян [36, VIII. 130].

Арістофан кепкував також з того, що оплата за участь в управлінні полісом і несення служби виховувала у деяких афінян «споживчі» якості й корисливе ставлення до виконання громадянських обов’язків [13, 680-700, 1100-1120]. Можливість з будь-якого питання звертатись до суду призводила до розвитку сутяжництва, появи сікофантів, які позивались до суду для отримання грошової винагороди від підсудного за відкликання позову. Образ громадянина, який прагне весь вільний час присвячувати судовим засіданням висвітлений у комедії «Оси». Її герой – старий афінянин Клеонослав, для котрого весь світ зводиться до суддівських засідань: він готовий судитися за будь-що. Плати ж судді вистачало

йому на придбання лише найнеобхіднішого: хліба на трьох, м'яса, тріски [13, 70-190, 300-320].

Громадянин міг бути обраний на посаду в порядку визначеної черговості або завдяки честолюбним прагненням долучитись до державного управління для отримання відзнаки за діяльність на благо поліса. Таким постає Арістофан, на захист майна якого спрямована одна з промов Лісія. Він витрачав усі наявні кошти на корисні для поліса справи – допомагав споряджати флот для союзників, за себе і за батька виконував хорегію, 3 роки поспіль був триєрархом, сплачував численні військові податки й навіть, за потреби, звертався за позиками до родичів й друзів [38, XIX. 20-29]. Подібні витрати на державні потреби названі оратором ознакою високих моральних якостей справжнього громадянина, який мав усі можливості для участі в державних справах – служив у кавалерії, а отже був заможним, проте, не прагнув посад, завдяки яким дехто покращував своє матеріальне становище [38, XIX. 57].

Дінарх вказував, що стосовно кожного громадянина, який мав керувати певною інституцією в полісі, пращури сучасних йому афінян попервах дізнавались про його характер, ставлення до батьків, військову службу, участь у захисті поліса, наявність батьківських святинь, сплату податків [26, II. 17]. Процедура докімасії при обранні на посаду проводилась у геліеї й передбачала перевірку доброчесності претендента [4, III. 15]. Мантіфей в ході докімасії детально аргументував справедливість своїх амбіцій щодо державних посад. Він акцентував, що неодноразово піддавався небезпекам у військових походах; крім того, заради статусу доброго громадянина та отримання належного по праву, у випадку несправедливого звинувачення (якщо таке станеться) він обрав службу гоплітом, а не вершником. Також він надав кошти для участі у поході членам свого дему, які готові були служити полісу, але не мали на це фінансової спроможності. Своє бажання брати участь у врядуванні Мантіфей називав логічним, адже його пращури також вирізнялись активною суспільною діяльністю [38, XVI. 14-17]. Успішними докімасіями на виборні посади управління полісом, а також на посаду жреця Геракла, на яку претендент обирався жеребкуванням серед

попередньо обраних демом кандидатів на підставі голосування підняттям рук, афінянин доводив наявність у нього громадянського статусу [24, LVII. 46-48]. Проте, успішно пройти докімасію, довівши відповідність посаді, вдавалось не кожному, і не завжди. Зокрема, підставою заперечувати придатність Філона до зайняття посади у Раді п'ятисот промовець називав залишення ним Афін під час боротьби проти тиранії Тридцяти: людина, яка не переймалась небезпекою поліса, не мала права претендувати на участь в управлінні ним [38, XXXI. 33]. Обраний стратегом Ферамен свого часу не пройшов докімасію, оскільки вважався ворогом демократії [38, XIII. 10].

Багато афінських громадян мали чималий перелік посад, які обіймали протягом життя. Серед названих Демосфеном посад Мідія – скарбничий священної триєри «Парала», гіппарх, попечитель містерій, гієропей, відповідальний за закупівлю жертовних биків [24, XXI. 171]. Політична діяльність Андротіона на момент його звинувачення тривала понад 30 років [24, XXII. 66]. Громадянином, який займав багато державних посад, названий Полістрат. Виступаючи із промовою на захист Полістрата його син зауважує: за правління олігархії батько складав списки громадян, але включив до них 9 тис. осіб, порівняно із 5, що їх уклали олігархи; він виконував обов'язки члена Ради чотирьохсот лише 8 днів; весь цей час Полістрат не висловлювався проти демократії, виконував посадові обов'язки без шкоди для народу, а після відновлення демократії звітував перед народом і сплатив присуджений штраф [38, XX. 5-14].

Наявність права політичної участі, разом з тим, не гарантувала дійсного включення громадянина у суспільно-політичне життя поліса. Вже наприкінці V ст. до н.е. далеко не всі громадяни відвідували екклесію. На аргумент відряджених на Самос уповноважених представників Чотирьохсот, після встановлення олігархічного режиму, – стосовно здійснення перевороту 5 тис. громадян, Фукідід зауважував, що в попередні часи афіняни, зайняті війною і торговими справами за містом, не збирались в народних зборах у такій кількості [87, VIII. 72]. Сократ зазначав, що через пошуки мудрості не мав дозвілля для

того, щоб відзначитись у державних справах [63, 23b]. У промові проти Леократа з приводу спадку Архіада син Арістодема апелює до того, що його батько недосвідчений у судових справах: він – бідний громадянин та, будучи глашатаєм у Піреї, весь день проводить на агорі [24, XLIV. 4]. У справі з приводу викорчовування священної маслини афінянин констатував, що сумлінно понаднормово виконував літургії, однак не брав участі у суспільних справах, сподіваючись уникнути позовів до суду, які, зазвичай, супроводжували відомих своєю діяльністю осіб [38, VII. 1]. Згідно з джерелами, відомі люди частіше ставали жертвами сікофантів, а справи за їх участі привертали найбільше уваги. Тому покарання відомої особи вважалось ефективнішим уроком для дотримання суспільного порядку іншими громадянами, ніж засудження невідомої широкому загалу людини [38, XIV. 12-13].

Посада виступала почестю, котра надавала недоторканість. Посадова особа вважалась уособленням закону, держави, представником усього народу: її образа під час безпосереднього виконання визначених обов'язків прирівнювалась до серйозних державних порушень і мала наслідком покарання у формі атімії [24, XXI. 31-34]. За рішенням суду людина могла бути звільнена з посади, на яку обиралась, достроково. Демосфен згадував Кефісодота, позбавленого посади стратега та оштрафованого на 5 талантів [24, XXIII. 167]. За протизаконні дії Арістогітон був позбавлений отриманої за жеребом посади й оштрафований на 5 талантів [24, XXIV. 67]. Тимофія змістили з посади стратега і піддали суду за те, що він не здійснив запланованого плавання навколо Пелопоннесу [24, XLIX. 9].

Оскільки політична боротьба становила повсякденну реальність для соціально неоднорідного афінського поліса із сильними традиціями влади аристократичних родів, збереження та захист демократичного ладу з одного боку залишалось актуалізованою проблемою протягом VI-IV ст. до н.е., з іншого – ставилось у залежність від громадянської активності. Засобами врегулювання общиною політичних процесів та впливу на державну політику виступали – остракізм, закони проти тиранії, ісангелія, «графе параномон» («γραφή παρανόμων»).

Запровадження в полісі остракізму деякі дослідники відносять до архаїчного періоду (І. Суріков), інші – пов'язують із Клісфеном (О. Владімірська, Д. Каган) або Мільтіадом [172; 351, с. 3-30; 373, с. 23; 529, с. 393-395]. Остракізм передбачав вигнання громадянина за межі поліса на 10 років з можливістю його повернення по завершенні зазначеного терміну. Крім того, громадянина могли раніше повернути з вигнання рішенням екклесії, як це було з Арістідом у 480 р. до н.е. Процедура остракізму проводилась екклесією щорічно і потребувала 6 тис. голосів. Попри суперечливість даного інструменту, який часто перетворювався на засіб політичної боротьби, важливим є те, що рішення щодо остракізму приймались безпосередньо народом [555, с. 691]. Практика остракізму мала три конкретні цілі: забезпечувати захист демосу від потенційної тиранії; підтримувати в ньому відчуття її реальної загрози; перетворюючи образ тирана на дієву складову афінської демократії [670, с. 45].

Наявність практики остракізму, звісно, не гарантувала повної безпеки демократії. Після повалення олігархії Чотирьохсот для захисту демократії була прийнята псефісма Демофанта. Її зміст демонструє острах, який викликав у суспільстві період правління олігархів. За знищення демократії, підтримку тирана або зайняття посади з метою знищення існуючого ладу передбачалось покарання у вигляді смертної кари й конфіскації майна із пожертвою десятої частини богині Афіні. Людина, яка вбила тирана або того, хто посягав на демократію, вважалась чистою перед богами і могла отримати половину майна вбитого. У випадку загибелі в боротьбі з тираном, громадянин та його діти отримували почесті тираноборців [149, с. 355-356].

Промови у процесах, пов'язаних з особами, котрі займали державні посади під час олігархії Чотирьохсот, тиранії Тридцяти або звинувачувались у негативному ставленні до демократії, підтверджують суспільно-політичну напругу, яка зберігалась по відновленні демократії у 403 р. до н.е. [38, XXV, XXVI]. Оратор у промові проти Ергокла відзначає прагнення громадян, які збагатились завдячуючи державним коштам й боялись за себе, встановити над народом свою владу, аби ніхто не міг викрити їхні злочини проти держави.

Рішення по справі, за словами промовця, мало стати запобіжником для діяльності інших магістратів, у такий спосіб впливаючи на доброчесність громадян [38, XXVIII. 7-16]. Як наслідок, у промові, датованій 403 р. до н.е., Лісій прямо наголошував: від використання всіма афінянами права участі у державних справах залежить безпека поліса [38, XXXIV. 3].

Нової сили суспільний острах відносно можливості встановлення тиранії набув у IV ст. до н.е. Так, прийнятий в архонство Евкліда у 337/336 рр. до н.е. закон проти тиранії наголошував: не вважається винним той, хто вбив людину, котра постала проти афінського народу для встановлення тиранії, участі у встановленні тиранії, задля повалення влади афінського народу або демократії. Якщо ж народ або демократія будуть повалені й член Ради Ареопагу підніметься на Ареопаг або буде брати участь у засіданні, або приймати рішення, – то він та його нащадки підлягають вище згаданому покаранню (IG II3 1 320) [100]. Поява даного закону стала наслідком зміни типу політичного дискурсу, поширення монархічних ідей, існування в полісі прихованих сил, що могли становити загрозу демократії [352, с. 50-51].

Однією зі стрижневих норм афінської демократії була громадянська відповідальність, заснована на сприйнятті громадянином себе невіддільною складовою общини та учасником управління полісом. Ознакою громадянської відповідальності осіб, які займають державні посади, вважалось притягнення порушника до суду у спосіб звернення із «графе параномон» та ісангелією [26, I. 100]. Можливістю звертатися з позовом у справах державного значення забезпечувалась особиста відповідальність за благо поліса. Право кожному громадянину позиватися з невідкладним звинуваченням про здійснення злочину проти держави – ісангелією, було надано афінянам за правління Солона. Даний вид звинувачень спочатку знаходився у віданні Ареопагу, а згодом був переданий екклесії та геліеї. Так, ісангелію проти Лікофрона було внесено до екклесії. Проте, Гіперід наголошує, що відповідно до суті справи позов мав бути спрямований фесмофетам [35, I. 3, 12].

Ісангелії були внесені проти Тімомаха, Леосфена, Каллістрата, Філона з

дема Ексонеї, Феотіма, які вирушили на вигнання не очікуючи суду. Серед висунутих їм звинувачень – спроба повалення демократії; зрада афінського поліса або інших полісів, що йому підпорядковувались; зрада флоту; публічні виступи проти інтересів поліса; омана народу. За законом, ісангелія могла бути подана також проти оратора за виступ, що шкодить демократії [35, IV. 1-8]. З 361 р. до н.е. ісангелія розглядалась переважно геліеєю, а не екклесією. Водночас період передачі розгляду ісангелії до повноважень екклесії та геліеї, як і причини подальшого переходу у відання геліеї належать до дискусійних питань [248, с. 20]. Ісангелію міг подати навіть раб на свого господаря. В разі доведення вини громадянина, раб отримував свободу [38, V. 3-5, VII. 16].

Беручи участь в управлінні державою, кожен громадянин мав право виступити перед народними зборами з власною законодавчою ініціативою або оскаржити пропозицію іншого, звернувшись до геліеї у справі про невідповідність її чинним законам або інтересам держави – «графе параномон» [38, XL]. Даний вид позовів був введений близько 415 р. до н.е., тобто у період, коли остракізм практично вийшов з широкого застосування, та мав подібні до остракізму регулятивні функції [248, с. 32; 716, с. 8-12].

Право оскаржувати протизаконні рішення вважалось основоположним для функціонування демократичного типу правління, збереження громадянами політичних прав тощо [4, III. 5]. Позов з приводу протизаконності псефісми про почесті проедрам у вигляді увінчання вінком наведений Гіперідом. Позов ґрунтується на тому, що заслуги проедрів у вигляді справедливості відносно афінського народу й дотримання ними законів під час головування, не відповідають дійсності. У позові наявна апеляція до особистих якостей особи, проти якої він спрямований. Відзначається, що цей громадянин вже двічі був засуджений по «графе параномон». Засудженому за вчинення подібного злочину заборонялось вносити пропозиції. Свідку ж по справі, який двічі давав неправдиву інформацію, заборонялось свідчити у суді [35, II. 4-6, 10-12]. Законом заборонялось увінчувати громадян за доброчесне виконання посадових обов’язків до завершення часу перебування їх на посаді й складання звіту. Відповідна скарга

на протизаконність псефісми Ктесифонта щодо оголошення в театрі на Великих Діонісіях про увінчання Демосфена золотим вінком, була подана архонту [24, XVIII. 54-58]. Звернення до суду з приводу суттєвих порушень полісних норм забезпечувалось штрафами для позивачів [151, с. 237].

Наявність практики звернення до суду з приватних та суспільних або державних питань покладала на громадянина особисту відповідальність за збереження законодавчих норм поліса, в контексті піклування про його благо. Так, інтерес значної кількості громадян до справи, за якою подавалась «параграфе» проти Калімаха, пояснювався оратором важливістю дотримання суспільних домовленостей після падіння тиранії Тридцяти для блага громадянської общини [36, XVIII. 42-46]. При усвідомленні афінянами наявності моральної та законодавчої відповідальності за невиконання або неналежне виконання громадянських обов'язків, ініціатива у висуненні відповідних звинувачень покладалась на співгромадян, а не на державу [443, с. 41-42]. Якщо забезпечене законом Солона право громадянина бути учасником народних зборів чи суду фіксувало базову рівність членів громадянської общини, то право звертатись з ісангелією, «графе параномон», на нашу думку, ставило кожного афінянина під особисту громадянську відповідальність за збереження держави з її політичним ладом і дотримання законів, на яких ґрунтується функціонування общини.

Отже, поширена практика політичної діяльності була органічним проявом полісного громадянства. Право політичної участі реалізовувалось завдяки виконанню обов'язків за посадою на рівні поліса, філи, дема, а також у спосіб участі в політичному житті шляхом застосування передбачених полісом інструментів збереження політії – остракізму, законів проти тиранії, внесення ісангелії, «графе параномон». Поліс покладав на громадянина персональну відповідальність за безпеку держави й суспільно-політичного ладу через виконання обов'язку активної участі у її врядуванні.

Кожен афінянин міг: як повноправний член поліса ініціювати введення нових та скасування неактуальних законів; як представник народних зборів –

приймати закони; як номофет – затверджувати закони; як суддя – карати за їх порушення. Недоторканість демократії мали забезпечити також запроваджені державою важелі врегулювання внутрішньополітичного життя – закон про стасіс, остракізм, закони проти тиранії. Крім того, закон надавав право кожному звертатися з ісангелією – невідкладним звинуваченням про здійснення злочину проти держави та, з кінця V ст. до н.е., з «графе параномон». Під час реалізації права політичної участі громадянин мав керуватись поняттями справедливості, пріоритетності блага поліса, почуттям відповідальності за існування полісного ладу й звичаїв пращурів, виявляючи, таким чином, громадянську доброчесність і патріотизм.

4.4. Засоби врегулювання відповідності особистості образу ідеального громадянина та їх ефективність у колективному сприйнятті афінянами.

Відповідність людини колективним уявленням афінян про образ ідеального громадянина, що мав формуватись у пайдейї, визначалась громадянською відповідальністю, суспільними оцінками схвалення й осуду. Прояв чеснот був орієнтований на отримання від общини почестей та похвали, які вважались правом рівного, виступали інструментом суспільного врегулювання відповідності громадянина утвердженому ідеалу. Для отримання почестей афінянин мав втілювати цінності полісної общини у власних громадянських чеснотах й суспільно-політичній діяльності [94, II. I. 18-20]. Протилежну сторону засобів врегулювання відповідності громадянина суспільним нормам становили осуд і закон, яким визначались покарання за порушення регламентацій полісного життя.

Починаючи з часів Гомера всі явища у грецькому суспільстві оцінювались на відповідність моралі, а головною метою діяльності героїв була пошана, отримана за особисті чесноти та заслуги перед полісом, визначаюча також статус, привілеї людини у соціумі [366, с. 85-86]. Гомерівських героїв, наділених арете, вирізняло не лише благородне походження та звитяга, а й право на суспільне визнання особистих чеснот і здобутків у формі надання почестей [383, с. 97-98]. Філотімія гомерівського періоду була властива обмеженому колу воїнів-

землевласників: вона мала суто аристократичний характер. Репрезентативним у даному сенсі є список нагород, які надавав Ахіллес переможцям поховальних ігор: для учасників перегонів на колісницях – молоді рабині, світлий посуд, триноги, мули, коні, воли, залізні вироби – вмивальники, фіали, золото; для кулачних бійців – мул переможцю й кубок дводонний переможеному; для борців – мідна тринога переможцю та полонена дівчина-майстриня тому, хто програв; для бігунів – срібна чаша переможцю, теля – другому бігуну і золото третьому; за бій у важких обладунках – фракійський ніж переможцю, зброя та бенкет обидвом учасникам [33, XXIII. 255-270, 650-855].

Слава, здобута переможцем атлетичних агонів, високо цінувалась у суспільстві. Відповідно до наведених Гомером прикладів, переважаючою формою відзнаки була нагорода матеріальними цінностями, до яких прирівнювались і полонянки, останні належали до спільної військової здобичі. Вагомішою формою вшанування виступав бенкет. Отримані призи мали передусім символічну цінність, що полягала у сприйнятті їх як способу визнання арете [658, с. 130].

На відміну від поховальних ігор Патрокла, під час яких герої отримували нагороду за друге та нижчі місця або нічию, у VI-IV ст. до н.е. почесті й нагороди заслуговував лише переможець змагань. Вперше фіксований розмір винагороди від поліса афінянам – переможцям агонів – був встановлений законом Солона. Переможець Істмійських ігор отримував 100 драхм, переможець Олімпійських – 500 драхм [594, с. 25-26, 213]. Після запровадження реформ Солона всі афінські громадяни на правах рівного могли претендувати на справедливе відзначення свого внеску у славу та добробут поліса. Право кожного демота на отримання почестей від поліса Демосфен обґрунтовував тим, що в демократичних державах свобода зберігається завдяки змаганням звитяжних мужів за нагороди. Тому, кожний відважний громадянин може заслужити вінок, ателію, обід в Пританії, інші відзнаки [24, XX. 197-198]. Винагородою громадянам за піклування про благо поліса визнавались також – суспільна похвала, слава, встановлення статуй. Для афінського поліса характерним було поєднання декількох видів почестей і нагород.

Суспільна похвала, як відображення оцінки чеснот і героїчних вчинків громадянина, стала індикатором його відповідності вимогам полісного колективу. Ісократ називав похвалу однією з найбільших почестей для честолюбних людей, а піклування про славу – важливішим за турботу про життя [36, IX. 3]. Лікург Афінський відзначав необхідність похвальних промов під час суспільних й державних процесів, оскільки вони викривають тих, хто чинить негідно. Зрадників, за псефісмою Демофанта, потрібно карати не лише справою, а й словом. Нагородою достойним людям за вболівання щодо блага поліса, перенесені небезпеки визнавались – похвала, почесті, свобода і слава, вінки, вдячність [24, XVIII. 80; 37, 46, 127]. Есхін, наприклад, наголошував: хлопчиків виховують не лише палестри, школи, загальна освіта, а й, значною мірою, публічні проголошення про нагородження громадян. Отже, важливо, аби нагороджували тільки найдостойніших за способом життя та образом думок – зразкових для наслідування [4, III. 245-246]. Значимість похвальних промов, порівняно зі статуями, які можна було побачити лише в місцях їх встановлення, полягала у можливості переповідати їхній зміст; завдяки цьому слава про людину поширювалась далеко за межі поліса [36, IX. 74-75]. З огляду на ціннісне ставлення до демократії, найвищих почестей від поліса були удостоєні тираноборці Гармодій та Арістогітон: закон забороняв негативно висловлюватись про них, пародіювати пісні на їх честь [35, II. Fr. XXI. 3].

До найбільш значимих форм почестей належали – публічне увінчання, сітесіс, проедрія, яких удостоювались переможці загальноелліньских змагань, герої військових походів, видатні політики, нащадки тираноборців, особи, котрі принесли користь полісу [263, с. 195; 441, с. 26].

Відзнакою діяльності на благо поліса на полі бою або при виконанні обов’язків магістратури виступав вінок. Рішення про увінчання приймалось екклесією або Буле й оголошувалось у відповідній установі. Повідомлення про нагородження могло зачитуватись також у театрі перед виставами під час свят. Якщо громадянина увінчував дем, то оголошення відбувалось в демі. Публічне оголошення про нагородження мало викликати у громадян активне прагнення

відзначитись у служінні на благо поліса [24, XVIII. 55, 118-121].

Увінчання часто поєднувалось з іншими почестями або винагородами. Борці проти тиранії Тридцяти були нагороджені оливковими вінками, відзначені почесним декретом, вигравіюваним на мармуровій стелі поряд з їхніми іменами та епіграмою [122, с. 9]. За проявлену звитягу під час битви при Делії у 424 р. до н.е. Алківіад був нагороджений вінком і отримав від стратега повний комплект озброєння [36, XVI. 29; 69, 7]. Відносно цієї ж події М. Кріст вважає, що отримання нагороди Алківіадом, а не Сократом, свідчить про випадки суб'єктивної оцінки при відзначенні мужності громадян на полі бою [443, с. 110-111]. Про нагороду Лікофрона вінком за хоробрість, трьома вінками від громадян інших полісів говорив Гіперід [35, I. Fr. IVb.16, 18].

Щодо афінян, які привезли в Пірей зерно після заборони Лісандра, винесено постанову про нагородження вінком й зачитування їхніх імен перед статуями епонімних героїв [36, XVIII. 61]. Ініціатива Ктесифонта стосовно нагородження Демосфена золотим вінком із зачитуванням у театрі на Великих Діонісіях стала причиною подання «графе параномон» Есхіном та відобразилась у яскравих промовах обох ораторів [24, XVIII; 4, III]. Золоті вінки виступали символом слави, містили написи про подвиг, за який нагороджувалась людина, мотивували до благородних честолюбних змагань [24, XXII. 72-75]. Вінки були складовою нагородження і за перемоги у агонах. Альтернативою увінчання виступало пов'язування стрічок на голову, руки переможця (Додаток Б, № з/п 14.1 – 14.14). Йому так само могла вручатись пальмова гілка [647, с. 97].

Самим фактом використання у міжполісних відносинах посилювалась важливість публічних проголошень, котрі часто супроводжували увінчання. Однією з умов Нікієвого миру передбачалось встановлення афінянами стел на Акрополі в храмі Афіни й лакедемонянами в храмі Аполлона в Аміклах. Присяга, якою скріпили договір, мала повторюватись щорічно лакедемонянами в Афінах на Діонісіях, афінянами – на Гіакінфії в Аміклах. Подібні зобов'язання містив і текст союзного договору афінян, аргосців, мантінейців, елейців, укладений 420 р. до н.е. [87, V. 22-25, 46-47].

Увінчання вважалось найдієвішим способом поширення слави. Застосовувалось воно як до переможців агонів, так і до громадян, котрі відзначились під час виконання посадових обов'язків (IG II/III^3 1 311; IG II/III^3 1 323; IG II/III^3 1 327) [100]. На прикладі хоревтів Демосфен зазначав, що у дні змагань всі виходять увінчані, а в день нагородження увінчують лише переможця агону [24, XXI. 54]. Гонорaтивний напис 343/342 р. до н.е. щодо відзначення Буле, булевтів та інших посадових осіб цього державного органу вінками за проявлені ними доброчесність й справедливість відносно Буле та афінського народу в ході реалізації владних повноважень мав бути вигравіюваний на стелі для встановлення на Акрополі з метою засвідчити перед афінянами та усіма потенційними посадовими особами те, що Рада і афінський народ достойно вшановують діяльність на благо поліса (IG II/III^3 1 306). Дієвість вшанування вінком у колективних уявленнях афінян доводить декрет про застосування даного виду почесті до бога Амфіарая, котрий був покликаний забезпечувати збереження афінського народу, дітей та жінок (IG II/III^3 1 349) [100].

Почесною нагородою громадянам та іноземцям виступало право сітесісу – одноразового або постійного обіду за державний кошт у Пританії (IG I^3 57; IG I^3 106; IG I^3 107; IG I^3 110) [98]. Правом одноразового сітесісу екклесія могла нагороджувати громадян за окремі вчинки на користь поліса, успішне виконання літургії (IG II/III^3 1 346) [24, L. 13; 100]. Перелік тих, хто міг бути удостоєний сітесісу («σίτεσιν τὲν ἐμ πρυτᾰνείοι») визначено декретом 440-432(?) рр. до н.е., що отримав назву «декрет Пританейона». Означений привілей поширювався: на осіб, які мали таке право за традицією; на одного з найближчих родичів тираноборців у спадковому порядку; переможців атлетичних або кінних змагань під час панеллінських ігор; деяких посадових осіб (IG I^3 131) [98; 647, с. 85].

Д. Мак-Давелл дотримується думки, що епіграфічні дані до кінця IV ст. до н.е. не дають відомостей про спадковий сітесіс для інших осіб, крім представників родів тираноборців. Так, літературні свідчення про сітесіс Клеона, Іфікрата, Діфіла, Демада протягом 430-320 рр. до н.е. не фіксують спадкового характеру привілею. Водночас промова Демосфена щодо Харідема, сина Ісхомаха,

демонструє наявність спадкового сітесісу у IV ст. до н.е. [583, с. 111-113]. Інші дослідники датують декрет про сітесіс 420-ми рр., відзначаючи, що даним декретом було врегульовано запроваджену Солоном традицію надання права обіду в Пританії, зокрема, коло нащадків тираноборців, які мали право на сітесіс обмежилось старшими синами [419, с. 181-202].

Правом спадкового сітесіса за часів Гіперіда користувався, до прикладу, нащадок Арістогітона – Демократ з дему Афідни [35, II. Fr. XXI. 2]. Про надання спадкового сітесіса дельфійцю Клеоманту, який попередив афінян про оракул пелопоннесцям за правління царя Кодра, згадував Лікург [37, 84-87]. Сітесіс, таким чином, втілював аристократичну практику вшанування заслуг перед полісом на відміну від демократичних за змістом грошових виплат на харчування, які надавались виконавцям окремих магістратур [697, с. 349-350].

Сітесіс та проедрія, а також дорогоцінні подарунки від міста входили до наведеного Ксенофаном переліку почестей для переможців спортивних змагань [89, fr. 2]. Демосфен і Есхін констатували: атлетам, увінчаним за перемогу у гімнастичних агонах, надавались найзначніші почесті. Цінність нагороди за перемогу у змаганні полягала в тому, що вона є рідкою, тобто, дається не кожному, є почесною, забезпечує славу, слугує результатом боротьби [24, XX. 141; 4, III. 177-180]. Перемога у спортивних агонах ставала основою для втілення подальших політичних амбіцій: відомим прикладом були Алкмеон та Кілон [586, с. 419]. Нагадування про почесті, надані полісом громадянину, його пращурам, залишалось й аргументом апелювання до суду. Афінянин у промові Лісія звертав увагу на таке: виконуючи повинності на користь держави, він розраховував заслужити добру славу, підтримку суддів тощо [38, XXV. 12-13].

Однією з нагород за заслуги громадянина перед полісом було спорудження йому статуї [4, II. 80]. Конону й Евагору, які перемогли лакедемонян у морській битві та визволили Афіни, надали величезні почесті, зокрема, у вигляді ателії, і зваяли їхні статуї; вони були встановлені біля Зевса Спасителя [36, IX. 56-57]. Конону, першому після Гармодія та Арістогітона, звели бронзову статую, оскільки велич його перемоги над лакедемонянами у 394 р. до н.е.

прирівнювалась до подвигу тираноборців [24, XX. 70; 122, с. 6].

Обід у Пританії та проедрія належали, переважно, до супутніх форм вшанування. Застосовувались вони разом із проголошенням, й зі встановленням мідних або бронзових статуй [617, с. 161]. Обіду в Пританії, мідної статуї та інших почестей, наприклад, був удостоєний Іфікрат, який відзначився реформою пельтастів [24, XXIII. 130]. Статуї прославляли героїчний вчинок і виконували дидактичну функцію. Втілені у статуях та гімнах почесті особам, які відзначились внеском у розвиток й захист поліса, мали стати зразком для виховання на ідеалах звитяги, вищості полісного блага [35, VI. 26-34]. Статуї виступали унаочненням громадянських чеснот людини, на честь якої встановлювались. Отже, слугуючи візуальним відображенням образу атлета, гопліта, вони символізували єдність спортивної та військової підготовки як фізичної складової пайдейї; також виступали втіленням колективних уявлень афінян про образ ідеального громадянина [705, с. 196, 202].

Статуї поділялись на портретні, почесні, статуї атлетів. Почесні вирізнялися тим, що встановлювались тільки на підставі рішення поліса. Першою такого роду вважається статуя Конону, а поширення почесних статуй дослідники відносять до IV ст. до н.е. [724, с. 34-40]. Сітесіс, проедрію й встановлення статуй можна вважати наступними за значимістю в контексті поширення слави після акту увінчання [24, XX. 120].

В Афінах існувала практика ателії («ἀτέλειαν») – надання почестей у формі звільнення від виконання літургій громадян, метеків та іноземців за особливі заслуги перед полісом (IG I³ 24) [98]. Ателію, наприклад, отримали нащадки тираноборців [36, VIII. 143]. Автором декрету про надання їм почестей І. Суріков називає Перікла і датує його не раніше другої половини 440-х рр. до н.е., показуючи відмінність поглядів Перікла від версії Алкмеонідів про роль свого роду у встановленні демократії [350, с. 27-28]. Ателія для іноземців, які проживали за межами афінського поліса, була номінальною. Кіренця Епікерда вшанували такою почестю, засвідчивши повагу афінян за надану їм фінансову допомогу під час війни та полону у Сицилії [24, XX. 41-46]. Стели з висіченою

копією псефісми про надання ателії архонту Боспора Левкону і його дітям за забезпечення Афін хлібом були встановлені на Боспорі, в Піреї, Гієроні [24, XX. 29-37].

Ателія могла бути повною або частковою, однак законом встановлювалось, що заради безпеки міста під ателію не підпадали триєрархія та ейсфора. Від триєрархії позбавлялись лише дев'ять архонтів. Почесті та нагороди, які надавались громадянам, за законом зберігались для них довічно. Внаслідок того, що значній кількості афінян було даровано ателію, наприкінці класичного періоду виникла загроза перекладання літургій на не заможних. Про це свідчить внесений Лептіном закон стосовно збереження ателії виключно за нащадками тираноборців, дев'ятьма архонтами і її скасування для інших громадян із забороною надання у майбутньому. Аргументуючи неприпустимість прийняття такої законодавчої ініціативи, Демосфен акцентував, що ателія заохочує людей до вчинків на користь поліса. Перелічуючи афінян та іноземців, удостоєних ателії, оратор наводить приклади її успадкування. Так, ателію, даровану за військові подвиги, здійснені на посаді стратега, Хабрій заповів своєму синові [24, XX. 5-80]. Ателію, отже, можна вважати ефективним засобом заохочення громадян, оскільки вона мала суттєвий економічний ефект.

Серед інших форм вшанування громадян у V ст. до н.е. було дарування землі у виведених колоніях, призначення грошових виплат тощо. Дарування землі, природно, належало до вкрай цінних нагород з огляду на те, що Аттика не мала достатньої кількості придатних для обробки земель. Даний вид почестей відносимо до більш рідких у застосуванні. Демосфен згадував про винагороду землею на прикладі Лісімаха, удостоєного 100 плектрів орної та стільки ж іншого призначення землі на Евбеї, 100 мін срібла й щоденної видачі 4-х драхм. У період видання псефісми держава мала багато землі у розпорядженні. В часи самого Демосфена еквівалентом за значимістю стала ателія [24, XX. 115].

Окремою формою почестей були публічні поховання громадян, загиблих під час війни [36, VIII. 87]. Вшанування мужності загиблого воїна у гомерівський період пов'язують із похованнями за типом кремації, подібними до «героїчних»

поховань Патрокла, якому Ахіллес просив спорудити високий та широкий «пристойний» курган, і Гектора [33, XXIII. 245-257]. Прах загиблого вміщували у бронзовий казан або амфору, подекуди – оповиті мечем воїна. Поряд клали обпалену вогнем зброю; з початку VII ст. до н.е. її кількість швидко зменшується. Поховання у бронзових казанах за «гомерівським типом» інколи зустрічались й у класичний період [717, с. 368-375]. На основі аналізу супровідного інвентарю, М. Венцовський висловлює думку про трансформацію ідентичності афінської еліти близько 800 р. до н.е. Зниження покладання зброї у могилу інтерпретовані зміщенням акценту від військової звитяги, як ознаки елітарного статусу, до нових символів – коней, землеволодіння, бенкету [722, с. 30].

Загибель на війні вшановувалась урочистим похованням за державний кошт. Йому передувало виставлення на 3 дні у спеціально встановленому наметі останків воїнів. Протягом цього часу близькі загиблих могли принести їм посмертний дар. До місця поховання – державної гробниці у Керамейкосі, тіла воїнів, вміщені у спільні для загиблих кожної філи кипарисові труни, везли на возах. Важливість пам’яті про кожного, хто віддав життя за поліс, засвідчена наявністю у процесії порожнього, накритого килимом ложа, призначеного для зниклих безвісти. Особлива увага приділялась промовам на честь загиблих на війні. Серед громадян, визначних розумом і заслугами, Буле обирала достойного проголосити промову на честь полеглих. Сократ, у зверненні до Менексена, цінністю таких промов називав відчуття гордості від звеличення міста й воїнів, які віддали за нього життя, пращурів і всіх афінян. Єдиним випадком поховання героїв поза Керамейкосом Фукідід називав зведення кургану на місці їхньої загибелі у битві при Марафоні. Доблесть воїнів була уславлена й зведеним на честь захисників пам’ятником в Афінах [37, 45; 87, II. 34].

Поховання 192 афінян, що пали у Марафонській битві, за типом споруди відповідало аристократичним похованням VII ст. до н.е. з курганними насипами. Прах воїнів після кремації був покладений у лекіфи, встановлені у довгу траншею, облицьовану обпаленою глиною. Зазначений тип поховання символізував рівень наданих почестей [477, с. 26-27; 717, с. 377-378].

Марафонська битва, як відомо, стала вагомою складовою колективної пам'яті афінян. З цією перемогою пов'язують реорганізацію ігор на честь Геракла, які мали підсилити ідеологічний вплив спорудженого на похованні кургану [633, с. 91-93]. У промові – під час звеличення звитяги афінян – звертається увага, що першими, після Перської війни, почесного публічного поховання у гробниці були удостоєні загиблі в триденній битві при Енофітах поблизу Танагри, яка відбулась у 457 р. до н.е. [58, 234, 242; 87, II. 34].

Важливість обряду поховання проявлялась, зокрема, у традиції привозити тіла загиблих воїнів в Афіни, яку пов'язують з міфом про автохтонність афінян [574, с. 74, 83]. На камені у Керамейкосі викарбовувались імена загиблих та померлих від поранень протягом року або у конкретній битві, зі збереженням порядку напису відповідно до філ [687, с. 356-357]. Оскільки для поховань за державні кошти був властивий розподіл загиблих саме за філами, їх запровадження пов'язують з реформами Клісфена й розглядають як прояв ісономії [702, с. 93, 100]. Доречно підкреслити: практика колективних поховань відобразила поширення аристократичного привілею «героїчного поховання» на весь полісний соціум збереженням права кожного загиблого на особисту славу, забезпечену відповідною фіксацією імен на намогильному камені [574, с. 75-77].

Промови в ході поховань загиблих на війні громадян та епіграми акцентували на їх мужності, військовій доблесті, арете, котрі розглядались як основа перемоги [36, IV. 72, 75]. За сутністю й принципами побудови надгробні промови були подібні до похвальних, оскільки похвала, спрямована на відзначення походження, виховання, громадянських чеснот, заслуг померлих героїв перед полісом, становила основу їх змісту [282, с. 488-495]. Метою таких промов виступала ідеалізація образу загиблих воїнів, використання його як прикладу для співгромадян, свідчення про готовність афінян добровільно жертвувати життям заради служби інтересам поліса, доказ достойного відзначення належного виконання людиною своїх громадянських обов'язків [443, с. 28-29, 63-64]. Надгробні промови, на відміну від аристократичного за змістом гомерівського епосу, відображали демократичні цінності та виступали дієвим

інструментом пайдейї, спрямованим на підготовку громадян до активної участі у суспільно-політичному житті [437, с. 11-12].

Демосфен і Гіперід наголошували на значимості політики міста щодо загиблих воїнів, потребі прославляти їхню мужність, відповідність доблесті пращурів [24, XX. 141; 35, VI. 3]. На честь героїв щорічно здійснювались обряди, проводились гімнастичні, мусичні, кінні агони [24, XXXV. 48; 38, II. 75-76; 58, 248-249]. Попри властиве афінянам колективне вшанування учасників переможних походів, відповідальність за невдачі мала персональний характер та здебільшого покладалась на стратегів, інших військових керівників [443, с. 116-118].

Стели з висіченими псефісмами про нагородження мали увічнювати вчинки людей на благо поліса і після завершення їхнього життя слугувати прикладом для благодійників надалі [24, XX. 64]. Похвальні декрети наділялись функцією спонукання громадян до активної суспільно корисної діяльності в обмін на отримання почестей [547, с. 176]. М. Дені звертає увагу, що представники демосу, які відзначилися внеском на благо поліса, на відміну від іноземців не удостоювались визнання декретами народних зборів або Буле. Так, почесний декрет за виконання літургії видавався філою або демом. Надання почестей на рівні дему, філи, серед яких були – подяка, нагородження вінком, проголошення у міському театрі, привілеї у вигляді проедрії, принесення жертви за суспільний кошт, – стало поширеним наприкінці V ст. до н.е. і конкурувало із вшануванням на рівні поліса [465, с. 77-81].

У 340-х рр. до н.е. під впливом суспільно-політичної ситуації, яка позначилась протистоянням з Македонією та, як наслідок, посиленим зверненням населення до звичаїв і традицій минулого, в Афінах набувають поширення вигравіювані на стелах почесні декрети на честь власних громадян – пересічних посадових осіб, на противагу попередній практиці відзначення подібним чином переважно іноземців [548, с. 197; 560, с. 117-127].

Відповідність громадянина утвердженому общиною ідеалу, доведена його заслугами перед полісом, передбачала отримання справедливої відзнаки у вигляді

похвали та надання почестей. Водночас порушення цінностей поліса, правових й морально-етичних норм, визначальних для спільноти, врегульовувалось законодавством, а також суспільним осудом. Притягнення до публічного суду порушника законів рідного поліса вважалось громадянським обов'язком. Общинна мораль визнавала таку людину ворогом доброчесного громадянина [37, 4-6]. Підкреслюючи, що відносно кожного виду вчинків закон передбачав наявність окремої процедури звернення по справі, Гіперід наводить деякі з них: стосовно наруги над святинями подавалась письмова скарга архонту-басилевсу; справи про неповажне ставлення до батьків розглядав архонт; у справах з приводу протизаконних пропозицій позивачі звертались до колегії фесмофетів; для справ, покарання за якими передбачало заґратування, існувала колегія Одинадцяти й т.п. [35, IV. 5-7].

Основними видами покарань за порушення норм полісного життя були: смертна кара; атімія – позбавлення громадянської честі (громадянських прав); вигнання з поліса (остракізм); конфіскація майна; накладення штрафу; тюремне ув'язнення [18, 67. 5]. Кара за вчинення дій проти інтересів держави та колективу громадян ґрунтувалась на уявленні про поліс як вищу цінність. Обов'язком взірцевого громадянина та справедливого судді передписувалось розуміння законів з позиції користі поліса [38, XIV. 4].

Найбільш серйозним злочином у суспільно-політичній сфері община вважала посягання на демократичний лад; найсуттєвішим порушенням проти релігії Ісократ називав злочини проти містерій [36, XVI. 6]. Святість обрядів, які виконувались містами та зберігались у секреті, обумовлювала заборону їх відтворення за межами ритуальних дій [423, с. 17-18]. Справи релігійної сфери знаходились у віданні Ареопагу, у деяких випадках – розглядались геліеєю. За такий тяжкий злочин як, наприклад, знищення священної маслини, Ареопаг призначив підсудному покарання у формі вигнання з поліса та конфіскації майна [38, VII. 19-29, 40-42]. У підпорядкуванні геліеї знаходились справи про викрадення священних предметів – «святотатство». Оскільки даний злочин прирівнювався до крадіжки, він передбачав покарання у вигляді смертної кари

[38, V]. У спотворенні герм й нарузі над містеріями звинувачувались Алківід [38, XIV. 39, 42] й Андокід; останньому приписували також порушення ним попередньої заборони з'являтись у храмах і на площах [38, VI. 33].

Вироки за вчинки проти релігії могли містити обмеження громадянських прав. Так, за законом 415 р. до н.е., внесеним Ісотімідом, громадяни, які здійснили злочин проти релігії й зізнались у ньому, позбавлялись права відвідувати храми та громадські будівлі [528, с. 507]. О. Нікітюк відзначає, що під визначення релігійного нечестя – асебію, потрапляли справи різного змісту; тому інстанція, спосіб позову у справі залежали від специфіки процесу. Полібій трактував асебію як вчинки проти богів, померлих, батьків. У Арістотеля, крім зазначеного, названі також вчинки проти батьківщини. Нечестя вважалось тяжким порушенням основ полісного життя, а той, хто здійснив донос по такій справі, у випадку його підтвердження нагороджувався як рятівник держави [291, с. 3].

Високий статус колективу громадян в системі полісних цінностей доводить наявність покарання за приниження величі афінського народу. У випадку подібної підозри громадянин мав надати пояснення перед народними зборами. Визнаного винним засуджували на смерть, а його майно підлягало конфіскації державою, до того ж ⅒ від нього йшла на користь храму Афіни. Засудженого за зраду або викрадення дарунків, присвячених богам, заборонялось ховати в Афінах; майно святотатця передавалось державі [24, XLIII. 71; 93, I. 20-22]. Так, Фемістокла нібито було таємно поховано в Афінах, оскільки відкрито у рідному полісі його ховати заборонялось як вигнаного за зраду [87, I. 138. 6]. Коли було доведено обвинувачення загиблого Фрініха у зраді, за вироком суду його останки винесли за межі Аттики. Громадяни, які ставали на захист зрадників, підлягали такому ж покаранню. Лікург Афінський наводив приклад перекладання покарання на статую. Оскільки заочно засуджений до смертної кари за зраду Гіппарх не з'явився до суду, його статую стягли з Акрополя, розплавили й на виготовленій з неї стелі висікли імена державних зрадників і злочинців [37, 111-119]. Покарання на смерть могло накладатись також за святотатство, підкопи під міські мури, викрадення людей [90, 25]. Будь-які дії, спрямовані проти блага поліса, у т.ч. –

ненавмисні, такі як керівництво невдалими військовими кампаніями, провальні дипломатичні місії могли бути розцінені народом як зрада та прирівнювались до державно важливих справ, що підлягають розгляду за ісангелією [318, с. 81-83].

За злочини, пов'язані з грошима, передбачалось відшкодування збитків у дворазовому розмірі. Найбільшим був штраф за хабарництво – у десятикратному розмірі від суми хабаря [35, V. Fr. VI[VII]XXIV; 26, I. 60, II. 17]. Існувало положення, за яким громадянин, винний у вчиненні підкупу, підлягав страті. Однак, Ісократ зауважує, що доволі часто таких осіб обирали на відповідальні посади, у т.ч. стратегами [36, VIII. 50]. Дінарх зі свого боку наголошував: справи про хабарництво та зраду, так само як і інші, мають не приватний, а суспільний характер, оскільки слугують наочним прикладом для громадян [26, I. 3, II. 22].

Відображенням цінності індивідуальної свободи як права, гарантованого державою, стало те, що особиста недоторканість громадянина, повага до нього в соціумі врегульовувались законодавчо й прирівнювались до пріоритетних державних справ [24, XXI. 179-180]. З такої справи скаргу міг подати не лише постраждалий, а й будь-який повноправний громадянин поліса. Спочатку скарга направлялась до фесмофетів, далі – до геліеї. Справи з приводу умисного нанесення травм громадянину розглядались Ареопагом і передбачали покарання у вигляді вигнання з конфіскацією майна [24, XXIII. 22-32; 36, XX. 1-2; 38, III. 38-43]. Суспільна важливість права на недоторканість людини проявлялась у тому, що звернення про вчинення насильницьких або інших протизаконних актів спрямовувалось на захист як повноправного громадянина, так і раба. Особа, котра визнавалась винною у здійсненні насильницьких дій проти вільної людини та засуджена до штрафу, бралась під варту до його сплати [24, XXI. 46-47].

Разом з тим, Демосфен відзначав, що право на особисту недоторканість належало до таких, що вирізняють вільну людину від раба. Так, раб, за всі вчинені ним порушення відповідає тілом, натомість вільна людина у більшості випадків – грошима [24, XXII. 55]. Закон про словесну образу громадянина передбачав накладення штрафу у 500 драхм [36, XX. 3]. В Афінах існувало покарання за образу посадових осіб у залі засідань [38, IX. 6].

Афінські закони всебічно врегульовували морально-етичну сторону суспільного життя поліса. Декілька таких законодавчих норм наведені Есхіном у промові про розпусту Тімарха. Відповідальність стосовно розпусти за законами виходила з принципу правосвідомості громадянина. Якщо подібне порушення було здійснене проти хлопчика, який ще не внесений у список громадян, то відповідальність лягала на батька або людину, котра спонукала хлопчика до розпусти. Хлопчик, якого батько за плату віддав певному чоловіку з метою розпусти, позбавлявся обов'язку по досягненні повноліття утримувати батька, надавати йому житло, але мав забезпечити поховання й справити релігійні обряди після смерті останнього.

З набуттям громадянських прав юнак вже сам відповідав за законом, оскільки був свідомий свого вибору. Розпусний громадянин вважався «нечистим»; йому заборонялось виконувати будь-які посадові обов'язки, виступати перед народом, бути оратором, глашатаєм, полководцем, послом, виконувати жрецькі обов'язки, брати участь у жертвоприношеннях й увінчуватись, заходити в межі священних ділянок міської площі. Звідництво передбачало покарання від штрафу до страти [4, I. 1-184]. Той самий Демосфен зауважував: у випадку винності Андротіона у розпусті, він за законом не мав права займатись політичною діяльністю та входити у храм [24, XXII. 29-31, 73]. З позовом до архонта звертався Мелет з дему Пітта, звинувачуючи Сократа у розбещенні молоді, неповазі до існуючих богів й поклонінні новим [52, 2-3].

Обов'язок утримувати батьків, як відомо, був закріплений законодавчо. Громадянин, який його не виконував, за позовом «γραφὴ γονέων κακώσεως» міг бути підданий атімії [387, с. 337]. Заборона виступати перед громадянами поширювалась також на тих, хто вів недостойне життя, не шанував батьків, відмовлявся утримувати їх, нерозумно розтратив батьківське майно або будь-яку іншу спадкову власність [4, I. 28-32]. Подібне обмеження громадянських прав накладалось і за проявлене боягузтво у бою, яке суперечило прийнятим нормам поведінки [38, X. 1]. За втечу з поля битви, тобто дезертирство, афінянин зазнавав суспільного осуду, глузувань, міг бути вигнаний з поліса, підданий атімії. З

позовом до суду відносно дезертирства («λιποταξίου γραφή»), боягузтва («δειλίας γραφή») й ухилення від призову («ἀστρατείας γραφή») міг звернутись кожен громадянин [443, с. 91-123].

На полісні суди покладалось виховання громадян в дусі законів і справедливості, поняття якої входило до категоріальних уявлень про чесноти ідеального громадянина. У правосудді «справедлива рівність» передбачала врахування позитивних якостей людини. Арістотель акцентував, що громадянська справедливість передбачає рівність, якої прагнуть общинники [1, 1130b.30-1134b]. Лікург у промові проти Леократа стверджував: суд виховує молодь через приклади покарання злочинців й винагородження достойних людей [37, 10]. Демосфен апелював до ідеї, що позбавивши нагороди 500 недостойних вшанування співгромадян, судді зроблять кращими – добропорядніші та чеснішими, 10 тис. осіб або можливо і більше [24, XXII. 16, 25]. Про подібну функцію покарання, а також – про потребу відвідувати судові засідання у виховних цілях говорив Платон, пропонуючи закони «ідеальної держави». Прикладом громадянам мало стати безчестя винного у завданні тяжкої образи богам, батькам, державі [56, 854-855].

Дидактична роль відводилась суспільній думці, яка виступала альтернативою судовим процесам. Для громадян виступ перед судом часто був питанням боротьби за повагу і схвалення. Від успішності виступу залежала подальша участь у магістратурах й політична кар'єра [610, с. 148]. Натомість порушення полісних норм або звичаїв викликало суспільний осуд, особливо відчутний в умовах тісного зв'язку людини з колективом громадян; проявом його було, зокрема, занесення імен винуватців на стелу [24, IX. 45]. Громадський осуд неналежної поведінки так само здійснювався у судових промовах і постановках театру [443, с. 42]. Страх перед богами та сором перед соціумом Х. Туманс називає головними регуляторами поведінки гомерівського суспільства, які у IV ст. до н.е. починають втрачати свої стримуючі функції у зв'язку зі зниженням ролі релігії та занепадом моральності після Пелопоннеської війни [366, с. 437-438].

Ефективність способів покарання у суспільному сприйнятті афінян

визначаємо з огляду на можливості повторного вчинення дій, що призвели до звинувачення. Так, одними з найбільш серйозних покарань, уникнути яких прагнули афіняни, вважались – позбавлення громадянських прав, конфіскація майна, вигнання з поліса [38, VII. 26; 468, с. 36-39].

У промовах ораторів зустрічаємо звинувачення щодо продовження громадянином участі у політичному житті, попри атімію. Звісно, деякі з епізодів могли бути спекуляцією промовців заради формування у суддів вкрай негативного образу суперника. Однак, вірогідність реального існування подібних ситуацій дозволяє припустити, що випадки обмеження громадянських прав були досить поширеним явищем. За словами сторони звинувачення Андокід попри те, що був підданий атімії, вигнаний з міста, таки повернувся в Афіни й прагнув активної участі у державних справах – виступав в екклесії, голосував, відвідував храми й здійснював узливання на вівтарях [38, VI. 24-34]. Позбавлений громадянських прав, як боржник, Арістогітон продовжував виступати перед народом; це стало причиною нового позову проти нього [24, XXV. 28-30, 52]. Водночас говорити про те, що подібні види покарання виключали вчинення громадянами злочинів, за які вони передбачені, не можна. Аргументом на користь даної констатації є закон про покарання осіб, які, попри накладену на них атімію, обіймали посаду судді [24, XXIV. 50].

Вигнання з поліса й заборона ховати громадянина у його межах також належали до радикальних видів покарань та мали суттєвий психологічний вплив з огляду на світоглядні уявлення афінян, зокрема, важливість поховальних обрядів із подальшим вшануванням пам’яті померлого. Спільне місце поховання ідентифікувало родову належність людини [24, LVII. 67].

Штраф та ув’язнення були досить типовими формами покарань, які накладались за порушення норм, пов’язаних із приватним життям, державним управлінням, релігійною сферою. Штраф міг сплачуватись громадянином неодноразово [392, с. 128].

Виправдання за більшістю звинувачень, незалежно від способу покарань, було запорукою уникнення негативного поголосу – соціальних санкцій [556,

с. 104]. Приводом звернення позивача до суду у справі, пов'язаній з образою словом, вбачався острах перед несправедливим поголосом, який міг поширитись полісом та зашкодити чесному імені громадянина [38, X. 1-3, 21, 23]. Почесті й покарання могли мати спадковий характер, що підсилювало їхню дієвість у суспільній свідомості афінських громадян. Так, атімії міг бути підданий не лише сам злочинець, а його діти [468, с. 39-47].

Отже, почесті та похвала, передбачені законами покарання й суспільний осуд виступали дієвими інструментами врегулювання відповідності громадянина властивим полісній свідомості цінностям і морально-етичним нормам. В результаті реформ Солона та подальшої демократизації поліса право на отримання почестей, яке виокремлювало родову аристократію архаїчного періоду, поширилось на всіх представників колективу громадян. На відміну від гомерівського періоду з властивим йому типом нагород у вигляді матеріальних цінностей і коштовних призів кожному учаснику змагань, у VI-IV ст. до н.е. відзначення діяльності громадянина на благо поліса – сумлінне виконання посадових обов'язків, літургій, участь у переможних військових походах, перемоги у агонах, вагомі для держави окремі вчинки громадян або іноземців, набули суттєвого урізноманітнення. Нагородою достойним людям за піклування про благо поліса й перенесені небезпеки виступала похвала та почесті – вінки, публічні проголошення, сітесіс, проедрія, ателія, встановлення статуй, дарування землі, привселюдні поховання за державні кошти, а також – отримання цінних подарунків від міста. Надання почестей символізувало визнання громадянською общиною не тільки внеску людини у суспільне благо, а й відзначення громадянської та моральної доброчесності.

Афінське законодавство класичного періоду свідчить про те, що питання необхідності дотримання громадянином основних полісних цінностей, до яких ми відносили визнання вищості блага поліса, шанування богів, пращурів та батьків, патріотизм, свободу і справедливість, передписував закон. Зазначені цінності належали до основ полісного життя, порушення яких передбачало покарання у вигляді смертної кари, атімії, вигнання з поліса, конфіскації майна, штрафу,

ув’язнення тощо. Закон регламентував громадянську, політичну, релігійну доброчесність людини, її морально-етичну відповідність суспільним нормам. Порушення громадянином засад полісного життя засуджувалось суспільною думкою, що також виступало вагомим чинником врегулювання відповідності людини архетипному образу. До питання чеснот й громадської діяльності претендента звертались під час обрання його на посади шляхом голосування, так само – у судових процесах.

У колективній свідомості афінян засоби вшанування або засудження полісом їхньої діяльності впливали головним чином на добру або недобру славу, яка буде ширитись серед співгромадян, перейде нащадкам у спадок. Найбільш значимими видами почестей в матеріальному еквіваленті виступали ателія і дарування землі. За рівнем впливу на поширення слави вагомішими були – нагородження вінком із супутнім публічним проголошенням, встановлення статуй. З іншого боку, будь-який вид покарання спричиняв поширення недоброї слави про людину. Прагнення афінян до вшанування й уникнення покарань сприяли практичному втіленню ними усталеного у колективних уявленнях образу ідеального громадянина.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи опрацьований та використаний в роботі фактологічний матеріал, необхідно зробити наступні висновки.

1. В основі світоглядних орієнтирів давньогрецького соціуму містилось ціннісне ставлення членів громадянської общини до поліса як релігійної та політичної спільноти, а також – ціннісно-етичні домінанти самого поліса. Право долучатися до релігійних практик общини, яке з'являлося у афінян після введення у фратрію, передувало набуттю громадянства і реалізації політичних прав. Як наслідок, виокремлюються два етапи впливу релігійно-світоглядних пріоритетів на афінського громадянина. Перший етап характеризувався обрядами включення людини до складу фратрії, а отже – до громадянської общини як соціокультурної спільноти. Для другого етапу була властива її безпосередня участь у релігійних святах, відправлення обрядів із вшанування богів та героїв, виконання жрецьких або інших релігійних посадових обов'язків.

У свою чергу, ціннісно-етичні домінанти поліса становили основу політії, створювали ідеологічне підґрунтя для утворення образу взірцевого громадянина у колективних уявленнях афінян. Їхній зміст відображав трансформацію державного ладу, визначав місце громадянина в державі, комплекс взаємних прав та обов'язків. До ціннісно-етичних домінант поліса належали наступні принципи: евномія, ісономія, ісегорія, свобода, справедливість, повага до богів, пращурів, батьків, пріоритетність блага поліса, патріотизм, громадянська відповідальність.

Реалізація законодавчих ініціатив Солона спричинила виокремлення із загальної маси населення поліса «вдосконаленого колективу» повноправних громадян, організованого на засадах суспільної рівноваги – евномії. Така рівновага мала забезпечуватись гарантованими законом – особистою свободою афінських громадян, їхньою участю в екклесії та геліеї. Принцип ісономії, утверджений внаслідок реформ Клісфена, передбачав рівне право громадян на участь у політичному управлінні за законом, тобто, з урахуванням територіального представництва філ, а не лише майнового цензу. Збереження політії, заснованої на принципах евномії, пізніше ісономії, спільного блага

громадянської общини й стабільності суспільства, прямо пов'язувалось з реалізацією громадянами права участі у політичній діяльності. Цінності поліса втілювались у чеснотах громадянина, котрі становили морально-етичну складову його ідеального образу.

2. Витоки та причини виникнення суспільного концепту «ідеальний громадянин» у Стародавніх Афінах полягали в особливостях розвитку поліса як держави, міста та, передусім, громадянської общини, а саме: впливу політичних реалій VI-IV ст. до н.е., сутнісних складових громадянства та соціально-економічного сегмента поліса.

Політичні реалії VI-IV ст. до н.е. характеризувались становленням і розвитком поліса, процесом демократизації державного управління, виникненням поняття громадянства як правової категорії, збільшенням обсягу громадянських прав представників нижчих майнових цензів. Громадянство, набуте на підставі автохтонного походження роду, вважалось афінянами стрижневою умовою існування ісономії. В результаті поступового оформлення юридично-правового змісту поняття громадянства з кінця VI до середини V ст. до н.е., практика визначення належності до фратрії, яка врегульовувала законність шлюбу і походження дітей, була закріплена законодавчою нормою про набуття громадянства особою на підставі народження від двох повноправних батьків. Комплекс прав та обов'язків громадянина, реалізація яких мала забезпечити функціонування громадянської общини в межах існуючого політичного ладу, збереження і передачу соціокультурних норм, визначав сутнісні складові афінського громадянства.

Ключові громадянські права – участь в управлінні полісом, служба у громадянському ополченні, володіння земельною ділянкою, нерухомим майном виступали водночас почесними обов'язками й проявлялись у складових образу ідеального громадянина: воїна – захисника поліса; учасника політичної діяльності, відповідального за збереження політії; господаря ойкоса, котрий успішно веде господарство, справно виконує літургії, дотримуючись справедливості та пріоритетності блага поліса; високоморального, активного й

патріотично вихованого члена соціуму. Суспільно-політична ситуація сприяла утвердженню в полісній свідомості афінян образу ідеального громадянина як загальноприйнятого, крім того, надавала можливість досягнення арете завдяки діяльності на благо поліса.

Вплив соціально-економічного сегмента на складання архетипу полісної свідомості був заснований на тому, що соціальний статус громадянина, регламентація його прав залежали, після реформ Солона, від обсягів прибутку із землеволодіння. Земельний наділ і будинок, навколо яких формувався ойкос, складали основу приватної власності афінянина. Земельна ділянка виступала ідентифікуючою ознакою громадянина, гарантією його готовності захищати поліс, елементом престижності. Ойкос, із введення у який розпочиналась інтеграція дитини у общину, був базовим рівнем ідентичності, економічною основою дотримання обов'язків індивідуума перед полісом, що сприймалось як органічне втілення справедливості з точки зору прояву базової ціннісно-етичної складової полісного устрою. Належне виконання громадянських обов'язків фінансового характеру мав забезпечувати спадок, право на отримання якого врегульовувалось фратрією.

3. Зміст образу ідеального громадянина складали морально-етичні уявлення афінської полісної спільноти про доброчесність. До громадянських чеснот афіняни зараховували мужність та звитягу, помірність та поміркованість, честолюбство й прагнення до слави, розум і мудрість. Судові промови демонструють, що доброчесного громадянина вирізняло – благородне походження, наявність відзнак за військову службу й участь в управлінні полісом, сумлінне, часто понаднормове виконання літургій, уславлення поліса перемогами у агонах, успадкована слава пращурів, котрі так само відзначилися суспільно-корисною діяльністю. Громадянська доброчесність, яку афіняни проявляли за допомогою такої діяльності, сприймалась як запорука збереження демократії та заснованої на принципах рівності політії.

Основними способами реалізації громадянської доброчесності й, водночас, прикладним компонентом образу ідеального громадянина в Стародавніх Афінах

була, заснована на громадянській відповідальності, активність у соціокультурній та політичній діяльності. Афіняни розпочинали органічно долучатися до участі в соціокультурному житті поліса вже у дитячому віці, після введення у фратрію. Присутність дітей в ролі глядачів, учасників заходів на місцевих релігійних святах, панеллінських іграх сприяла їхній інкультурації, формуванню колективної ідентичності, спільної культурної пам'яті громадянської общини.

Засвоєні цінності, суспільні норми, моделі поведінки мали відтворюватись під час подальшої участі молоді у гімнастичних агонах. У такий спосіб афіняни намагались досягти визнання власних чеснот, здобути почесті й прославити поліс своїми перемогами. Крім того, на цих змаганнях хлопчики та юнаки демонстрували досягнений фізичний розвиток як підтвердження належної військової підготовки. Проявом громадянської доброчесності, гідним відзначення державою, виступало й виконання літургій.

З набуттям повноправності афіняни мали повну змогу доводити свою доброчесність завдяки участі у державному управлінні. Політична діяльність вважалась проявом ісономії, запорукою збереження існуючого політичного ладу. Участь у засіданнях екклесії із правом голосу, реалізація права законодавчої ініціативи, перегляду законів, виконання обов'язків судді на одному з рівнів судочинства, здійснення інших посадових обов'язків на рівні поліса, філи, дема було повсякденною справою, під час якої афінянин засвоював закони, норми суспільної моралі та етики, демонстрував особисті чесноти. На громадянській відповідальності формувався інструментарій врегулювання політичних процесів, до яких належали – закон про стасіс, остракізм, закони проти тиранії, ісангелія, «графе параномон».

4. Еволюція образу ідеального громадянина у колективній свідомості афінян відбувалась паралельно становленню громадянської общини й системи полісних цінностей, під безпосереднім впливом релігійного світогляду – уявлень про норми поведінки людини, закладених у взаємній угоді богів та людей. Проявом такої еволюції став перехід від аристократичного ідеалу громадянина-воїна, властивого соціальним уявленням та взірцям VIII-VII ст. до н.е., з акцентом на фізичну

підготовку як підґрунтя військових успіхів, благородне походження, заможність за рахунок військової здобичі, – до ідеалу доброчесного гармонійного активного громадянина VI-IV ст. до н.е.

Морально-етичний зміст образу ідеального громадянина засновувався на аристократичному етосі, культурні норми й моделі поведінки якого в процесі демократизації поліса протягом VI-V ст. до н.е. поступово поширювались на демос. Відповідно, змістової трансформації зазнали ключові, для позначення громадянської доброчесності, поняття «арете» й «калокагатія», а також – комплекс чеснот, ними уособлений. Арете і калокагатія VIII-VII ст. до н.е. були пов'язані з благородним походженням. Як органічна складова громадянської ідеології, арете набула політичного забарвлення. Вже на початку V ст. до н.е. арете позначала доброчесність, засновану на суспільній значимості діяльності кожного члена поліса. Змістове навантаження калокагатії також зазнало трансформації від переваги фізичного розвитку у Гомера до синкретичного поєднання фізичної та духовної досконалості у Ксенофонта. Симптоматично, що у VI-IV ст. до н.е. утвердження в общині принципів ісономії, ісегорії уможливило досягнення арете й калокагатії всіма афінськими громадянами, які спромоглися проявити доброчесність, реалізуючи громадянські обов'язки. Завдяки доступності тренувань і права участі у війні, для демосу став можливим найвищий прояв арете – смерть на полі бою з правом почесного поховання полісом. Моральна звитяга набула переваги над багатством та знатністю. Разом з тим, суспільна думка в Афінах VI-IV ст. до н.е. пов'язувала чесноти громадянина і цінність його діяльності з користю для держави, що визначало еволюцію їхнього змісту як морально-етичних категорій, порівняно із чеснотами гомерівських героїв.

5. Стрижневими засадами афінської пайдейї було виховання афінян в дусі полісної ідентичності й громадянської відповідальності. Пайдейя поставала афінським взірцем громадянської освіти – системою духовно-світоглядного «формування» громадян, у першу чергу спрямованою на їхню підготовку до участі у політичному і соціокультурному житті поліса, засвоєння та відтворення ними у своїй повсякденній діяльності полісних цінностей, морально-етичних

норм, культурних надбань. Пайдейя поєднувала освітню і соціокультурну складові, а її зміст адаптувався відповідно до еволюції образу ідеального громадянина.

Становлення архаїчної пайдейї, яка включала мусичний та гімнастичний компоненти, супутнє їм морально-етичне виховання, – завершилося наприкінці VI ст. до н.е. Відтоді фізична підготовка хлопчиків здійснювалась у громадських і приватних палестрах, гімнасіях, де вони також практикували жертвоприношення, спільно вшановуючи полісні божества. Мусична освіта ґрунтувалась на творах Гомера, ціннісне й духовно-етичне навантаження яких впливало на формування свідомості афінян.

На межі V-IV ст. до н.е. зі змісту мусичної освіти виокремилась граматика, що було спричинено зростанням ролі освіченості демоса внаслідок розширення його доступу до управління полісом. Крім того, діти здобували знання, засвоювали соціальні та культурні норми слухаючи публічні промови й виступи ораторів, філософів, політичних діячів, будучи присутніми на засіданнях суду, народних зборах тощо. Внесенню хлопчиків у списки громадян передував курс військової підготовки – дворічна ефебія, що своїми витоками сягала V ст. до н.е. Обов’язковість проходження ефебії всіма афінськими юнаками засвідчена полісним фінансуванням утримання ефебів; у свою чергу, екклесія обирала відповідальних за їхню підготовку уповноважених осіб.

Участь у громадських заходах, зокрема, в релігійних святах, процесіях, жертвоприношеннях так само входила у програму підготовки ефебів. Наявність загальнодоступних державних гімнасіїв, обов’язкова для афінських юнаків у IV ст. до н.е. ефебія, поширення елементарної письменності свідчать на користь того, що більшість афінян були включені у пайдейю та отримували базову підготовку, необхідну для виконання ними існуючих громадянських обов’язків. Пайдейя була доступна і для незаконнонароджених; останні мали право тренуватись в гімнасії та брати участь у відправленні релігійних ритуалів у святилищі в Кіносаргах.

Консолідуюче значення у вихованні громадян відводилось публічному

простору, який забезпечував передачу соціокультурних настанов та ідеалів, реалізацію права участі у житті поліса. Одночасно, саме він – як простір закону, політичної, релігійної діяльності, комунікації, візуалізації цінностей та громадянської доброчесності, – виконував освітню, дидактичну, соціалізуючу функції, сприяв формуванню колективної пам'яті, громадянської свідомості.

6. У VI-IV ст. до н.е. поліс застосовував два види мотивації суспільної активності афінян: психологічне стимулювання і грошове заохочення. Перший орієнтувався на пануючі у громадянській свідомості афінян ціннісні пріоритети – зокрема, справедливість як умову збереження політії та похідне від неї право кожного члена общини на частку у спільній колективній власності або прибутках держави. Другий – фінансові виплати, до яких належали містофорії, діобелія, відшкодування інвалідам, утримання дітей загиблих громадян, теорикон; означені виплати мали забезпечити реалізацію громадянами своїх соціальних і політичних прав як доказ функціонування демократії та збереження ісономії. Методи психологічного стимулювання обумовлювались архетипними рисами менталітету афінян – філотімією й агональністю. Вшанування чеснот, заслуг та діяльності громадянина на благо поліса слугувало суттєвим чинником задовільнення його честолюбства, відповідало поняттю справедливості.

У поєднанні з господарською діяльністю соціальна політика поліса становила економічну базу дозвілля як форми практичного забезпечення членам общини активної суспільної діяльності, надаючи їм можливість перманентно відволікатись від домогосподарства. В якості соціального інституту «полісне дозвілля» сягало своїми витоками описаних Гомером традицій військової аристократії, що надалі були запозичені демосом. За своєю сутністю афінське дозвілля – це активна діяльність. Воно створювало умови для участі кожного громадянина в управлінні полісом, включення у пайдейю та, як наслідок, досягнення визначених чеснот.

7. Засобами врегулювання відповідності індивідуума образу ідеального громадянина виступали нагородження та вшанування, суспільний осуд і закони. На визнання заслуговували доброчесні громадяни, мужні захисники міста, особи,

які піклувались про благо поліса, виконували літургії, брали активну участь у суспільно-політичному житті. Після реформ Солона справедливе відзначення внеску громадянина у славу і добробут поліса визнавалось правом рівного.

Нагородою достойним людям за турботу про благо поліса, пережиті тяготи й страждання вважались «похвала» і «почесті» – вінки, привселюдне уславлення, ателія, сітесіс, проедрія, встановлення статуй, дарування землі, публічні поховання за державні кошти, отримання цінних подарунків від міста. Суспільна похвала як відображення оцінки чеснот і вчинків стала індикатором відповідності людини вимогам полісного колективу. Афінське законодавство класичного періоду свідчить про те, що питання необхідності визнання й дотримання громадянином основних полісних цінностей, а також – його відповідність визначеним морально-етичним нормам, врегульовувались законом та суспільним осудом.

У полісній свідомості афінян способи врегулювання громадянської доброчесності різнились за ступенем дієвості, основним критерієм якої був вплив на поширення доброї або недоброї слави серед співгромадян. Найефективнішими видами почестей у такому контексті вважались: нагородження вінком із публічним проголошенням; встановлення статуї, що візуалізувала доброчесність людини, низка інших офіційних вшанувань. Наявність покарань за будь-якими зі звинувачень, крім випадків їх подальшого визнання несправедливими й акту скасування, впливала на поширення лихої слави, поголосу. Найважчими покараннями вважались – атімія, вигнання з поліса, заборона ховати злочинців в його межах; одночасно засуджений афінянин позбавлявся привілеїв свого громадянського статусу – прав участі у політичному і соціокультурному житті поліса.

Таким чином, образ ідеального громадянина, утверджений в колективній свідомості афінян VI-IV ст. до н.е., став наслідком соціально-політичних, економічних, духовно-релігійних особливостей розвитку поліса та відображав потребу соціуму у «створенні» належних громадян, здатних зберігати і відтворювати регламентовані засади полісного життя. Сформований та вихований

у пайдейї афінський громадянин – це наділена достатніми знаннями, уміннями й навичками людина, з усвідомленням набутої доброчесності шляхом отримання почестей і похвали, відсутністю підстав для покарань та найголовніше, – спроможна виконувати свої громадянські обов’язки, орієнтовані на досягнення блага поліса.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А. Твори античних авторів

1. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.

2. Платон. Бенкет / пер. з давньогр. У. Головач. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2018. 220 с.

3. Acusilas Argeus. Fragmenta historiae. *Early Greek Mythography : texts /* ed. by R. L. Fowler. Oxford university press, 2007. P. 1-28.

4. Aeschines. The speeches of Aeschines / transl. by C. D. Adams. Cambridge : Harvard university press, 1968.

5. Anacreon. Poems and fragments. *Lyra Graeca* : in 3 vol. / ed., transl. J. M. Edmonds. London, New York, 1922. Vol. 2. P. 136-221.

6. Aristophanes. The birds. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1927. Vol. 2. P. 127-289.

7. Aristophanes. The clouds. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1930. Vol. 1. P. 262-401.

8. Aristophanes. The frogs. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1927. Vol. 2. P. 293-437.

9. Aristophanes. The knights. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1930. Vol. 1. P. 120-259.

10. Aristophanes. The peace. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1927. Vol. 2. P. 2-123.

11. Aristophanes. The plutus. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1946. Vol. 3. P. 361-467.

12. Aristophanes. The thesmophoriazusae. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press,

1946. Vol. 3. P. 126-241.

13. Aristophanes. The wasps. *Aristophanes* : in 3 vol. / transl. by B. B. Rogers. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1930. Vol. 1. P. 404-549.

14. Aristotle. History of animals : in 3 vol. / transl. by A. L. Peck. Cambridge : Harvard university press, 1965-1991.

15. Aristotelis. Magna Moralia / recogn. F. Susemihl. Lipsiae : in aedibus B. G. Teubneri, 1883. 126 p.

16. Aristotle. On the soul. *On the soul. Parva naturalia. On breath* / transl. by W. S. Hett. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1957. P. 2-203.

17. Aristotle. Poetics. *Poetics. Longinus. On the sublime. Demetrius. On style* / ed. and transl. by S. Halliwell. Cambridge : Harvard university press, 1995. P. 3-141.

18. Aristotelis. Politeia Athenaion / ed. Th. Thalheim. Lipsiae : in aedibus B. G. Teubneri, 1914. 128 p.

19. Aristotle. Politics / engl. transl. by H. Rackham. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1959. 684 p.

20. Callinus. The elegiac poems of Callinus. *Elegy and iambus being the remains of all the Greek elegiac and iambic poets from Callinus to Crates excepting the choliambic writers with the Anacreontea* : in 2 vol. / ed., transl. J. Edmonds. London, New York, 1982. Vol. 1. P. 44-49.

21. Charo Lampsacenus. Fragmenta historiae. *Early Greek Mythography : texts /* ed. by R. L. Fowler. Oxford university press, 2007. P. 63-64.

22. Critias. Elegiac poems. *Elegy and iambus being the remains of all the Greek elegiac and iambic poets from Callinus to Crates excepting the choliambic writers with the Anacreontea :* in 2 vol. / ed., transl. J. Edmonds. London, New York, 1982. Vol. 1. P. 484-491.

23. Damastes Sigeus. Fragmenta historiae. *Early Greek Mythography : texts /* ed. by R. L. Fowler. Oxford university press, 2007. P. 67-72.

24. Demosthenes. Orationes : in 7 vol. / transl. by J. H. Vince (vol. 1-3), A. T. Murray

(vol. 4-6), N. W. De Witt, N. J. De Witt (vol. 7). London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1926-1939.

25. Dillon M., Garland L. Ancient Greece. Social and historical documents from archaic times to the death of Alexander the Great. Routledge sourcebooks for the Ancient world. London ; New York ; Routladge : Taylor & Francis group, 2010. 600 p.

26. Dinarchus. Orationes. *Minor attic orators* : in 2 vol. / transl. by J. O. Burtt. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 165-325.

27. Diogenes Laertius. Lives of eminent philosophers : in 2 vol. / transl. R. D. Hicks. Cambridge, MA : Harvard university press, 1925. Vol. 1 : Book 1-5. 592 p.

28. Euripides. Ion. *Euripides. Ion. Hippolytus. Medea. Alcestis.* / transl. byA. S. Way. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co. 1912. Vol. IV. P. 1-155.

29. Hecataeus Milesius. Fragmenta historiae. *Early Greek Mythography : texts /* ed. by R. L. Fowler. Oxford university press, 2007. P. 110-146.

30. Herodotus. Historiae : in 4 vol. / transl. A. D. Godley. Cambridge, Massachussets, London. 1975. Vol. 1 : Book I – II. 504 p.

31. Hesiod. Catalogue of women. *The shield. Catalogue of women. Other fragments* / ed., transl. by G. W. Most. Cambridge, Massachussets, London. 2007. P. 40-261.

32. Hesiod. Works and days. *Theogony. Works and days. Testimonia* / ed., transl. by G. W. Most. Cambridge : Harvard university press, 2006. P. 86-153.

33. Homer. Iliad : in 2 vol. / thansl. A. T. Murrey. Cambridge : Harvard university press, 1924, 1954. Vol. 1. 608 p. Vol. 2. 661 p.

34. Homer. The Odyssey : in 2 vol. / thansl. A. T. Murrey, rev. G. E. Dimock. Cambridge : Harvard university press, 1919, 1945. Vol. 1. 465 p. Vol. 2. 480 p.

35. Hyperides. Orationes. *Minor attic orators* : in 2 vol. / transl. by J. O. Burtt. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 370-605.

36. Isocrates. Orations. Letters : in 3 vol. / transl. G. Norlin (vol. 1-2), L. van Hook (vol. 3). London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1928-1929, 1945.

37. Lycurgus. Orationes. *Minor attic orators* : in 2 vol. / transl. by J. O. Burtt.

London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 9-157.

38. Lysias. Orationes / transl. by W. R. M. Lamb. Cambridge : Harvard university press, 1930. 244 p.

39. Menander. The arbitrants. *Menander, the principal fragments* / transl. by F. G. Allinson. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1921. P. 1-127.

40. Pausanias. Descriptions of Greece : in 6 vol. / transl. by W. H. S. Jones (vol. 1-2), H. A. Ormerod (vol. 2). London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1918. Vol. 1. 457 p., Vol. 2. 551 p.

41. Pherecydes Atheniensis. Fragmenta historiae. *Early Greek Mythography : texts /* ed. by R. L. Fowler. Oxford university press, 2007. P. 272-364.

42. Phocylides. Epic poems. *Elegy and iambus being the remains of all the Greek elegiac and iambic poets from Callinus to Crates excepting the choliambic writers with the Anacreontea :* in 2 vol. / Ed., transl. J. Edmonds. London, New York, 1982. Vol. 1. P. 172-181.

43. Plato. Alcibiades I. *Plato* : in XII vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1979. Vol. XII. P. 93-223.

44. Plato. Alcibiades II. *Plato* : in XII vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1979. Vol. XII. P. 225-273.

45. Plato. Axiochus. *Platonis quae exstant opera* : in 10 vol / transl. by F. Astius. Lipsiae : Weidmann, 1819. Vol. IX. P. 397-415.

46. Plato. Charmides. *Plato* : in XII vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1979. Vol. XII. P. 1-91.

47. Plato. Critias. *Plato* : in XII vol. / trasl. by R. G. Bury. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1981. Vol. IX. P. 225-307.

48. Plato. Crito. *Plato*: in X vol. / transl. by H. N. Fowler. Cambridge : Harvard university press, 2005. Vol. I. P. 147-191.

49. Plato. De virtute. *Platonis quae exstant opera* : in 10 vol / transl. by F. Astius. Lipsiae : Weidmann, 1819. Vol. IX. P. 426-435.

50. Plato. Definitiones. *Platonis quae exstant opera* : in 10 vol / transl. by F. Astius. Lipsiae : Weidmann, 1819. Vol. IX. P. 664-683.

51. Plato. Euthydemus. *Plato* : in X vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1952. Vol. IV. P. 373-505.

52. Plato. Euthyphro. *Plato*: in X vol. / transl. by H. N. Fowler. Cambridge : Harvard university press, 2005. Vol. I. P. 1-59.

53. Plato. Gorgias. *Plato, with an engl. transl. by W. R. M. Lamb.* Cambridge : Harvard university press, 1925. P. 247-533.

54. Plato. Hippias Minor. *Platonis quae exstant opera* : in 10 vol / transl. by F. Astius. Lipsiae : Weidmann, 1819. Vol. IX. P. 279-317.

55. Plato. Laches. *Plato* : in X vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1952. Vol. IV. P. 1-83.

56. Plato. Laws : in 2 vol. *Plato* : in XII vol. / trasl. by R. G. Bury. London : William Heinemann, Cambridge, MA : Harvard university press, 1980, 1984. Vol. X-XI.

57. Plato. Lysis. *Plato, with an engl. transl. by W. R. M. Lamb.* Cambridge : Harvard university press, 1925. P. 1-71.

58. Plato. Menexenus. *Plato* : in XII vol. / trasl. by R. G. Bury. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1981. Vol. IX. P. 329-381.

59. Plato. Phaedrus. *Plato*: in X vol. / transl. by H. N. Fowler. Cambridge : Harvard university press, 2005. Vol. I. P. 405-579.

60. Plato. Protagoras. *Plato* : in X vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1952. Vol. IV. P. 85-257.

61. Plato. Sophist. *Plato* : in X vol. / trasl. by H. N. Fowler. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1921. Vol. II. P. 259-459.

62. Plato. Symposium. *Plato, with an engl. transl. by W. R. M. Lamb.* Cambridge : Harvard university press, 1925. P. 73-245.

63. Plato. The Apology. *Plato*: in X vol. / transl. by H. N. Fowler. Cambridge : Harvard university press, 2005. Vol. I. P. 61-145.

64. Plato. The Lovers. *Plato* : in XII vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann ltd., Cambridge : Harvard university press, 1979. Vol. XII. P. 307-339.

65. Plato. The republic : in 2 vol. *Plato* : in XII vol. / trasl. by P. Shorey. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1967. Vol. V-VI.

66. Plato. The statesman. *Plato* : in XII vol. / trasl. by H. N. Fowler. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1975. Vol. VIII. P. 1-195.

67. Plato. Theages. *Plato* : in XII vol. / trasl. by W. R. M. Lamb. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1979. Vol. XII. P. 341-383.

68. Plato. Timaeus. *Plato* : in XII vol. / trasl. by R. G. Bury. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1981. Vol. IX. P. 1-253.

69. Plutarch. Alcibiades. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1916. Vol. 4. P. 1-115.

70. Plutarch. Aristides. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co., 1914. Vol. 2. P. 209-299.

71. Plutarch. Cimon. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co., 1914. Vol. 2. P. 403-467.

72. Plutarch. Lives of the ten orators (Vitae decem oratorum). *Moralia* : in 15 vol. / transl. H. N. Fowler. London : William Heinemann, Cambridge, MA : Harvard university press, 1960. Vol. 10. P. 341-457.

73. Plutarch. Lycurgus. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co., 1914. Vol. 1. P. 203-303.

74. Plutarch. On being a busybody (De curiositate). *Moralia* : in 15 vol. / transl. W. C. Helmbold. Cambridge, Massachussets, London, 1939. Vol. 6. P. 470-517.

75. Plutarch. Pericles. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1916. Vol. 3. P. 1-115.

76. Plutarch. Precepts of statecraft (Praecepta gerendae reipublicae). *Moralia* : in 15 vol. / transl. H. N. Fowler. Cambridge, Massachussets, London, 1960. Vol. 10. P. 156-299.

77. Plutarch. Solon. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co., 1914. Vol. 1. P. 403-499.

78. Plutarch. Table-Talk (Quaestiones convivales). *Moralia* : in 15 vol. / transl. P. A. Clement. Cambridge, Massachussets, London, Vol. 8, 1969. Vol. 9. 1961.

79. Plutarch. The dialogue on love (Amatorius). *Moralia* : in 15 vol. / transl. W. C. Helmbold. Cambridge, Massachussets, London, 1961. Vol. 9. P. 303-441.

80. Plutarch. The education of children (De liberis educandis). *Moralia* : in 15 vol. / transl. F. C. Babbitt. London, New York, 1927. Vol. 1. P. 1-69.

81. Plutarch. Themistocles. *Plutarch's lives* : in 10 vol. / transl. by B. Perrin. London : William Heinemann, New York : The Macmillan co., 1914. Vol. 2. P. 1-91.

82. Simonides. Poems and fragments. *Lyra Graeca* : in 3 vol. / ed., transl. J. M. Edmonds. London, New York, 1922. Vol. 2. P. 272-417.

83. Solon. Elegiac poems. Epic poems. Tetrameters. Iambi. *Elegy and iambus being the remains of all the Greek elegiac and iambic poets from Callinus to Crates excepting the choliambic writers with the Anacreontea :* in 2 vol. / Ed., transl. J. Edmonds. London, New York, 1982. Vol. 1. P. 114-155.

84. Sophocles : fragments / transl. by H. Lloyd-Jones. Cambridge : Harvard university press, 1996.

85. The «Old Oligarch». The Constitution of the Athenians. *The «Old Oligarch»: The Constitution of the Athenians attributed to Xenophon* / ed., transl. by J. L. Marr, P. J. Rhodes. Liverpool university press, 2008. P. 35-58.

86. Theophrastus. Characters / Ed., transl. J. Diggle. Cambridge university press, 2004. 600 p.

87. Thucydides. History of the Peloponnesian war : in 4 vol. / transl. by C. F. Smith. Cambridge : Harvard university press, 1919-1923.

88. Tyrtaeus. Elegiac poems. *Elegy and iambus being the remains of all the Greek elegiac and iambic poets from Callinus to Crates excepting the choliambic writers with the Anacreontea :* in 2 vol. / Ed., transl. J. Edmonds. London, New York, 1982. Vol. 1. P. 58-79.

89. Xenophanes. Fragment 2. *Xenophanes of Colophon. Fragments : a text and translation with commentary* / by James H. Lessner. Toronto : University of Toronto press. 2001. P. 55-61.

90. Xenophon. Apology. *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press,

1997. P. 637-663.

91. Xenophon. Constitution of the Lacedaemonians. *Scripta minora* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1946. P. 193-231.

92. Xenophon. Cyropaedia : in 2 vol. / transl. by W. Miller. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1914. Vol. 1. 416 p., Vol. 2. 496 p.

93. Xenophon. Hellenica : in 2 vol. / transl. by C. L. Brownson. London : William Heinemann, New York : G. P. Putman's sons, 1918-1921.

94. Xenophon. Memorabilia. *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1997. P. 1-359.

95. Xenophon. Oeconomicus. *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1997. P. 361-525.

96. Xenophon. Symposium. *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1997. P. 527-635.

97. Xenophon. Ways and means. *Scripta minora* / transl. by E. C. Marchant. London : William Heinemann, Cambridge : Harvard university press, 1946. P. 136-189.

В. Епіграфічні джерела

98. Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia. Fasc. 1: Decreta et tabulae magistratuum / Ed. D. Lewis. Berlin, 1981.

99. Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia. Fasc. 2: Dedicationes, catalogi, termini, tituli sepulcrales, varia, tituli Attici extra Atticam reperti, addenda / Ed. D. Lewis, L. Jeffery adiuvante Eberhard Erxleben. Berlin, 1994.

100. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia. Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1. / Ed. S. D. Lambert. Berlin, 2012.

101. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia. Pars IV. Dedicationes et tituli sacri. Fasc. 1. Dedicationes publicae / Eds. J. Curbera, A. K. Makres. Berlin,

2015.

С. Вазові зображення

102. Горбунова К. С. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже : каталог. Ленинград : Искусство, 1983. 224 с.

103. Государственные музеи Берлина. ГДР / сост Г. Р. Майер. Москва : Изобразительное искусство, 1983. 286 с.

104. Ancient Greece and Rome collection. *Museum of Fine Arts Boston*. URL: https://collections.mfa.org/objects/images?filter=collectionTerms%3AAncient%20Greece%20and%20Rome#filters. (дата звернення: 11.12.2022).

105. Ancient Greek art. *Museum of Cycladic art* https://cycladic.gr/en/exhibits/archaia-elliniki-techni. (дата звернення: 11.12.2022).

106. Ancient Mediterranean and middle eastern collection. *The Ackland Art Museum at UNC – Chapel Hill.* URL: http://ackland.emuseum.com/collections/32582/ancient-mediterranean-and-middle-eastern/objects. (дата звернення: 11.12.2022).

107. Collection. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection (дата звернення: 11.12.2022).

108. Corpus vasorum. *Classical art research centre. University of Oxford.* URL: https://www.beazley.ox.ac.uk/cva/. (дата звернення: 11.12.2022).

109. Greece gallery. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/objects/gallery.php?irn=330. (дата звернення: 11.12.2022).

110. Greek and Roman art. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search?department=13&showOnly=highlights. (дата звернення: 11.12.2022).

111. Greek vase painting. *The Metropolitan Museum of Art*. Bulletin, 1972. 68 p.

112. Griechish kultur. *Kunst Historisches museum Wien.* URL: https://www.khm.at/objektdb?id=11227&L=0&view=0&facet_date=-4500%3B2021&fq%5Bfacet_culture%5D%5B%5D=Griechisch&sort=score%3Adesc. (дата звернення: 11.12.2022).

113. Département des Antiquités grecques, étrusques et romaines collection. *Louvre*. URL: https://collections.louvre.fr/en/recherche?collection%5B0%5D=1. (дата звернення: 11.12.2022).

114. John Ringling bequest collection. *The Ringling.* URL: https://emuseum.ringling.org/emuseum/collections/54624/john-ringling-bequest/objects. (дата звернення: 11.12.2022).

115. Museum collection 6000 BCE – 1300. *The J. Paul Getty Museum.* URL: https://www.getty.edu/art/collection/search?date_range=-6000%3A1300. (дата звернення: 11.12.2022).

116. One thousand years of Ancient Greek Vases II from Greece, Etruria, Southern Italy featuring the Patricia Kluge collection. New Yourk – London : Royal Athena galleries. 2010. No. 88 : 1000 years of Greek Vases II. 97 p.

117. Recherche. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: https://recherche.smb.museum/?language=de&limit=15&controls=none. (дата звернення: 11.12.2022).

118. Vases Collection. Art & Archaeology artifact browser. *Perseus digital library*. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifactBrowser?object=Vase&field=Collection. (дата звернення: 01.12.2021).

D. Публікації матеріалів археологічних досліджень:

119. Boundary stones and house of Simon the Cobbler. *Agathe.gr*. URL: http://www.agathe.gr/guide/boundary_stones_and_house_of_simon_the_cobbler.html. (дата звернення: 01.12.2021).

120. Early burials from the Agora cemeteries / prep. by S. A. Immerwahr. Princeton ; New Jersey : ASCSA, 1973. 33 p.

121. Gods and heroes in the Athenian Agora / prep. by J. McK. Camp II. Princeton, New Jersey : ASCSA, 1980. 33 p.

122. Inscriptions from the Athenian Agora / prep. by B. D. Meritt. Princeton, New Jersey : ASCSA, 1966. 32 p.

123. Miniature sculpture from the Athenian agora / prep. by D. B. Thompson. At Atnens ; Princeton ; New Yersey : ASCSA, 1959. 32 p.

124. Monument of the Eponymous Heroes. *Agathe.gr*. URL: http://www.agathe.gr/guide/monument_of_the_eponymous_heroes.html. (дата звернення: 25.10.2021).

125. Neils J., Tracy S. V. The games at Athens. Princeton : ASCSA, 2003. 32 p.

126. The Athenian agora / prep. by D. B. Thompson. Princeton ; New Yersey : ASCSA, 1993. 32 p.

127. The Athenian citizen. Democracy in the Athenian Agora / ed. by M. Lang ; revised ed. prep. by J. McK. Camp II. Princeton : ASCSA, 2004. 33 p.

Література

128. Андреев В. Н. Структура частого богатства в Афинах V-IV вв. до н.э. *Вестник древней истории*. 1981. № 3. С. 21-47.

129. Андреев Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса. *Город и государство в древних обществах* : межвуз. сб. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1982. С. 3-17.

130. Андреев Ю. В. Историческая специфика греческой урбанизации. *Город и государство в античном мире. Проблемы исторического развития* : межвуз. сб. Ленинград, 1987. С. 4-34.

131. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 434 с.

132. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. Кн. IV. Запорожье, 2009. 310 с.

133. Андрух С. І., Каїра Ф. В. Нові знахідки античних монет неподалік Кам'янського городища. *Проблемы истории и археологии Украины* : Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича (Харьков, 4-5 ноября 2016 г.). Харьков, 2016. С. 30.

134. Андрух С., Тощев Г. Курган 5 (96) могильника «Солоха». Revista *Arheologica. Serie noua*. Vol. XV. Nr. 1. 2019. P. 77-84.

135. Артюхович Ю. В. Моральные ценности и нормы античности. *Научный альманах*. 2016. № 9-2 (23). С. 286-289.

136. Бабанская Е. А. Человек античного Боспора: мировоззрение и образ : дисс. … канд. ист. наук : 07.00.03. Белгород, 2015. 225 с.

137. Базалук О. А. Особенности перехода основных смыслов греческой пайдейи в

теории образования Средневековья. *ΣΗΟΛΗ. Философское антиковедение и классическая традиция.* 2018. Vol. 12.1. С. 243-258.

138. Балахванцев А. С., Буравчук О. Е. ΓΛΑΥΚΩΝ ΚΑΛΟΣ: вазопись и политика в классических Афинах. *Античный мир и археология.* 2015. Т. 17. С. 24-30.

139. Баранов С. А. Античный образ человека: исторический смысл и судьба в диалоге культур : автореф. дисс. … канд. философ. наук : 24.00.01. Великий Новгород, 2009. 18 с.

140. Белох К. Ю. Греческая история : в 2-х т. Москва, 2009. Т. 1. 467 с. Т. 2. 465 с.

141. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. Москва : Изд-во Московского университета, 1953. 304 с.

142. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973. 232 с.

143. Богаевскій Б. Л. Земледѣльческая религія Аѳинъ. Петроградъ : Типографія М. А. Александрова, 1916. Т. 1. 241 с.

144. Бондарь Л. Д. Афинские литургии V-IV вв. до н.э. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2009. 204 с.

145. Боннар А. Греческая цивилизация : в 2-х т. Ростов-на-Дону : Феникс, 1994. Т. 1. 448 с.

146. Бортник П. В. Идея человека в философии Платона, Аристотеля и неоплатоников : автореф. дисс. … канд. философ. наук : 09.00.03. Санкт-Петербург, 2007. 19 с.

147. Брагинская Н. В. Надпись и изображение в греческой вазописи. *Институт высших гуманитарных исследований*. URL: http://ivgi.rsuh.ru/article.html?id= 123756. (дата звернення: 05.11.2013).

148. Бузескул В. П. Античность и современность: современныя темы въ античной Греціи. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1913. 196 с.

149. Бузескул В. П. История афинской демократии. Санкт-Петербург : Гуманитарная Академия, 2003. 480 с.

150. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Санкт-Петербург : Коло, 2005. 672 с.

151. Бузольтъ Г. Очеркъ государственныхъ и правовыхъ греческихъ древностей.

Харьковъ : Типографія Адольфа Дарре, 1890. 320 с.

152. Булычева Е. В. Эйсфора – мирный налог в военное время (по данным договоров об аренде общественной земли в Аттике середины IV в. до н.э.). *Вестник РГГУ.* 2014. № 13 (135). С. 15-22.

153. Булычева Е. В. Организация и финансирование праздников Афродиты в Афинах и Северном Причерноморье в V-IV вв. до н.э. *Вестник РГГУ.* Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2016. № 11 (20). С. 9-16.

154. Буряк В. В. Enkyklios paideia – «античный круг образования». *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 6. С. 287-289.

155. Вар'ян О. Використання сюжетів давньогрецького вазопису у дослідженні концепції «ідеального громадянина». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXV. С. 244-247.

156. Вар'ян О. Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. молодих вчених. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 28-36.

157. Вар'ян О. Судова влада у Давній Греції як інститут формування особистості громадянина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 229-233.

158. Вар'ян О. Вплив полісу на формування образу ідеального громадянина у Давніх Афінах. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 275-280**.**

159. Вар'ян О. Відображення естетичної складової образу ідеального громадянина за матеріалами аттичного вазопису. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. Вип. XVII. С. 200-206.

160. Вар'ян О. Вплив давньогрецької пайдейї на формування особистості громадянина у античних полісах Північного Причорномор'я. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. Вип. XVIII. С. 181-186.

161. Вар'ян О. До питання про вплив публічного простору на формування

громадянина у Давніх Афінах та полісах Північного Причорномор'я (на прикладі Ольвії Понтійської). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* : зб. наук. пр. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. Вип. XIX. С. 213-223.

162. Вар'ян О. О. До питання про набуття статусу громадянина у Давніх Афінах класичного періоду. *Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства :* зб. тез і матеріалів доп. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 24-25 квітня 2017 р. Київ : Міжнародний центр громадянської політології при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 88-94.

163. Вар'ян О. Моральні та громадянські чесноти в структурі образу «ідеального громадянина» у Давніх Афінах. *Evropskỳ filozofickỳ a historickỳ diskurz*. 2017. Sv. 3. Vyd. 1. С. 150-161.

164. Вар'ян О.О. Ставлення до дитинства в Афінському полісі архаїчного та класичного періодів.*Стародавнє Причорномор'я*. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018 р. Вип. XII. С. 102-107.

165. Вар'ян О.О. Релігійний фактор в основі набуття громадянства у Стародавніх Афінах класичного періоду. *LAUREAIII. Античный мир и средние века* : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков : ООО «НТМТ», 2019. С. 44-47.

166. Вар'ян О.О. Ідеальний громадянин у колективних уявленнях афінян VI – IV ст. до н.е. *«Свій» vs «Чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя* : матер. міжнар. конф. (м. Київ, 27-28 жовтня 2022 р.). Київ : 2022. С. 38-43.

167. Велишский Ф. Ф. Бытъ грековъ и римлянъ / под ред. И. Я. Ростовцева. Прага : Типография И. Милиткій и Новакъ, 1878. 670 с.

168. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича. Москва : Прогресс, 1988. 224 с.

169. Вернигора Н. М. Історична динаміка антропного виміру естетичного ідеалу в західноєвропейській культурі : автореф. дис. … канд. іст. наук : 17.00.01. Київ, 2004. 21 с.

170. Ветошкина М. К. Воспитание гражданина и правителя в учении Ксенофонта

Афинского. *Историко-педагогический журнал*. 2016. № 2. С. 188-195.

171. Видаль-Накэ П. Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире / под. общ. ред. С. Г. Карпюка. Москва : Ладомир, 2001. 419 с.

172. Владимирская О. Ю. Алкмеониды и Филаиды афинские. *Публикации Центра антиковедения СПбГУ*. URL: http://centant.spbu.ru/aristeas/monogr/vladim_o/vlad_o01.htm. (дата звернення: 05.05.2021).

173. Воропаева Ю. П. Понятие о человеческом достоинстве в античности. *Перспективы науки*. 2012. № 9 (36). С. 52-59.

174. Востриков И. В. Военная система Афин в конце IV – III в. до н.э. *Ученые записки Казанского университета.* Серия : Гуманитарные науки. 2014. Т. 156. Кн. 3. С. 142-149.

175. Востриков И. В. Афинский патриотизм и функционирование института эфебии. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва, Магнитогорск, Новосибирск, 2014. № 2 (44). С. 3-10.

176. Востриков И. В. Уклонение от военной службы в классических Афинах. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* 2016. № 2. С. 9-16.

177. Гавриленко В. В. Образ тіла в культурі Давньої Греції (на матеріалі гомерівського епосу) : автореф. дис. … канд. філософ. наук : 17.00.01. Харків, 2007. 20 с.

178. Гаспаришвили А. Т. Власть и общественное мнение в афинской демократии: трибунал или рациональность. *Социологический журнал.* 2014. № 2. С. 134-143.

179. Гвоздева Т. Б. К истории конкурса мужской красоты в Древней Греции. *Вопросы истории*. 2001. № 1. С. 146-150.

180. Гвоздева Т. Б. Атлетизм в Древней Греции: любители и профессионалы. *Вопросы истории.* 2002. № 11. С. 161-165.

181. Гвоздева Т. Б. Великие Панафинеи: в тени Олимпийских игр. *Вестник Российского университета дружбы народов.* Серия : Всеобщая история. 2011. № 2. С. 36-47.

182. Гвоздева Т. Б. Награды на Панафинейских играх (перевод, вступительная

статья и комментарии). *Вестник Российского университета дружбы народов.* Серия : Всеобщая история. 2013. № 3. С. 84-95.

183. Гвоздева Т. Б. Ночное шествие на Панафинеях. *Вестник Российского университета дружбы народов.* Серия : Всеобщая история. 2016. № 1. С. 39-49.

184. Гвоздева Т. Б. Панафинейский праздник в комедиях Аристофана. *Вестник РГГУ.* Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2016. № 11 (20). С. 17-27.

185. Генкина Е. В. Ценности античного досуга как социально-культурная система : автореф. дисс. … канд. пед. наук : 13.00.05. Санкт-Петербург, 1998. 19 с.

186. Гиро П. Частная и общественная жизнь грековъ : в 6-ти вып. / пер. с фр. Н. И. Лихаревой. Санкт-Петербургъ : издание т-ва О. Н. Поповой, 1913. 100 с.

187. Глускина Л. М. О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса. *Вестник древней истории*. 1973. № 2. С. 27-41.

188. Глускина Л. М. Проблемы кризиса полиса. *Античная Греция: проблемы развития полиса* : в 2-х т. Москва : Наука, 1983. Т. 2. Кризис полиса. С. 5-42.

189. Глускина Л. М. Фратрия и род в структуре афинского полиса в IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1983. № 3. С. 39-52.

190. Глускина Л. М. Nothoi в социальной структуре афинского полиса IV в. до н.э. *Вестник древней истории.* 1987. № 3 (182). С. 84-96.

191. Год Б., Охріменко Н. Ігри у вихованні дітей і молоді Стародавньої Греції. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Полтава, 2011. Вип. 2. С. 90-97.

192. Голинська Х. О. Витоки сучасних політологічних концепцій громадянства: громадянство у Стародавніх Афінах. *Вісник Дніпропетровського університету.* Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 20. Вип. 23 (3). С. 68-73.

193. Гончарова О. М. Античне красномовство як елемент видовищної культури. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : наук. зап. Рівненського держ. гуманітарн. університету. 2011. Вип. 17. Т. 2. С. 8-12.

194. Грантовська О. А. Ідеал людської краси в античній культурі. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : наук. зап. Рівненського держ. гуманітарн. університету. 2010. Вип. 16. Т. 2. С. 119-124.

195. Гришин М. Г. Проблемы социальной политики Афинского государства в 1-ой половине V в. до н.э. *Античное общество – IV: Власть и общество в античности* : матер. междунар. конф. Антиковедов. (г. Санкт-Петербург, 5-7 марта 2001). Санкт-Петербург, 2001. URL: http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/grishin.htm. (дата звернення: 30.11.2021).

196. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ : ЕТНА-1, 2008. 174 с.

196a. Гуменний В. Л. Ex oriente ad romam: образи «іншого» та перебування представників царського роду Аршакідів у Римі наприкінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. *XXVI Сходознавчі читання А. Кримського* : матер. міжнар. наук. конф. (м. Київ, 30 листопада 2023 р.). Київ : Львів – Торунь, 2023. С. 22-25.

196b. Гуменний В. Л. «Alter orbis»? Тацит та образ парфян у римській латиномовній традиції доби Антонінів. *Проблемы истории и археологии Украины* : тезисы докл. XXI Междунар. конф. (г. Харьков, ноябрь 2020 г.). Харьков, 2020. С. 34.

197. Гуревич П. С. Философия человека : в 2-х ч. Москва, 1999. Ч. 1. 221 с.

198. Гущин В. Р. Закон об остракизме и первые остракофории в Афинах. *Античная история и классическая археология* : сб. научн. ст. / отв. ред. В. В. Дементьева. Москва, 2006. С. 95-110.

199. Гущин В. Р. Афинский Ареопаг: от Саламинской битвы до реформы Эфиальта (478-462 гг. до н.э.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия : История. Политология. Экономика. Информатика. 2009. Вып. 12. № 15 (70). С. 16-21.

200. Гущин В. Р. Фемистокл и Аристид: соперники или союзники? *Проблемы истории, филологии, культуры.* 2010. № 3 (29). С. 3-19.

201. Гущин В. Р. Эфиальт против Ареопага. *Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование* : докл. интернет-конф. URL: http://antik-yar.ru/events/cl-civ-2011/papers/gouschinvr. (Дата звернення: 11.09.2021).

202. Гущин В. Р. Eunomia, isonomia и demokratia в Афинах. *Laterna Nostra :* к юбилею проф. И. Л. Маяк. Санкт-Петербург : Алетейя, 2014. С. 66-81.

203. Гущин В. Р. Клисфен и demokratia. *МНЕМОН :* Исследования и публикации

по истории античного мира / под ред. проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург, 2018. Вып. 18.1. С. 71-86.

204. Гущин В. Р. Образ прошлого как политический миф: афинская автохтония (V-IV вв. до н.э.). *Schole. Философское антиковедение и классическая традиция*. 2019. Т. 13. № 1. С. 180-197.

205. Дементьева В. В. Античная свобода как основа современного понятия политической свободы (историографические заметки). *Государство. Общество. Религия : Проблемы всемирной истории* : сб. научн. тр. Ярославль, 2007. С. 3-10.

206. Дида І. А. Про пов'язання архітектурного вирішення Афінського акрополя і монументальних комплексів Північної Припонтиди. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 632 : Архітектура. С. 15-23.

207. Дмитриева Е. А. Образовательная культура: искусство пайдейи и герменевтика : автореф. дисс. … канд. культурологии : 24.00.01. Нижневартовск, 2009. 22 с.

208. Довженко Ю. С. К уточнению смыслового поля понятия «интеллектуальная элита» античного мира. *Интеллектуальная элита античного мира* : тез. докл. научн. конф., г. Санкт-Петербург, 8-9 ноября 1995 г. URL: http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1995-11/dovzsh.htm. (дата звернення: 08.04.2021).

209. Доманов В. Г. Исторические формы существования гражданского общества. *Философия права*. 2008. № 6. С. 64-68.

210. Драч Г. В. Агонистика и «человек агональный» в культуре Древней Греции. *Личность. Культура. Общество*. 2009. Т. XI. Вып. 2. №№ 48-49. С. 80-93.

211. Дэвис Дж. К. Демократия и классическая Греция / пер. с англ. Н. Н. Трубниковой ; под ред. И. А. Оказова. Москва : РОССПЭН, 2004. 295 с.

212. Евсеенко Т. П. К вопросу о «гражданской общине» в древнем мире. *Античная древность и средние века* : материалы XI междунар. научн. Сюзюмовских чтений, г. Екатеринбург, 26-28 марта 2003 г. Екатеринбург, 2003. Вып. 34. С. 9-22.

213. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. Москва : УЧПЕДГИЗ, 1940. 471 с.

214. Зайцев А. И. Свобода воли и божественное руководство в гомеровском эпосе. *Вестник древней истории.* 1987. № 3 (182). С. 139-142.

215. Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII-V вв. до н.э. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2000. 320 с.

216. Залюбовина Г. Т. Архаическая Греция: особенности мировоззрения и идеологии : уч. пособ. Москва, 1992. 92 с.

217. Звиревич В. Т. Античная антропология: от героя-полубога до «человечного человека». Екатеринбург, 2011. 244 с.

218. Зелінський А. Л. Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв. Київ, 2010. 663 с.

219. Зелінський А. Л. Обожнення Птолемея I родосцями: співвідношення заслуг і винагороди. *Східний світ.* 2012. № 4. С. 49-55.

220. Зелінський А. Л. До питання про прийняття епіклеси «Евергет» Птолемеєм III. Вісник Харківського національного уніеврситету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2023. Вип. 63. С. 10-29.

221. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. Петроград : «Огни», 1918. 163 с.

222. Зелинский Ф. Ф. История античной культуры. Санкт-Петербург, 1995. 380 с.

223. Змитрякова Ю. О. Образ древнегреческого героя Тезея и политическая ситуация в Афинах V века до н.э. *Ученые записки Казанского университета.* Серия : Гуманитарные науки. 2011. Т. 153. № 3. С. 80-86.

224. Зойя Л. Индивидуализация и пайдейя. *Журнал практической психологии и психоанализа.* 2004. № 2. С. 78-83.

225. Зоріна О. С. Пайдея в контексті античної трагедії (Есхіл, Софокл, Евріпід) : автореф. дис. … канд. філософ. наук : спец. 09.00.08. Київ, 2008. 17 с.

226. Ибрагимова З. З. Пайдейя: пафос созидания человека и государства. *Идеалы «Пайдейи» в евразийских реалиях начала XXI века* : матер. межвуз. конф., г. Казань, окт. 2002 г. Казань : КГУ, 2002. С. 5-8.

227. Иванов В. Дионис и прадионисийство. Санкт-Петербург, 1994. 342 с.

228. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека (эпоха великих воспитателей и воспитательных систем) / пер. с нем. М. Н. Ботвинника. Москва : «Греко-

латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1997. Т. 2. 335 с.

229. Карабущенко П. Л. Элитология Платона (античные аспекты философии избранности). Москва ; Астрахань : МОСУ, 1998. 214 с.

230. Карѣевъ Н. Государство-городъ античнаго міра. Опытъ историческаго построенія политической и соціальной эволюціи античныхъ гражданскихъ общинъ. Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1910. 348 с.

231. Карпюк С. Г. Общество, политика и идеология классических Афин. Москва : ИВИ РАН, 2003. 310 с.

232. Карпюк С. Г. Секретари-магистраты и/или писцы-профессионалы в Древней Греции. *Вестник РГГУ*. 2013. № 17. С. 171-180.

233. Кемерова Т. А. Теория социокультурной деятельности : уч. пособ. Екатеринбург, 2019. 103 с.

234. Кессіді Ф. Х. До проблеми «грецького дива». *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 3. С. 127-136.

235. Кессиди Ф. Х. К истокам греческой мысли. Москва : Алетейя, 2001. 278 с.

236. Кессиди Ф. Х. О «греческом чуде» и менталитете древних греков. *Философия и общество*. 2003. № 1. С. 135-143.

237. Ковалева И. И. Эрихтоний: миф в структуре Панафиней. *Вестник древней истории*. 2004. № 4 (251). С. 129-135.

238. Коваль Д. О. Образ дитини в мистецтві античності (Давні Греція та Рим). *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : зб. наук. пр. Київ : Міленіум, 2009. Вип. XXIII. С. 229-238.

239. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії. Київ : Основи, 1996. 615 с.

240. Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1961. 373 с.

241. Колобова К. М., Глускина Л. М. Очерки истории Древней Греции. Ленинград, 1958. 348 с.

242. Коптев А. В. Античное гражданское общество. *Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации* : сб. ст. / под ред. Ю. К. Некрасова. Вологда :

Русь, 1997. С. 11-30. URL: http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1261777086. (дата доступу: 01.11.2021).

243. Корецкая М. А. Интеллектуалы и власть. Эпизод I: кризис античной пайдейи. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. Серия : Философия. Филология. 2007. № 2. С. 32-41.

244. Косов Р. В. Политико-правовое измерение категорий «справедливость», «равенство», «свобода» в политической культуре Древней Греции. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : : в 2-х ч. Тамбов : Грамота, 2012. № 2 (16). Ч. 1. С. 98-101.

245. Кравченко Н. Ю. Основы типологизации гражданской идентичности: полисный период античности. *Известия Саратовского университета*. Серия : Социология. Политология. 2013. Т. 13. Вып. 4. С. 13-16.

246. Кругликова Г. И. Образцовый гражданин в Афинском полисе: проблемы общественного долга и идеалов. *Современные проблемы подготовки специалистов по социальной работе и социальной педагогике* : матер. междунар. 3-й научно-практ. конф., г. Екатеринбург, 27-28 марта 2003 г. Екатеринбург : Издательство РГППУ, 2003. Вып. 1. С. 180-189.

247. Кудрявцева Т. В. Афинская демократия и первые процессы по «жалобе на противозаконие». *МНЕМОН: Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2003. Вып. 2. С. 89-116.

248. Кудрявцева Т. В. Народный суд и афинская демократия : автореф. дисс. … д.и.н. : 07.00.03. Санкт-Петербург, 2008. 42 с.

249. Кудрявцева Т. В. Процессы стратегов по исангелии в IV в. до н.э. и афинская демократия. *История. Мир прошлого в современном освещении* : сб. начн. ст. к 75-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2008. С. 166-182.

250. Кудрявцева Т. В. Писцы и секретари в афинском судопроизводстве. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета.* Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2013. № 17. С. 205-223.

251. Кудрявцева Т. В. Идеи правосудия и справедливости в античных магических табличках: сравнительно-исторический аспект. *Религия. Церковь. Общество : исследования и публикации по теологии и религии.* 2014. Вып. 3. С. 98-114.

252. Куланж Ф. де Гражданская община древнего мира. Санкт-Петербург : Типография Б. М. Вольфа, 1906. 459 с.

253. Куланж Ф. де Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима / пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. 414 с.

254. Куле К. СМИ в Древней Греции. Сочинения, речи, разыскания, путешествия / пер. с фр. С. В. Кулланды. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 256 с.

255. Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции. Ленинград : Книгоиздательство «Сеятель» Е. В. Высоцкого, 1925. 240 с.

256. Кулишова О. В. Афинская демократия и театр. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История. 2010. Вып. 1. С. 32-38.

257. Кулишова О. В. Хор в древнегреческом театре V в. до н.э. *Маска и театр в зрелищной культуре античного мира* : сб. научн. ст. / под ред. О. В. Кулишовой, А. Д. Пантелеева. Санкт-Петербург, 2015. Т. 23. С. 36-51.

258. Кульчицький С. В. Громадянство. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 213.

259. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / пер. с польск. В. К. Ронина. Москва : Высшая школа, 1990. 351 с.

260. Курбатов А. А. Аристократия в Древней Греции в VIII-VI вв. до н.э. *Вопросы истории*. 2006. № 10. С. 115-123.

261. Куторга М. О политической и философской сторонѣ аѳинской образовнности. Санкт-Петербург, 1843. 30 с.

262. Лазуріна Н. П. Громадянські чесноти як стрижневий елемент філософських концепцій людини Платона і Аристотеля, як витоки сучасної проблеми формування громадянської компетентності особистості. *Гілея: науковий вісник*. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 53 (№ 10). С. 349-354.

263. Латышев В. В. Очерк греческих древностей : в 2 ч. Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. Ч. 1 : Государственные и военные древности. 347 с.

264. Латышев В. В. Очерк греческих древностей : в 2 ч. Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. Ч. 2 : Богослужебные и сценические древности. 319 с.

265. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии / пер. с нем. Н. Фёдоровой. Москва : Энигма, 1996. 368 с.

266. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. Москва : Мысль, 1993. 962 с.

267. Лосев А. Ф. История античной эстетики : в 8 т. Харьков : Фолио ; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. Т. 1 : Ранняя классика. 624 с.

268. Лосев А. Ф. История античной эстетики : в 8 т. Харьков : Фолио ; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. Т. 2 : Софисты. Сократ. Платон. 846 с.

269. Лосев А. Ф. История античной эстетики : в 8 т. Харьков : Фолио ; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. Т. 3 : Аристотель и поздняя классика. 880 с.

270. Лупаренко С. Сутність поняття «дитинство» в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 44. С. 286-294.

271. Лурье С. Я. История Греции : курс лекций. Санкт-Петербург, 1993. 680 с.

272. Лысюк А., Соколовская М. Воспитание гражданского этоса в античности: в поисках идеального гражданина. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. До 45-річчя від дня народження Вегеша Миколи Михайловича. Ужгород : Говерла, 2009. Вип. 12. С. 42-45.

273. Львов А. В. Проблема идеального гражданина в античных политико-правовых учениях (Аристотель, Цицерон) : автореф. дисс. … канд. юр. наук : 12.00.01. Москва, 2000. 16 с.

274. Макаров И. А. Идеологические аспекты ранней греческой тирании. *Вестник древней истории*. 1997. № 2. С. 25-42.

275. Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. Москва : Наука, 1975. 273 с.

276. Маринович Л. П. Гражданин на празднике Великих Дионисий и полисная идеология. *Человек и общество в античном мире* : сб. ст. Москва, 1998. С. 295-362.

277. Маринович Л. П. Античная и современная демократия: новые подходы к сопоставлению : уч. пос. Москва : КДУ, 2007. 212 с.

278. Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. Древний город и античный полис. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. Москва : Наука, 1995. С. 93-99.

279. Марру А.-И. История воспитания в античности (Греция) / пер. с фр. А. И. Любжина, М. А. Сокольской, А. В. Пахомовой. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1998. 425 с.

280. Махланюк А. В. Духи предков, доблесть и дисциплина: социокультурные и идеологические аспекты античной военной истории в новейшей историографии. *Вестник древней истории*. 2010. № 3 (274). С. 141-162.

281. Медведев А. П. Был ли греческий полис государством? *Античный мир и археология* : межвуз. сб. научн. труд. Саратов, 2006. Вып. 12. С. 17-32.

282. Межерицкая С. И. Древнегреческие надгробные речи частным лицам и риторический канон. *Индоевропейское языкознание и классическая филология.* 2012. Т. XVI. С. 486-521.

283. Мисюра Т. М. Місто як предмет філософсько-культурологічної рефлексії : автореф. дис. … канд. філософ. наук : 09.00.04. Київ, 2011. 17 с.

284. Місюн А. В. Еволюція індивідуальності в культурі античності (на матеріалі аттичної трагедії) : автореф. дис. ... канд. мистецтв. : 17.00.01. Харків, 1998. 16 с.

285. Немировский А. И. История Древнего мира. Античность : в 2-х ч. Москва, 2000. Ч. 1. 448 с.

286. Нефедкин А. К. Нагота греческого воина: героика или реальность? *Проблемы античной истории* : сб. научн. ст. к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2003. С. 151-170.

287. Никитюк Е. В. К развитию представлений об идеальном человеке в греческой литературе V-IV вв. до н.э.: понятие и образ «kalo»; «kajgaqov» у Ксенофонта. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История, языкознание, литературоведение. 1994. Вып. 1 (№ 2). С. 111-116.

288. Никитюк Е. В. Оратор Андокид (к характеристике афинской образованной

элиты на рубеже V-IV вв. до н.э.). *Интеллектуальная элита античного мира* : тез. докл. научн. конф., г. Санкт-Петербург, 8-9 нояб. 1995 г., Санкт-Петербург, 1995. С. 28-31.

289. Никитюк Е. В. Оратор Андокид и процессы по обвинению в нечестии (ΑΣΕΒΕΙΑ) в Афинах на рубеже V-IV вв. до н.э. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История, языкознание, литературоведение. 1996. Вып. 3. (№ 16). С. 23-36.

290. Никитюк Е. В. Процессы по обвинению в нечестии (асебии) в Афинах в последнюю четверть V в. до н.э. *Античный мир. Проблемы истории и культуры* : сб. научн. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1998. С. 117-138.

291. Никитюк Е. В. Процессы по обвинению в религиозном нечестии (ασεβείᾳ) в Афинах в последней четверти V в. до н.э. (к проблеме кризиса полисной идеологии) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Санкт-Петербург, 1999. 23 с.

292. Никитюк Е. В. Афинская эфебия IV-III вв. до н.э. *Война и военное дело в античности (Para bellum)*. Санкт-Петербург, 2001. № 12. С. 57-68.

293. Никитюк Е. В. Социальная политика Афин после восстановления демократии в 403 г. до н.э. по декрету Феозотида. *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2013. Вып. 13. С. 71-90.

294. Никитюк Е. В. Декрет Феозотида: к вопросу об афинских nothoi. *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2014. Вып. 14. С. 109-118.

295. Никитюк Е. В. Калокагатия античная и современная: к вопросу о преемственности древнегреческих педагогических идеалов. *Наука и образование : сохраняя прошлое, создаём будуще* : сб. ст. VII Междунар. научно-практ. конф. / под общ. ред. Г. Ю. Гуляева. Пенза : Наука и просвещение, 2017. С. 60-63.

296. Нильссон М. Греческая народная религия / пер. с англ. С. Клементьева, отв. ред. проф. А. И. Зайцев. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 218 с.

297. Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Феномен античного праздника в

интерпретации Ф. Ф. Зелинского. *Ярославский педагогический вестник*. 2010. № 1. С. 227-233.

298. Островерх М. О. Античне уявлення про громадянство в зіткненні цивілізацій Заходу і Сходу. *Гуманітарний часопис*. 2010. № 4. С. 38-43.

299. Павловская А. И. «От гражданина к подданному» – имел ли место этот процесс в Греции в IV в. до н.э.? *Вестник древней истории*. 1998. № 4 (227). С. 15-23.

300. Пальцева Л. А. Формирование судебной системы Афин (до конца VII в. до н. э.). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История. 2009. Вып. 3. С. 28-43.

301. Пальцева Л. А. Судопроизводство в Греции в VII-VI вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История. 2011. Вып. 1. С. 17-24.

302. Пантелєєва І. А. Антична людина в контексті культури дозвілля. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 98-109.

303. Пантелеева И. А. Становление античной риторики: хронология риторических методов и стилей (Платон, Аристотель). *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2013. Вип. 3. С. 109-117.

304. Пасько Я. І. Приватні і публічні виміри полісного ладу: суперечності громадянсько-владної моделі. *Схід*. *Аналітико-інформаційний журнал.* Донецьк, 2001. № 2. С. 58-62.

305. Перевалов С. М. Антропоцентризм греческого полиса (на примере его становления). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва – Магнитогорск, 2004. Вып. XIV : в честь 70-летия проф. Г. А. Кошеленко. С. 32-38.

306. Петракова А. Е. Чаши Мастера Бегунов в собрании Государственного Эрмитажа (к вопросу об атрибуции массовой продукции аттических вазописцев). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т. 12. № 3 (3). С. 814-822.

307. Петрова І. В. Форми дозвілля в античності: культурологічний потенціал. *VII культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва. «Культурна*

трансформація сучасного українського суспільства» : матер. Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 4-5 черв. 2009 р. Київ : ДАККіМ, 2009. Ч. 2. С. 251-256.

308. Печатнова Л. Г. Гипомейоны и мофаки: (Структура гражданского коллектива Спарты). *Вестник древней истории.* 1993. № 3 (206). С. 100-115.

309. Пёльман Р. История античного коммунизма и социалыизма. Санкт-Петербург : Издание Брокгауз – Ефрон, 1910. 712 с

310. Помников О. И. Развитие идеи справедливости в древнегреческой общественной мысли (протофилософский период). *Філософські дослідження* : зб. наук. пр. Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2010. Вип. № 11. С. 1-12.

311. Поникаровская М. В. Политическая жизнь в Афинах в первой половине V в. до н.э. в отражении трагедий Эсхила : дисс. … к.и.н. : 07.00.03. Санкт-Петербург, 2016. 178 с.

312. Преображенский П. Ф. В мире античных идей и образов. Москва, 1965. 393 с.

313. Рабінович О. Р. Ідея виховання та її теоретичне обґрунтування в античній філософії : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2009. 15 с.

314. Расширение греческого мира. VIII-VI века до н.э. / под ред. Дж. Бордмэна, Н.-Дж.-Л. Хэммонда ; пер. с англ. А. В. Зайкова. Москва : Ладомир, 2007. 653 с.

315. Рогожа М. М. Домодерні моделі громадянського життя: античний поліс як простір громадянської моралі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Серія : Філософія. Політологія. 2009. № 91-93. С. 35-38.

316. Родс П. Дж. Афинская демократия. *Античность и средневековье Европы* : межвуз. сб. научн. ст. Пермь, 1998. С. 40-52.

317. Розин В. М. Предпосылки и особенности античной культуры. Москва, 2004. 297 с.

318. Рунг Э. В. ΠΡΟΔΟΣΙΑ: феномен предательства в классической Греции. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* Серия : История. 2016. № 2. С. 77-87.

319. Ручинская О. А. Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья. *Древности - 1994. Харьковский*

историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 73-86.

320. Ручинская О. А. К вопросу о «поощрении» и «порицании» в греческой гражданской общине (по материалам Ольвии эллинского периода). *LAUREA* : К 80-летию проф. В. И. Кадеева : сб. научн. труд. Харьков, 2007. С. 94-100.

321. Ручинская О. А. Эллинская «пайдейя» в северопонтийской интерпретации. *Проблемы истории и археологии Украины* : матер. VII Междунар. научн. конф., г. Харьков, 28-29 окт. 2010 г. Харьков : НТМТ, 2010. С. 47.

322. Рымарович С. Н. Дом-ойкос, государство-полис и мир-космос: смысловая иерархия бытия в античной культуре. *Вестник Тамбовского университета*. Серия : Гуманитарные науки. 2012. Вып. 12 (116). С. 339-343.

323. Савостина Е. А. Надпись на вазе. О значении слова в изобразительном пространсве греческой вазописи. *Античный мир и археология.* 2013. Вып. 16. С. 77-85.

324. Сайкина Г. К. Пайдейя как онтологическая «забота о себе». *Идеалы «Пайдейи» в евразийских реалиях начала XXI века* : матер. межвуз. конф., г. Казань, окт. 2002 г. Казань : КГУ, 2002. С. 3-5.

325. Саллапа-Элиопулу А., Закирова Г. Ф. (пер.), Каримов А. Р. (пер.). Музыкальное образование и калокагатия в Древней Греции. Перевод. *Философские науки.* 2013. № 6. С. 133-141.

326. Селиванова Л. Л. Древние Пифийские и современные Дельфийские игры. *Проблемы истории, филологии, культуры.* 2007. № 17. С. 14-42.

327. Селиванова Л. Л. Победа и (или) смерть на общегреческих играх. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2014. № 1 (43). С. 3-22.

328. Семенюк К. С. Калокагатія: сутність і специфіка історичної трансформації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Філософія. Політологія. 2005. № 70-72. С. 34-37.

329. Сёмушкин А. В. Античная калокагатия как общечеловеческий идеал совершенства. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия : Философия. 2007. № 3. С. 52-59.

330. Сизов С. К. Понятие ὀλιγαρχία ἰσόνομος у Фукидида (III.62.3). *Вестник*

Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2012. № 6 (1). С. 201-208.

331. Сисс Дж., Детьен М. Повседневная жизнь греческих богов / пер. с фр. Я. В. Никитина. Москва : Молодая гвардия, 2003. 276 с.

332. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. Киев : Институт истории Украины, 2009. 363 с.

333. Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причорноморья. Киев : Институт истории Украины, 2010. 324 с.

334. Скржинская М. В. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. Киев : Институт истории Украины, 2014. 250 с.

335. Сороцкий М. С. Героический этос гомеровских времен. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки.* 2012. № 2. С. 78-84.

336. Ставнюк В. В. Особенности политической борьбы в Афинах в начале V в до н.э. *Античность и раннее средневековье. Социально-политические и этнокультурные процессы* : межвуз. сб. научн. тр. Н. Новгород, 1991. С. 26-37.

337. Ставнюк В. В. Формування полісного устрою в Аттиці і «синойкізм Тесея». *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 1999. № 2. С. 190-200.

338. Ставнюк В. В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. Київ : «Прам-М», 2004. 248 с.

339. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ : Аквілон-Плюс, 2005. 216 с.

340. Ставнюк В. В. Щодо змісту «архаїчної революції» в античній Елладі: «поліс заради свободи». *Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання* : зб. наук. пр. за матер. доп. та повідомл. VIII Всеукр. наук.-практ. Семінару (28-29.03.2013). Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013.

341. Стратановский Г. А. Примечания. *Фукидид. История.* Ленинград : «Наука», 1981. С. 439-514.

342. Строгецкий В. М. Экономическая политика Афин в процессе формирования Афинской империи. *Государство, политика и идеология в античном мире* : межвуз. сб. Ленинград, 1990. С. 42-60.

343. Строгецкий В. М. Полис и империя в классической Греции. Нижний Новгород : НГПИ им. М. Горького, 1991. 244 с.

344. Строгецкий В. М. Гражданский коллектив полиса (проблемы становления и особенности развития в архаический и раннеклассический периоды). *Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества* : межвуз. сб. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1995. С. 5-12.

345. Строгецкий В. М. Становление и развитие интеллектуальной элиты в классической Греции и формы ее активности. *Интеллектуальная элита античного мира* : тез. докл. научн. конф., г. Санкт-Петербург, 8-9 ноября 1995 г. URL: http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1995-11/strogetz.htm. (дата звернення: 22.10.2021).

346. Строгецкий В. М. Роль народного собрания в коммуникативных отношениях в классическом греческом полисе. *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2006. Вып. 5. С. 231-240.

347. Строгецкий В. М. Афины и Спарта. Борьба за гегемонию в Греции в V в. до н. э. (478-431 гг.). Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ ; АКРА, 2008. 291 с.

348. Строгецкий В. М. Народное собрание в древнегреческом полисе: ширма, символ или фундамент полисной структуры? *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2008. Вып. 7. С. 97-104.

349. Строгецкий В. М. Роль информации и проблема коммуникативных отношений в классическом полисе. *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2013. Вып. 2. С. 135-152.

350. Суриков И. Е. Перикл и Алкмеониды. *Вестник древней истории*. 1997. № 4 (223). С. 14-36.

351. Суриков И. Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита. *Вестник древней истории.* 2004. № 1. С. 3-30.

352. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте епохи. Время расцвета демократии. Москва : Наука, 2008. 383 с.

353. Суриков И. Е. Солнце Эллады: история афинской демократии. Санкт-

Петербург : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. 360 с.

354. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин. Москва, 2009. 256 с.

355. Суриков И. Е. Греческий полис архаической и классической эпох. *Античный полис :* курс лекций / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. Москва, 2010. С. 8-54.

356. Суриков И. Е. Как назывался высший орган власти в демократическом афинском полисе? *Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование* : докл. интернет-конф. URL: http://antik-yar.ru/events/cl-civ-2011/papers/surikovie. (дата звернення: 21.08.2021).

357. Суриков И. Е. Полис, логос, космос: мир глазами эллина. Категории древнегреческой культуры. Москва, 2012. 304 с.

358. Суриков И. Е. Афинские граждане архаической и классической эпох как писцы. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета.* Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2013. № 17. С. 181-204.

359. Суриков И. Е. Античная Греция : ментальность, религия, культура. Москва, 2015. 720 с.

360. Суриков И. Е. Некоторые проблемы поэзии Солона. *Проблемы истории, филологии, культуры.* 2015. №. 2 (48). С. 3-23.

361. Суриков И. Е. Прозвища у греков архаической и классической эпох. I. Предварительные соображения общетеоретического характера. *Проблемы истории, филологии, культуры.* 2017. №. 1 (55). С. 19-34.

362. Суриков И. Е. Семья и род как феномены культуры в античности: древнегреческие ΟΙΚΟΣ и ΓΕΝΟΣ в сравнении с римскими FAMILIA и GENS. *Вестник РГГУ.* Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2018. № 7 (40). С. 126-142.

363. Тарасова Л. В. От αρετη к παιδεια: сакральные аспекты воспитания гражданина в Древней Греции. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета.* Серия : Культура. История.

Философия. Право. 2017. № 1. С. 45-53.

364. Тахо-Годи А. А. Примечания. *Платон. Собрание сочинений* : в 4 т. Москва, 1990. Т. 1. С. 682-842.

365. Тахо-Годи А. А., Лосев А. Ф. Греческая культура в мифах, символах и терминах. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 717 с.

366. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н.э.). Санкт-Петербург, 2002. 544 с.

367. Туманс Х. Две потестарные модели в древней Греции. *Проблемы античной истории* : сб. науч. ст. Санкт-Петербург, 2003. С. 106-132.

368. Туманс Х. О месте города в системе полисных ценностей. *МНЕМОН : Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2009. Вып. 8. С. 19-48.

369. Уемлянина Е. С. Пайдейя как образование личности : автореф. дисс. … канд. философ. наук : 09.00.11. Архангельск, 2002. 22 с.

370. Февр Л. Бои за историю. Москва, 1991. 629 с.

371. Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней класики (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург : Гуманитарная Академия, 2001. 602 с.

372. Фролов Э. Д. Парадоксы истории – парадоксы античности. Санкт-Петербург, 2004. 420 с.

373. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. Санкт-Петербург, 2004. 266 с.

374. Фролов Э. Д. Феномен досуга в античном мире. *Парадоксы истории – парадоксы античности*. Санкт-Петербург, 2004. С. 292-297.

375. Фролов Э. Д. История и историк в античном мире. *Античный мир и археология* : межвуз. сб. научн. труд. Саратов, 2006. Вып. 12. С. 1-14.

376. Фролов Э. Д. К проблеме национальной идентичности в античном мире: концепция эллинства в греческой литературе классической эпохи. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2 : История. 2009. Вып. 3. С. 53-59.

377. Хабихт Х. Афины. История города в эллинистическую эпоху / пер. с нем. Ю. Г. Виноградова. Москва : Ладомир, 1999. 416 с.

378. Ханкевич О. И. К вопросу о структуре античного общества. *Лістападаўскія*

сустрэчы-8 : зб. арт. па матір. Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава / навук. рэд. В. А. Фядосік, І. А. Еўтухоў. Мінск : БДУ, 2011. С. 56-61.

379. Цымбал О. Г. Финансовые реформы в Афинах IV в. до н.э. (к проблеме кризиса греческого полиса) : дисс. … к.и.н. : 07.00.03. Ярославль, 2015. 293 с.

380. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции / пер. с фр. Т. Баженовой. Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : АСТ МОСКВА, 2009. 368 с.

381. Шанин Ю. Герои античных стадионов. Москва, 1971. 72 с.

382. Шмидт К. История педагогики. Москва, 1877. 500 с.

383. Шульга С. Громадянський ідеал античного грецького полісу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : наук. зап. Рівненського держ. гуманітарн. університету. 2009. Вип. 17. С. 97-99.

384. Эндрюс А. Рост Афинского государства. *Кембриджская история древнего мира* / под ред. Дж. Бордмэна, Н.-Дж.-Л. Хэммонда ; пер. с англ. А. В. Зайкова. Москва : Ладомир, 2007. Т. 3. Ч. 3. Расширение греческого мира. VIII-VI века до н.э. С. 430-472.

385. Янковський С. В. Витоки філософії та соціокультурна ідентичність греків Античної доби. *Філософські дослідження* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ, 2011. Вип. 14. С. 43-51.

386. A companion to Archaic Greece / eds. by K. A. Raaflaub, H. van Wees. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2009. 750 p.

387. A companion to families in the Greek and Roman world / ed. by B. Rawson. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2011. 643 p.

388. A companion to Greek art / eds. by T. J. Smith, D. Plantzos. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2012. Vol. II. 836 p.

389. Aasgaard R. Children in antiquity and early Christianity: research history and central issues. *Familia*. 2006. Vol. 33. P. 23-46.

390. Adkins A. W. H. Moral values and political behaviour in Ancient Greece. From Homer to the end of the fifth century / gen. ed. by M. I. Finley. London, 1972. 160 p.

391. Akkerman A. Harmonies of urban design and discords of city-form: urban

aesthetics in the rise of western civilization. *Journal of urban design*. 2000. Vol. 5. No. 3. P. 267-290.

392. Allen D. Imprisonment in Classical Athens. *Classical Quarterly*. 1997. Vol. 47. No. 1. P. 121-135.

393. Alternatives to Athens: varieties of political organization and community in Ancient Greece / eds. by R. Brock, S. Hodkinson. Oxford : Oxford university press, 2000. 393 p.

394. An inventory of Archaic and Classical poleis / eds. by M. H. Hansen, T. H. Nielsen. Oxford : Oxford university press, 2004. 1396 p.

395. Andrade de M. M. Funerary spaces: private dedications and the public exposure of women in Athens (6th-4th centuries BC). *Revista Brasileira de História*. São Paulo, 2011. Vol. 31. No. 61. P. 185-207.

396. Andreu-Cabrera E., Cepereo M. G., Chinchilla-Mira J. J., Ruiz F. J. R. Play and childhood in ancient Greece. *Journal of human sport & exercise*. 2010. Vol. 5. Is. 3. P. 339-347.

397. Arrington N. T. Topographic semantics: the location of the Athenian public cemetery and its significance for the nascent democracy. *Hesperia : the Journal of the American school of classical studies at Athens*. 2010. Vol. 79. No. 4. P. 499-539.

398. Asmonti L. Gentrifying the demos: aristocratic principles and democratic culture in Ancient Athens. *Study Classici Orientaly*. 2015. Vol. 61. P. 55-75.

399. Auld B. Boys to men: the attainment and classification of male adulthood in ancient Greek society. 40 p. URL: https://www.academia.edu/16434313/Boys_to_men_the_attainment_and_classification_of_male_adulthood_in_ancient_Greek_society?source=swp_share. (дата звернення: 26.02.2021).

400. Ault B. A. Living in the classical polis: the Greek house as microcosm. *The Classical world*. 2000. Vol. 93. No. 5 : The organization of space in antiquity. P. 483-496.

401. Ault B. A. Oikos and oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy. *Communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proceedings of a conference held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by

R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 259-265.

402. Austin M. M., Vidal-Naquet P. Economic and social history of Ancient Greece: an introduction / trasl. and revised by M. M. Austin. London, 1986. 397 p.

403. Balot R. K. Greek Political Thought. Oxford : Blackwell Publishing, 2006. 353 p.

404. Banyan M. E. Civic virtue. *Encyclopædia Britannica.* URL: https://www.britannica.com/topic/civic-virtue. (дата звернення: 06.07.2021).

405. Baxter J. E. The archaeology of childhood. *Annual review of anthropology*. 2008. Vol. 37. P. 159-175.

406. Beaumont L. Child's Play in Classical Athens. *History Today*. 1994. Vol. 44. Is. 8. P. 30-35.

407. Beaumont L. The social status and artistic presentation of «adolescence» in fifth century Athens. *Children and material culture* / ed. by J. F. Derevenski. London ; New York : Routledge, 2000. P. 39-50.

408. Beaumont L. A. Changing childhood? The representation of children in Attic figured vase painting. *Griechische Keramik im kulturellen context* : Akten des internationalen vasen-symposions in Kiel vom 24-28.09.2001 veranstaltet durch das archäologische institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Kiel, 24-28.09.2001 / eds. by B Schmaltz, M. Söldner. Münster : Scriptorium, 2003. P. 108-110.

409. Beaumont L. A. The changing face of childhood. *Coming of age in Ancient Greece. Images of childhood from the classical past /* eds. by J. Neils, J. H. Oakle. New Haven ; London : Yale university press, 2003. P. 59-83.

410. Beaumont L. A. Childhood in ancient Athens: iconography and social history. London ; New York : Routledge, 2012. 303 p.

411. Bitros C. G., Karayiannis A. D. Character, knowledge, and skills in ancient Greek paideia: some lessons for today's policy makers. 29 p. *Munich personal RePEc archive.* URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/18012/. (дата звернення: 27.03.2021).

412. Blok J. H. Becoming citizens. Some notes on the semantics of «citizen» in archaic Greece and classical Athens. *Klio. Beiträge zur Alten Geschichte.* 2005. Vol. 87. Is. 1. P. 7-40.

413. Blok J. H. Citizenship in action: «reading» sacrifice in Classical Athens.

Rollenbilder in der athenischen Demokratie / eds. C. Mann, M. Haake, R. von den Hoff. Wiesbaden : Reichert, 2009. P. 89-111.

414. Blok J. H. Perikles' citizenship law: a new perspective. *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2009. Bd. 58. H. 2. P. 141-170.

415. Blok J. Hosiē and Athenian law from Solon to Lykourgos. *Clisthène et Lycurgue d'Athènes. Autour du politique dans la cite classique.* Publications de la Sorbonne, 2011. P. 233-254.

416. Blok J. Citizenship, the citizen body, and its assemblies. *A companion to Ancient Greek government* / ed. by H. Beck. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2013. P. 161-175.

417. Blok J. The diôbelia: on the political economy of an Athenian state fund. *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik*. 2015. B. 193. P. 87-102.

418. Blok J. Citizenship in classical Athens. Cambridge : Cambridge university press, 2017. 328 p.

419. Blok J., van't Wout E. Table arrengements: sitesis as a polis institution (IG I^3 131). *Feasting and polis institutions* / eds. by F. van den Eijnde, J. H. Blok, R. Strootman. Leiden, Boston : Brill, 2018. P. 181-204.

420. Boardman J. Early Greek vase painting. London : Thames and Hudson, 1998. 287 p.

421. Böckh A. Die staatshaushaltung der Athener. Berlin, 1851.

422. Bremmer J. Scapegoat rituals in Ancient Greece. *Harvard studies in classical philology*. 1983. Vol. 87. P. 299-320.

423. Bremmer J. N. Initiation into the Mysteries of the Ancient world. *Münchner Vorlesungen Zu antiken welten*. Herausgegeben vom Münchner Zentrum für Antike Welten (MZAW). Berlin ; Boston : De Gruypter, 2014. Bd. 1. 242 p.

424. Breysig K. Der stufenbau und die gesetze der Weltgeschichte. Bondi, 1927. 337 p.

425. Bundrick S. D. Music and image in classical Athens. Cambridge : Cambridge university press, 2005. 256 p.

426. Burguiere A. The Fate of the History of Mentalites in the Annales. *Comparative studies in society and history*. 1982. Vol. 14. No. 3. P. 424-437.

427. Burke P. Strengths and weaknesses of the history of mentalities. *History of European ideas.* 1986. Vol. 7. Is. 5. P. 439-451.

428. Burnett A. Brothels, boys and the Athenian adonia. *Arethusa.* 2012. Vol. 45. Num. 2. P. 177-194.

429. Burton D. Public memorials, private virtues: women on classical Athenian grave monuments. *Mortality*. 2003. Vol. 8. No. 1. P. 20-35.

430. Cairns D. Honour and shame: modern controversies and ancient values. *Critical quarterly*. 2011. Vol. 53. No. 1. P. 23-41.

431. Cameron G. Oikos and economy: the Greek legacy in economic thought. *Journal of existential and phenomenological theory and culture.* 2008. Vol. 3. No. 1. P. 112-133.

432. Campbell J. St. J. O. Eros, paideia and arête: the lesson of Plato's symposium. *Graduate school theses and dissertations*. URL: http://scholarcommons.usf.edu/etd/2806. (дата звернення: 25.07.2021).

433. Canevaro M. The popular culture of the Athenian institutions: «authorized» popular culture and «unauthorized» elite culture in classical Athens. *Popular culture in the Ancient world* / ed. by L. Grig. Cambridge, New York : Cambridge university press, 2017. P. 39-65.

434. Canevaro M. Memory, the orators, and the public in fourth-century BC Athens. *Greek memories: theories and practices* / eds. by P. Ceccarelli, L. Castagnoli. Cambridge, 2019. P. 136-157.

435. Cantarella E. Greek law and the family. *A companion to families in the Greek and Roman world* / ed by B. Rawson. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2011. P. 333-392.

436. Carawan E. Pericles the Younger and citizenship law. *The classical journal.* 2008. Vol. 103. No. 4. P. 383-406.

437. Cebrián R. B. The funeral oration as alternative to Homeric poetry in Classical Athens. *Studia Philologica Valentina.* 2005. Vol. 8. No. 5. P. 11-35.

438. Ceccarelli P. Economies of memory in Greek tragedy. *Greek memories: theories and practices* / eds. by P. Ceccarelli, L. Castagnoli. Cambridge, 2019. P. 93-114.

439. Cesare di R. Performing Athens: urban spaces and polis identity c. 530 – 470 BCE. *Innovations and inventions in Athens c. 530 to 470 BCE – Two crutial generations*. / eds. by M. Meyer, G. Adornato. Wien, 2020. P. 189-202.

440. Chaniotis A. Exemplary discussion of a selection of festivals. *Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)*. Los Angeles : The J. Paul Getty museum, 2011. Vol. VII : Festivals and contests. P. 160-172.

441. Chaniotis A. Greek festivals and contests: definition and general characteristics. *Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)*. Los Angeles : The J. Paul Getty museum, 2011. Vol. VII : Festivals and contests. P. 4-43.

442. Che J. Citizenship and the social position of Athenian women in the classical age. A prospect for overcoming the antathesis of male and female. *Athenian journal of history*. 2017. Vol. 3. Is. 2. P. 97-118.

443. Christ M. R. The bad citizen in classical Athens. Cambridge : Cambridge university press, 2006. 250 p.

444. Christesen P. Whence 776? The origin of the date for the first Olympiad. *The internation journal of the history of sport*. 2009. Vol. 26. Is. 2 : Sport in the cultures of the ancient world. P. 161-182.

445. Christesen P. Sport and democratization in Ancient Greece (with an excursus on athletic nudity). *A companion to sport and spectacle in Greek and Roman antiquity* / eds. by P. Christesen, D. G. Kyle. Wiley-Blackwell, 2014. P. 211-235.

446. Civic education. *The Greenwood dictionary of education.* / eds. by J. W. Collins, N. P. O'Brien. Westport, Connecticut ; London : Greenwood press, 2003. P. 57.

447. Cohen A. Picturing Greek families. *A companion to families in the Greek and Roman worlds* / ed. by B. Rawson. Wiley-Blackwell, 2011. P. 465-487.

448. Cohen E. E. The Athenian Nation. Princeton university press, 2000. 250 p.

449. Cole S. G. The social function of rituals of maturation: the koureion and the arkteia. *Zeitschrift für papirologie und epigraphic.* 1984. Vol. 55. P. 233-244.

450. Collective conscience. *A dictionary of sociology.* / ed. by J. Scott. Oxford university press. 2014. P. 95.

451. Collective representations. *A dictionary of sociology.* / ed. by J. Scott. Oxford

university press. 2014. P. 98.

452. Connor W. R. «Sacred» and «secular» : Ἱερὰ καῖ ὅσια and the classical Athenian concept of the state. *Ancient society.* 1988. Vol. 19. P. 161-188.

453. Construction of childhood in Ancient Greece and Italy / eds. by A. Cohen, J. B. Rutter. Princeton : ASCSA, 2007. 429 p.

454. Critchley P. The ideal of citizenship. *The city of reason.* Vol. 1. Cities and citizenship. 39 p. URL: https://www.academia.edu/788715/The_Ideal_of_Citizenship. (дата звернення: 20.10.2021).

455. Critchley P. The ideal of polis democracy. *The city of reason*. Vol. 2. The philosophical ideal of the city. 24 p. URL: http://www.academia.edu/ 788716/The_Ideal_of_Polis_Democracy. (дата звернення: 20.10.2021).

456. Crittenden J., Levine P. Civic education. *The Stanford encyclopedia of philosophy* / ed. by E. N. Zalta. URL: https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/ entries/civic-education/. (дата звернення: 20.10.2021).

457. Crowther N. B. Male «beauty» contests in Greece: the euandria and euexia. *L'antiquité classique.* 1985. T. 54. P. 285-291.

458. Crowther N. B. Euexia, eutaxia, philoponia: three contests of the Greek gymnasium. *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik.* 1991. Bd. 85. P. 301-304.

459. Crowther N. B. Athlete and state: qualifying for the Olympic Games in ancient Greece. *Journal of sport history*. 1996. Vol. 23. No. 1. P. 34-43.

460. Crowther N. B. The age-category of boys at Olympia. *Phoenix*. 1998. Vol. 42. No. 4. P. 304-308.

461. Curtius E. Griechische geschichte. Berlin, 1857. B. 1, 1874. B. 2-3.

462. Dasen V. Childbirth and infancy in Greek and Roman antiquity. *A companion to families in the Greek and Roman world* / ed by B. Rawson. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2011. P. 291-314.

463. Davies J. K. Athenian citizenship: the descent group and the alternatives. *The Classical Journal.* Dec., 1977 – Jan., 1978. Vol. 73. No. 2. P. 105-121.

464. Deene M. Naturalized citizens and social mobility in classical Athens: the case of Apollodorus. *Greece & Rome*. 2011. Vol. 58. Is. 02. P. 159-175.

465. Deene M. Seeking for honour(s)? The exploitation of philotimia and citizen benefactors in classical Athens. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 2013. T. 91. Fasc. 1. P. 69-87.

466. Dillery J. Ephebes in the Stadium (Not the Theatre): Ath. Pol. 42.4 and IG II^2.351. *The Classical Quarterly*. 2000. Vol. 52. No. 2. P. 462-470.

467. Dillon M. P. J. Payments to the disabled at Athens: social justice or fear of aristocratic patronage? *Ancient society*. 1995. Vol. 26. P. 27-57.

468. Dmitriev S. Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion. *The Classical Quarterly*. 2015. Vol. 65 (01). P. 35-50.

469. Donlan W. The origin of kalos kagaqos. *The American journal of philology*. 1973. Vol. 94. No. 4. P. 365-374.

470. Downey G. Ancient Education. *The Classical Journal*. 1957. Vol. 52. № 8. P. 337-345.

471. Economou E. M. L., Kyriazis N. Property rights and democratic values in pre-Classical Greece. *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ τριμηναία επιστημονική επιθεώρηση*. 2014. Τ. ΙΣΤ. Τεύχος 63 : Αφιέρωμα : 30 Παυελλήνιο Συνέδριο Εφαρμοσμένων Οικονομικών. P. 46-59.

472. Ekroth G. Heroes and hero-cults. *A Companion to Greek religion* / ed. by D. Ogden. Malden, Oxford, Carlton : Blackwell publishing, 2007. P. 100-114.

473. Elsner J. Paideia: ancient concept and modern reception. *International Journal of the Classical Tradition*. 2013. Vol. 20. No. 4. P. 136-152.

474. Epstein S. Direct democracy and minority rule: Athenian assembly and its relation to the demos. *Stability and crisis in the Athenian democracy* / ed. by G. Herman. Stuttgard, 2011. P. 87-102.

475. Faulconer A. W. Civic excellence: citizen virtue and contemporary liberal democratic community. A dissertation submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Notre Dame, Indiana, 2004. 314 p.

476. Ferguson W. S. Hellenistic Athens, an historical essay. London : Macmillan, 1911. 487 p.

477. Ferrario S. B. Historical agency and the «Great Man» in Classical Greece. Cambridge university press, 2014. 409 p.

478. Finley M. I. The ancient economy. Berkeley, Los Angeles : University of California press, 1973. 222 p.

479. Fisher N. E. R. Social values in Classical Athens. London, Toronto, 1976. 177 p.

480. Fotopoulus T. Direct and economic democracy in ancient Athens and its significance today. *Society & Nature*. 1992. Vol. 1. No. 1.

481. Fotopoulus T. From (mis)education to Paideia. *Democracy & Nature : The International Journal of inclusive democracy*. 2003. Vol. 9. No. 1

482. Galpin T. J. The democratic roots of Athenian imperialism in the fifth century b.c. *The Classical Journal*. Dec., 1983 – Jan., 1984. Vol. 79. No. 2. P. 100-109.

483. Gill C. Ancient concept of personal identity. *The Oxford Handbook of Hellenic Studies* / eds. by B. Graziosi, P. Vasunia, G. Boys-Stones. Oxford : Oxford university press, 2009. P. 260-270.

484. Girard P. L'education athénienne au Ve et au VIe siécle avant J.-C. Paris : Librarie Hachettt ET C., 1889. 340 p.

485. Gismondi M. A. «The Gift of Theory»: a critique of the histoire des mentalités. *Social History*. 1985. Vol. 10. No. 2. P. 211-230.

486. Glanville D. Ancient Education. *The Classical Journal*. 1957. Vol. 52. No. 8. P. 337-345.

487. Goette H. R. Choregic monuments and the Athenian democracy. *The Greek theatre and festivals. Documentary studies* / ed. by P. Wilson. Oxford university press, 2007. P. 122-149.

488. Goette H. R. «Choregic» or victory monuments of the tribal Panathenaic contests. *The Panathenaic games :* Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004 / eds. by O. Palagia, A. Choremi-Spetsiery. Oxford : Oxbow Books, 2007. P. 117-126.

489. Golden M. Pais, «child» and «slave». *L'antiquité classique*. 1985. T. 54. P. 91-104.

490. Golden M. Did the ancients care when their children died? *Greece & Rome*. 1988.

Vol. 35. No. 2. P. 152-163.

491. Golden M. Children and childhood in Classical Athens. Baltimore ; London : The John Hopkins university press, 1990. 268 p.

492. Golden M. Children's rights, children's speech and Agamemnon. *Ritual, finance, politics : Athenian democratic accounts presented to David Lewis* / eds. by R. Osborne, S. Hornblower. Clarendon press, 1994. P. 371-383.

493. Golden M. The second childhood of Mark Golden. *Childhood in the past : an international journal*. 2016. Vol. 9. No. 1. P. 4-18.

494. Goldstein J. A. Solon's law for an activist citizenry. *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1972. Bd. 21. H. 4. P. 538-545.

495. Gottesman A. Politics and the street in democratic Athens. Cambridge university press, 2014. 247 p.

496. Gouščhin V. Solon`s law on stasis and the rise of Pisistratus in 561/60 BC. *Acta classica*. 2016. LIX. P. 101-113.

497. Grossman J. B. Greek funerary sculpture: catalogue of the collections at the Getty Villa. Los Angeles : The J. Paul Getty Museum, 2001. 159 p.

498. Grossman J. B. Forever young: an investigation of the depictions of children on Classical Attic funerary monuments. *Hesperia Supplements.* 2007. Vol. 41 : Constructions of childhood in Ancient Greece and Italy. P. 309-322.

499. Grossman R. A. A Greek boy at Yale: form and function in ancient Greek statues of children. *Yale University Art Gallery Bulletin. Recent Acquisitions 2001-2003*. 2004. P. 92-96.

500. Grote G. A history of Greece. Cambridge university press, 2009. Vol. 5. 543 p.

501. Guia M. V., Gallego J. Athenian zeugitai and the Solonian census classes: new relections and perspectives. *Historia.* 2010. Bd. 59/3. P. 257-281.

502. Guia M. V. Women citizens' festivals, debates and justice on the Areopagus (Athens, fifth century BCE). *Clio. Women, Gender, History.* 2017. Vol. 45. Is. 1. P. 279-307.

503. Guia M. V. The social and cultural background of hoplite development in Archaic

Athens: peasants, debts, zeugitai and hoplethes. *Historia.* 2019. Bd. 68/4. P. 388-412.

504. Hafez A. G. The social position of the hoplites in classical Athens: a historical study. *Athens journal of history*. 2015. Vol. 1. Is. 2. P. 135-146.

505. Håland E. J. The ritual year of Athena: the agricultural cycle of the olive, girls' rites of passage, and official ideology. *Journal of religious history.* 2012. Vol. 36. No. 2. P. 256-284.

506. Hancock D. The Greek concept of paideia and modern continuing education. *Research annual : Texas association for community service and continuing education*. 1987. Vol. 3. No. 1. URL: http://boomerfrigate.tripod.com/paideia.htm. (дата звернення: 05.03.2021).

507. Hansen M. H. Political activity and the organization of Attica in the fourth century b.c. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 1983. Vol. 24. No. 3. P. 227-238.

508. Hansen M. H. Introduction. The polis as a citizen-state. *The ancient Greek city-state* : symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July 1-4, 1992 / ed. by M. H. Hansen. Munksgaard, Copenhage, 1993. P. 7-29.

509. Hansen M. H. Polis. An introduction to the ancient Greek city-state. Oxford university press, 2006. 237 p.

510. Hansen M. H. Democratic freedom and the concept of freedom in Plato and Aristotle. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 2010. Vol. 50. No. 1. P. 1-27.

511. Hanson V. D. Warfare and Agriculture in Classical Greece. Berkeley : University of California press, 1998. 260 p.

512. Harland P. A. The declining polis? Religious rivalries in ancient civic context. *Religious rivalries in the early Roman empire and the rise of Christianity* / ed. by L. E. Vaage. Waterloo : Wilfrid Laurier University Press, 2006. P. 21-49.

513. Harrison J. E. Prolegomena to the study of Greek religion. Cambridge, 1908. 682 p.

514. Hartog F. The city and the democratic ideal. *History Today*. 1994. Vol. 44. Is. 2. P. 36-42.

515. Haverfield F. Ancient town-planning. Oxford : Clarendon press, 1913. 152 p.

516. Hawkins C. Spartans and perioikoi: the organization and ideology of the lacedaimonion army in the fourth century b.c.e. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 2011. Vol. 51. No. 3. P. 401-434.

517. Hedrick Ch. W. Jr. Phratry shrines of Attica and Athens. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1991. Vol. 60. No. 2. P. 241-268.

518. Heesen P. Athenian little-master cups. Ph.D. thesis. Amsterdam institute for humanities research, 2009. URL: http://dare.uva.nl/search?identifier=78b9a86b-cad3-4d48-b8a5-36bf1c25f3e7. (дата звернення: 09.03.2021).

519. Henrichs A. Between city and country: cultic dimensions of Dionysus in Athens and Attica. *Cabinet of the Muses : essays on classical and comparative literature in honor of Thomas G. Rosenmeyer* / eds. by M. Griffith, D. J. Mastronarde. Atlanta, 1990. P. 257-277.

520. Hoyt S. A. Masters, pupils and multiple images in Greek red-figured vase painting. Ph.D. Dissertation. Ohio : The Ohio state university, 2006. 226 p.

520a. Humennyi V. Looking for identities through language? Analyzing the epigraphical habit of the Roman soldiers in the Late Antique Syria. *Colloquia Ceranea V*. Łódź. 11-13 V 2023. Book of abstracts. Łódź, 2023. P. 28.

521. Humphreys S. C. The nothoi of Kynosarges. *The Journal of Hellenic Studies*. 1974. Vol. 94. P. 88-95.

522. Hutton P. The history of mentalities: the new map of cultural history. *History and Theory*. 1981. Vol. 20. Is. 3. P. 237-259.

523. Irwin E. The nothoi come of age? Illegitimate sons and political unrest in late fifth-century Athens. *Minderheiten und Migration in der griechisch-römischen Welt. Politische, rechtliche, religiöse und kulterelle Aspekte*. / ed. by P. Sänger. Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2016. P. 75-121.

524. Isocrates and civic education / eds. by T. Poulakos, D. Depew. Austin : University of Texas press, 2004. 277 p.

525. Janik J. Eleutheria in Greek literature of the 5th century BC. *Electrum*. 2003. Vol. 9. P. 11-20.

526. Jarvis P., Wilson A. L. Civic education. *International dictionary of adult and*

continuing education. Routledge : Kogan Page, 2002. P. 26.

527. Joho T. Burckhardt and Nietzsche on the Agōn: the dark luster of ancient Greece. *Conflict and Competition: Agon in Western Greece* / eds. by H. L. Reid, J. Serrati, T. Sorg. Parnassos Press – Fonte Aretusa, 2020. P. 267-288.

528. Joyce C. J. The Athenian amnesty and scrutiny of 403. *The classical quarterly.* 2008. Vol. 58. No. 2. P. 507-518.

529. Kagan D. The origin and purposes of ostracism. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1961. Vol. 30. No. 4. P. 393-401.

530. Kahn R. Toward a critique of paideia and humanitas: (Mis)Education and the global ecological crisis. *Education in the era of globalization* / eds. by I. Gur Ze'ev, K. Roth. New York : Springer, 2007. P. 209-230.

531. Kamen D. Status in Classical Athens. Princeton university press, 2013. 160 p.

532. Kapparis K. The law on the age of the speakers in the Athenian Assembly. *Rheinisches museum für philologie*. 1998. Bd. 141. H. 3/4. P. 255-259.

533. Kellogg D. L. The place of publication of the ephebic oath and the «oath of Plataia». *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 2013. Vol. 82. No. 2. P. 263-276.

534. Kemp J. A. Professional musicians in ancient Greece. *Greece and Rome*. 1966. Vol. 13. No. 2. P. 213-222.

535. Kilmer M. F. In search of the wild kalos-name. *Echos du monde classique: classical views.* 1993. Vol. XXXVII. N.s. 12. Num. 2. P. 173-199.

536. Kyle D. G. Athletics in Ancient Athens. Leiden : Brill, 1993. 240 p.

537. Kyle D. Pan-hellenism and particularism: Herodotus on sport, Greekness, piety and war. *Sport in the cultures of the ancient world* : new perspectives / ed. be Z. Papakonstantinou. London, New York : Routlage, 2010. P. 35-63.

538. Kyparisses N., Thompson H. A. A sanctuary of Zeus and Athena Phratrios newly foud in Athens. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1938. Vol. 7. No. 4. P. 612-625.

539. Kyriazis N., Economou E. M. L., Zachilas L. Direct democracy and social contract in Ancient Athens. *World academy of science, engineering and technology :*

international journal of social, education, economics and management engineering. 2012. Vol. 6. No. 11. P. 568-573.

540. Lagia A. Notion of childhood in the classical polis: evidence from the bioarcheological record. *Construction of childhood in Ancient Greece and Italy* / eds. by A. Cohen, J. B. Rutter. Princeton : ASCSA, 2007. P. 293-306.

541. Lailas E. A. Historical development of citizenship and community. URL: https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/26438/etd4.pdf?sequence=11&isAllowed=y. (дата звернення: 05.07.2021).

542. Lalanne S. Education as construction of gender roles in the Greek novels. *A companion to the ancient novel.* / eds. by E. P. Cueva, S. N. Byrne. Malden, Oxford : Wiley Blackwell, 2014. P. 473-489.

543. Lalonde G. V. A hero shrine in the Athenian Agora. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1980. Vol. 49. No. 1. P. 97-105.

544. Lambert S. D. Attic epigraphy. *Oxford handbook of Greek epigraphy* / ed. by N. Papazarkadas. URL: https://www.academia.edu/28480749/_Attic_Epigraphy_in_N._Papazarkadas_ed._Oxford_Handbook_of_Greek_Epigraphy_forthcoming_. (дата звернення: 18.03.2021).

545. Lambert S. D. The phratries of Attica. Ann Arbor : The university of Mitchigan press, 1998. 424 p.

546. Lambert S. A polis and its priests: Athenian priesthoods before and after Pericles' citizenship law. *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2010. Bd. 59. H. 2. P. 143-175.

547. Lambert S. D. Some political shifts in Likourgan Athens. *Clisthène et Lycurgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* / direct. de V. Azoulay, P. Ismard. Sorbonne, 2011. P. 175-190.

548. Lambert S. What was the point of inscribed honorific decrees in classical Athens? *Sociable man : essays on ancient Greek social behavior in honour of Nick Fisher* / ed. by S. D. Lambert. Swansea : The classical press of Wales, 2011. P. 193-214.

549. Lambert S. D. Notes on inscriptions of the Marathonian tetrapolis. *AIO Papers no. 1.* February 2014. URL: https://www.atticinscriptions.com/papers/aio-papers-1/.

(дата звернення: 09.05.2021).

550. Lambert S. Aristocracy and the Attic genos: a mythological perspective. *«Aristocracy» in antiquity: Redefining Greek and Roman elites* / eds. by N. Fisher, H. van Wees. Swansea : The classical press of Wales, 2015. P. 169-202.

551. Lang F. House – community – settlement: the new concept of living in Archaic Greece. *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proceedings of a conference held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 183-193.

552. Langdon S. Children as learners and producers in early Greece. *The Oxford handbook of childhood and education in the classical world* / eds. by J. E. Grubbs, T. Parkin, R. Bell. Oxford ; New York : Oxford university press, 2013. P. 172-194.

553. Langdon S. Geometric pottery for beginners: children and production in Early Greece. *Pots, workshops and early Iron age society. Funtion and role of ceramics in early Greece* : Proceedings of the international symposium held at the universite libre de Bruxelles, November 14-16, 2013 / ed. by V. Vlachou. Bruxelles : CReA – Patrimoine, 2015. P. 21-36.

554. Langdon S. The ends and means of childhood. Mourning children in Early Greece. *The archaeology of childhood. Interdisciplinary perspectives on an archaeological enigma* / ed. by G. Coşkunsu. New York : State university of New York press, 2015. Vol. 4. P. 217-233.

555. Lanni A. Social norms in the courts of ancient. *Journal of legal analysis*. 2009. Vol. 1. No. 2. P. 691-736.

556. Lanni A. Social sanctions in Classical Athens. *Symposion 2011: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Paris, September 7-10, 2011). Australian Academy os Sciences Press, 2013. P. 99-110.

557. Lape S. Solon and the institution of the «democratic» family form. *The classical journal.* Dec. 2002 – Jan. 2003. Vol. 98. No. 2. P. 117-139.

558. Lape S. Race and citizen identity in the classical Athenian democracy. New York : Cambridge university press, 2010. 341 p.

559. Larson J. Ancient Greek cults. New York ; London : Routledge, 2007. 305 p.

560. Lawton C. L. Athenian anti-Macedonian sentiment and democratic ideology in Attic document reliefs in the second half of the fourth century b.c. *The Macedonians in Athens, 322-229 B.C. :* Proceedings of an international conference held at the university of Athens, Athens, May 24-26, 2001 / eds. by O. Palagia, S. V. Tracy. Oxford : Oxbow, 2003. P. 117-127.

561. Layne J. M. The enculturative function of toys and games in ancient Greece and Rome. Thesis submitted to the faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Maryland, 2008. 68 p.

562. Leão D. F. The myth of autochthony, Athenian citizenship and the right of enktesis: a legal approach to Euripides' Ion. *Symposion 2011 : Études d'histoire du droit grec et hellénistique.* Paris, Septembre 7-10, 2011 / eds. by B. Legras, G. Trür. Wien, 2012. P. 135-152.

563. Lewis D. M., Stroud R. S. Athens honors king Euagoras of Salamis. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1979. Vol. 48. No. 2. P. 180-193.

564. Lewis J. D. Isegoria at Athens: when did it begin? *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1971. Bd. 20. H. 2/3. P. 129-140.

565. Le Goff J. Mentalities: a new field for historians. *Social Science Information.* 1974. Vol. 13. No. 1. P. 81-97.

566. Le Goff J. Time, work & culture in the Middle Ages. Chicago, London : The university of Chicago press, 1980. 384 p.

567. L'Homme-Wery L.-M. Eleusis and Solon's seisachtheia. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 1999. Vol. 40. No. 2. P. 109-133.

568. Liddel P. The places of publikation of Athenian state decrees from the 5th century BC to the 3rd century AD. *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik.* 2003. B. 143. P. 79-93.

569. Liddel P. Civic obligation and individual liberty in Ancient Athens. Oxford, 2007. 443 p.

570. Liston M. A., Papadopoulos J. K. The «rich Athenian lady» was pregnant: the anthropology of a geometric tomb reconsidered. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 2004. Vol. 73. No. 1. P. 7-38.

571. Lombardini J. Isonomia and the public sphere in democratic Athens. *History of political thought.* 2013. Vol. XXXIV. No. 3. P. 393-420.

572. Long R. T. Civil Society in Ancient Greece: The Case of Athens. URL: http://www.praxeology.net/civsoc.htm. (дата звернення: 09.03.2021).

573. Loraux N. The invention of Athens. The funeral oration in the classical city. Harvard University Press, 1986. 479 p.

574. Loraux N. The «beautiful death» from Homer to democratic Athens. Translated by Pritchard D. M. *Arethusa.* 2018. Vol. 51. Num. 1. P. 73-89.

575. Lovett F. Civic virtue. The Encyclopedia of political thought / ed. by M. T. Gibbons. URL: https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/sites.wustl.edu/dist/1/627/files/2017/02/2014.-Civic-Virtue-10fi3ya.pdf. (дата звернення: 06.08.2021).

576. Low P. Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory. *Histos. Supplement.* 2020. Vol. 11. P. 235-268.

577. Lunt D. J. Athletes, heroes, and the quest for immortality in ancient Greece. Ph.D. Dissertation. The Pennsylvania state university, 2010. 233 p. URL: https://etda.libraries.psu.edu/files/final_submissions/1416. (дата звернення: 09.11.2021).

578. Lutz M. J. Civic virtue and Socratic virtue. *Polity.* 1997. Vol. 29. Num. 4. P. 565-592.

579. Lynch K. M. More thoughts on the space of the symposium. *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proceedings of a conference held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 243-249.

580. Ma J. City as memory. *The Oxford handbook of Hellenic studies* / eds. by B. Graziosi, P. Vasunia, G. Boys-Stones. Oxford : Oxford university press, 2009. P. 248-259.

581. Ma J. Statues and cities: Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world. Oxford : Oxford university press, 2013. 378 p.

582. MacDowell D. M. Bastards as Athenian citizens. *The classical quarterly.* 1976. Vol. 26. No. 1. P. 88-91.

583. MacDowell D. M. Hereditary «sitesis» in fourth-century Athens. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* 2007. Bd. 162. P. 111-113.

584. Mackil E. The Greek polis and koinon. *Fiscal regimes and the political economy of premodern states* / eds. by A. Monson, W. Scheidel. Cambridge : Cambridge university press, 2015. P. 469-491.

585. Mailtes H. What type of citizenship Education; what type of citizen? *UN Chronicle.* URL: https://www.un.org/en/chronicle/article/what-type-citizenship-education-what-type-citizen. (дата звернення: 01.07.2022).

586. Manakidou E. Politics and society. *A companion to Greek art* / eds. by T. J. Smith, D. Plantzos. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2012. Vol. II. P. 414-439.

587. Manville P. B. The origins of citizenship in Ancient Athens. Princeton, 1990. 280 p.

588. Mathiesen T. J. Harmonia and ethos in ancient Greek music. *The journal of musicology*. 1984. Vol. 3. No. 3. P. 264-279.

589. Mavrogordatos G. Th. Citizenship and military obligation in classical Athens: the anomaly of the metics. *Athenian legacies. European debates on citizenship* / ed. by P. M. Kitromilides. Firenze : Leo S. Olschki, 2014. P. 37-47.

590. Mazarakis A. A. Architecture and social structure in Early Iron Age Greece. *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proceedings of a conference held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 157-168.

591. McC. H. Kalos-names on attic vases. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin.* 1921. Vol. 16. No. 10. P. 211-213.

592. McNiven T. J. Behaving like a child: immature gestures in Athenian vase painting. *Hesperia Supplements*. 2007. Vol. 41 : Constructions of childhood in Ancient Greece and Italy. P. 85-99.

593. Meyer E. A. Epitaphs and citizenship in Classical Athens. *The journal of Hellenic studies.* 1993. Vol. 113. P. 99-121.

594. Miller S. G. Ancient Greek athletics. New Haven ; London : Yale university press, 2004. 288 p.

595. Miller S. G. Arete: Greek sports from ancient sources. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California press, 2004. 235 p.

596. Milne J. G. The economic policy of Solon. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1945. Vol. 14. No. 3. P. 230-245.

597. Mitford W. The history of Greece : in 7 vol. Boston, 1823.

598. Morgan T. J. Literate education in classical Athens. *The Classical Quarterly*. 1999. Vol. 49. Is. 1. P. 46-61.

599. Morgan T. Ethos: The socialization of children in education and beyond. *A companion to families in the Greek and Roman worlds* / ed. by B. Rawson. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2011. P. 504-520.

600. Morgan J. E. Families and religion in Ancient Greece. *A companion to families in the Greek and Roman worlds* / ed. by B. Rawson. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2011. P. 447-464.

601. Müller K. O. Geschichten hellenischen Stämme und Städte. Breslau, 1844.

602. Mylonopoulos J. Greek sanctuaries as places of communication through rituals: an archeological perspective. *Kernos*. 2006. Suppl. 16 : Ritual and communication in the Graeco-Roman world. P. 69-110.

603. Nakategawa Y. Isegoria in Herodotus. *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1988. Bd. 37. H. 3. P. 257-275.

604. Nakategawa Y. Athenian democracy and the concept of justice in Pseudo-Xenophon`s «Athenaion Politeia». *Hermes.* 1995. Bd. 123. H. 1. P. 28-46.

605. Neils J. Replicating tradition: the first celebrations of the Greater Panathenaia. *The Panathenaic games :* Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004 / eds. by O. Palagia, A. Choremi-Spetsiery. Oxbow Books, 2007. P. 41-51.

606. Neils J. The political process in the public festival. The Panathenaic festival of Athens. *Greek and Roman festivals. Content, Meaning, and Practice* / eds. by J. R. Brandt, J. W. Iddeng. Oxford university press, 2012. P. 199-215.

607. Nevett L. C. Gender relations in the classical Greek household: the archaeological evidence. *The annual of the British school at Athens*. 1995. Vol. 90. P. 363-381.

608. Nevett L. Greek houses as a source of evidence for social relations. *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proceedings of a conference held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 5-10.

609. Nielsen T. H. Panhellenic athletics at Olympia. *A companion to sport and spectacle in Greek and Roman antiquity*. / eds. by P. Christesen, D. G. Kyle. Wiley-Blackwell, 2014. P. 133-145.

610. Ober J. Mass and elite in democratic Athens. Rhetoric, ideology, and the power of the people. Princeton ; New Jersey : Princeton university press, 1989. 390 p.

611. Ober J. The polis as a society. Aristotle, John Rawls and the Athenian social contract. *The ancient Greek city-state* : symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy os Sciences and Letters, July 1-4, 1992. / ed. by M. H. Hansen. Munksgaard, Copenhage, 1993. P. 129-160.

612. Ober J. The debate over civic education in classical Athens. *Education in Greek and Roman antiquity.* / ed. by Yun Lee Too. Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2001. P. 175-207.

613. Ober J. Social science history, cultural history, and the amnesty of 403. *Transactions of the American philological association.* 2002. № 132. С. 127-137.

614. Ober J. Conditions for Athenian democracy. *The making and unmaking democracy. Lessons from history and world politics* / eds. by T. K. Rabb, E. N. Suleiman. New York ; London, 2003. P. 2-22.

615. Ogden D. Bastardy and fatherlessness in ancient Greece. *Growing up fatherless in Antiquity* / eds. by S. R. Hübner, D. M. Ratzan. Cambridge university press, 2009. P. 105-119.

616. Oliveira Silva de M. A. Education practices in the antiguity: a look on Plutarco's paidéia. URL: https://ru.scribd.com/document/297007725/PRATICAS-DE-EDUCACAO-NA-ANTIGUIDADE-pdf. (дата звернення: 10.10.2021).

617. Osborne M. J. Entertainment in the Prytaneion at Athens. *Zeitschrift für*

papirologie und epigraphic. 1981. Bd. 41. P. 153-170.

618. Osborne R. Did democracy transform Athenian space? *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond :* Proc. of a conf. held at Cardiff university, April 17-21, 2001 / eds. by R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley. London : British school at Athens, 2007. P. 195-199.

619. Paideia. *Encyclopædia Britannica*. URL: https://www.britannica.com/topic/paideia. (дата звернення: 01.12.2021).

620. Paideia. *Lexico*. URL: https://www.lexico.com/definition/paideia. (дата звернення: 01.12.2021).

621. Paideia. *Wiley online library*. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah26346. (дата звернення: 01.12.2021).

622. Palagia O. Akropolis museum 581: a family at the Apaturia? *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1995. Vol. 64. No. 4. P. 493-501.

623. Palagia O. Baby out of a basket in the Athenian Asklepieion. *Common ground : archaeology, art, science, and humanities* : Proceedings of the XVIth international congress of classical archaeology, Boston, August, 23-26, 2003 / eds. by A. Brauer, A. A. Donohue, C. C. Mattusch. Oxford : Oxbow Books, 2006. P. 606-609.

624. Palagia O. The functions of Greek art. *Greek and Roman art and architecture* / ed. by C. Marconi. Oxford university press, 2015. P. 294-309.

625. Palagia O. Commemorating the dead: grave markers, tombs, and tomb painting, 400-30 bce. *A companion to Greek architecture* / ed. by M. M. Miles. Chicheste : Wiley-Blackwell, 2016. P. 374-389.

626. Papadopoulos J. K. The original Kerameikos of Athens and the siting of the classical Agora. *Greek, Roman and Byzantine studies*. 1996. Vol. 37. No. 2. P. 107-128.

627. Papakonstantinou Z. The athletic body in classical Athens: literary and historical perspectives. *The international journal of the history of sport.* 2012. Vol. 29. Is. 12 : Sport, literature, society : historical perspectives. P. 1657-1668.

628. Papakonstantinou Z. Youth sport participation and victory in Archaik Greece. *Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum* / eds. by W. Petermandl,

Ch. Ulf. 2012. Spec. Is. Youth – Sports – Olympic games. P. 121-130.

629. Papakonstantinou Z. Family traditions of athletic distinction in archaic and classical Athens. *Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum*. 2014. Is. 27. P. 159-180.

630. Papakonstantinou Z. Sport, victory commemoration and elite identities in archaic and early classical Athens. *Classica et Mediaevalia : Danish journal of philology and history* / ed. by G. Hinge. 2014. Vol. 65. P. 87-126.

631. Papakonstantinou Z. Boys will be boys: agonistic graffiti from Iasos. *Gephyra : journal for the ancient history and cultures of the Eastern Mediterranean*. 2015. Vol. 12. P. 111-120.

632. Papakonstantinou Z. Spectator – athlete interaction in ancient greek athletic. Vir Doctus Anatolicus. *Philia : international journal of ancient Mediterranean studies*. Istanbul, 2016. Suppl. 1 : Studies in memory of Sencer Şahin / eds. by B. Takmer, E. N. Akdogu Arca, N. Gökalp Özdil. P. 699-707.

633. Papakonstantinou Z. Athletics, elite, and the state in late archaic Athens. *Colloquia Attica. Neuere forschungen zur archaic, zum athenischen recht und zur magie* / Hrsg. W. Riess. Stuttgart, 2018. P. 81-95.

634. Papakonstantinou Z. Jurors (dikastai) in Athenian legal binding curses. *Colloquia Attica: Neuere Forschungen zur Archaik, zum athenischen Recht und zur Magie* / ed. by W. Riess. Stuttgart : Steiner Verlag, 2018. P.225-235.

635. Papakonstantinou Z. Work and leisure. *A cultural history of work in Antiquity* / ed. by E. Lytle. London : Bloomsbury Academic, 2018. Vol. 1. P. 159-199.

636. Papapostolou M., Konstantinakos P., Mountakis C., Georgiadis K. Rites of passage and their role in the socialization of the Spartan youth. *Sport management international journal «ΧΟΡΗΓΙΑ».* 2010. Vol. 6. Num. 1. P. 43-51.

637. Park C. C. A reconsideration: Werner Jaeger's paideia. *Modern age*. 1984. Vol. 28. Num. 2-3. P. 152-155.

638. Parker R. Polytheism and society at Athens. Oxford : Oxford university press, 2005. 544 p.

639. Patterson C. B. Those Athenian bastards. *Classical Antiquity.* 1990. Vol. 9. No. 1.

P. 40-73.

640. Patterson C. Athenian citizenship law. *The Cambridge companion to Ancient Greek law* / eds. by M. Gagarin, D. Cohen. Cambridge university press, 2005. P. 267-289.

641. Patwardhan S. Individual and the family in athenian society. *Student Library Research Awards.* Paper 2. 2013. URL: https://repository.wellesley.edu/object/ir1001. (дата звернення: 01.12.2021).

642. Penrose Jr., W. D. The discourse of disability in Ancient Greece. *Classical World.* 2015. Vol. 108. Num. 4.P. 499-523.

643. Petermandl W. Age-categories in Greek athletic contests. *Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum* / eds. by W. Petermandl, Ch. Ulf. 2012. Spec. Is. Youth – Sports – Olympic games. P. 85-93.

644. Pritchard D. M. Sport, war and democracy in classical Athens. *Sport in the cultures of the ancient world* / ed. be Z. Papakonstantinou. London, New York : Routlage, 2010. P. 64-97.

645. Pritchard D. War, democracy and culture in classical Athens. *The Australasian society for classical studies*. 2010. No. 31. 13 p. URL: http://www.web.uwa.edu.au/__data/assets/pdf_file/0007/1590496/War,-democracy-and-culture-in-classical-Athens.pdf. (дата звернення: 01.12.2021).

646. Pritchard D. M. Public honours for Panhellenic sporting victors in democratic Athens. *Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum* / eds. by W. Petermandl, Ch. Ulf. 2012. Is. 25. P. 209-220.

647. Pritchard D. M. The democratic support of athletics. *Sport, democracy and war in Classical Athens.* Cambridge : Cambridge university press, 2012. P. 84-138.

648. Pritchard D. M. The public payment of magistrates in fourth-century Athens. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 2014. Vol. 54. No. 1. P. 1-16.

649. Pritchard D. M. Athens. *A companion to ancient education* / ed. by W. M. Bloomer. Wiley-Blackwell, 2015. P. 112-122.

650. Pritchard D. M. Public finance and war in ancient Greece. *Greece & Rome*. 2015. Vol. 62. Is. 01. P. 48-59.

651. Pritchard D. M. Athletic participation, training, and adolescent education. *The Oxford handbook sport and spectacle in the Ancient World* / eds. by T. F. Scanlon, A. Futrell. Oxford university press, 2021. P. 629-649.

652. Pritchard D. M. Honouring the war dead in democratic Athens. *Democracy and Salamis : 2500 years after the battle that saved Greece and Western world.* / eds. by E. M. L. Economou, N. C. Kyriazis, A. Platias. Springer, 2022. P. 285-305.

653. Pritchard D. M. The funeral oration after Loraux. *The Athenian funeral oration: after Nakole Loraux*. Cambridge university press. [preprint]. URL: https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:fbeeebc. (дата звернення: 03.08.2023).

654. Public space and democracy / eds. by M. Henaff, T. B. Strong. Minneapolis ; London : University of Minnesota press, 2001. 240 p.

655. Raaflaub K. A. Democracy, oligarchy, and the concept of the «free citizen» in late fifth-century Athens. *Political theory*. 1983. Vol. 11. No. 4. P. 517-544.

656. Raaflaub K. A. Homer to Solon. The rise of the polis. The written sources. *The ancient Greek city-state* : symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy os Sciences and Letters, July 1-4, 1992 / ed. by M. H. Hansen. Munksgaard, Copenhage, 1993. P. 41-105.

657. Rademaker A. Sophrosyne and the rhetoric of self-restraint. Polysemy & persuasive use of ancient Greek value term. Leiden ; Boston : Brill, 2005. 375 p.

658. Reid H. L. Athletic heroes. *Sport, ethics and philosophy.* 2010. Vol. 4. No. 2. P. 125-135.

659. Reid H. L. Boxing with tyrants. *Sport, ethics and philosophy.* 2010. Vol. 4. No. 2. P. 146-156.

660. Reid H. L. A gentleman or a philosopher?: Xenophon vs. Aristotle on Kalokagathia. *Philodorema : Essays in Greek and Roman Philosophy in Honor of Phillip Mitsis* / ed. by D. Konstan, D. Sider. Parnassos Press – Fonte Aretusa, 2022. P. 121-134.

661. Rhodes P. J. Athenian democracy after 403 B.C. *The Classical Journal.* 1980. Vol. 75. No. 4. P. 305-323.

662. Rhodes P. J. The Greek poleis: demes, cities and leagues. *The ancient Greek city-*

state : symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy os Sciences and Letters, July 1-4, 1992 / ed. by M. H. Hansen. Munksgaard, Copenhage, 1993. P. 161-182.

663. Ridley R. T. The hoplite as citizen: Athenian military institutions in their social context. *L'antiquité classique*. 1979. T. 48. Fasc. 2. P. 508-548.

664. Rihll T. E. Teaching and learning in Classical Athens. *Greece & Rome*. 2003. Vol. 50. No. 2. P. 168-190.

665. Robb K. Literacy and paideia in ancient Greece. New York ; Oxford : Oxford university press, 1994. 310 p.

666. Robertson M. Attic Red-Figure Vase-Painters. *The Journal of Hellenic Studies*. 1965. Vol. 85. P. 90-101.

667. Robinson D. M. Greek horoi and a new Attic mortgage inscription. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens*. 1944. Vol. 13. No. 1. P. 16-21.

668. Roebuck C. Three classes(?) in Early Attica. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1974. Vol. 43. No. 4. P. 485-493.

669. Rose J. U. Mentalites and the search for total history in the works of Annalistes, Foucault, and microhistory. *The Hilltop Review.* 2021. Vol. 12. Is. 2. URL: https://scholarworks.wmich.edu/hilltopreview/vol12/iss2/8/. (дата доступу: 03.02.2022).

670. Rosivach V. J. The tyrant in Athenian democracy. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 1988. Vol. 30. No. 3. P. 43-57.

671. Rotstein A. Mousikoi agones and the conceptualization of genre in Ancient Greece. *Classical Antiquity*. 2012. Vol. 31. Is. 1. P. 92-127.

672. Roy J. Polis and oikos in classical Athens. *Greece & Rome*. 1999. Vol. 46. No. 1. P. 1-18.

673. Sakellariou M. B. The polis-state definition and origin. Athens, 1989. 510 p.

674. Samons L. J. II Mass, elite, and hoplite-farmer in Greek history : review. *Arion.* 1998. Vol. 5. No. 3. P. 99-123.

675. Samons L. Forms and forums of public speech. *A Companion to Ancient Greek*

Government / ed. by H. Beck. Wiley-Blackwell, 2013. P. 267-284.

676. Samuel A. E. Plutarch's account of Solon's reforms. *Greek, Roman, and Byzantine studies*. 1963. Vol. 4. No. 4. P. 231-236.

677. Sealey R. On lawful concubinage in Athens. *Classical antiquity*. 1984. Vol. 3. No. 1. P. 111-133.

678. Seifert M. Norm and function. Children on attic vase imagery. *Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern.* 2009. Bd. 21. P. 120-130.

679. Shapiro A. Kalos-inscriptions with patronymic. *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik.* 1987. Bd. 68. P. 107-118.

680. Shear J. L. Religion and the polis: the cult of the tyrannicides at Athens. *Kernos.* 2012. Vol. 25. P 27-55.

681. Shear J. L. The tyrannicides, their cult and the Panathenaia: a note. *Journal of Hellenic studies.* 2012. Vol. 132. P. 107-115.

682. Silver M. Slave-wives, single women and «bastards» in the ancient Greek world: law and economics perspectives. Oxford & Philadelphia : Oxbow books, 2018. 227 p.

683. Simpson T. L. Is Socrates the ideal democratic citizen? *Journal of thought.* 2006. Vol. 41. No. 4. P. 137-156.

684. Slater N. W. The vase as ventriloquist: kalos-inscriptions and the culture of fame. *Signs of orality. The oral tradition and its influence in the Greek and Roman world.* Leiden : Brill, 1999. P. 143-161.

685. Small D. B. Monuments, laws, and analysis: combining archaeology and text in Ancient Athens. *Methods in the Mediterranean : historical and archaeological views on texts and archaeology* / ed. by D. B. Small. Leiden : Brill, 1995. P. 143-174.

686. Smith A. C. Polis and personification in classical Athenian art. Leiden ; Boston : Brill, 2011. 202 p.

687. Smith G. Athenian casualty lists. *Classical philology*. 1919. Vol. 14. No. 4. P. 351-364.

688. Snodgrass A. The rise of the polis. The archaeological evidence. *The ancient Greek city-state* : symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy os Sciences and Letters, July 1-4, 1992 / ed. by M. H. Hansen. Munksgaard,

Copenhage, 1993. P. 30-40.

689. Sommer M. S. Toys, play and swaddling indications of early childhood in Ancient Greece. *Spåren av de små. Arkeologiska perspektiv på barn och barndom* / red. F. Fahlander. Stockholm : Stockholms Universitet, 2011. P. 145-159.

690. Sommer M., Sommer D. Archeology and developmental psychology: A brief survey of ancient Athenian toys. *American journal of play*. 2017. Vol. 9. Num. 3. P. 341-355.

691. Sousa de L. N. A kaloskagathia no sympósion de Xenefonte. *Tempo & Espaço* : Anais Eletrônicos do XXI ciclo de debates em hitória antiga. Rio de Janeiro, 2012. Núm. 7. Ano VII. P. 216-225.

692. Sousa de L. N. A paideia ateniense e a kylix F 2285 de Douris. *VI simpósio internacional de história: culturas e identidades.* Universidade Federal de Goiάs, Brasil, 28.10-1.11.2013. URL: https://www.academia.edu/5089879/A_PAIDÉIA_ATENIENSE_E_A_KYLIX_F2285_DE_DOURIS. (дата звернення: 01.12.2021).

693. Starr Ch. G. Individual and community. The rise of the polis 800-500 b.c. New York ; Oxford : Oxford university press, 1986. 133 p.

694. Stears K. Losing the picture: change and continuity in Athenian grave monuments in the fourth ans third centuries bc. *Word and image in ancient Greece* / eds. by N. K. Rutter, B. A. Sparkers. Edinburgh : Edinburgh university press, 2000. P. 206-227.

695. Stefanson D. Man as Hero – Hero as citizen. Models of Heroic Thought and action in Homer, Plato and Rousseau. Thesis submitted for the degree of doctor of philosophy. Adelaide, 2004. 279 p.

696. Steinbock B. A lesson in patriotism: Lycurgus' against Leocrates, the ideology of the ephebia, and Athenian social memory. *Classical Antiquity*. 2011. Vol. 30. No. 2. P. 279-317.

697. Steiner A. Private and public: links between symposion and syssition in fifth-century Athens. *Classical Antiquity*. 2002. Vol. 21. No. 2. P. 347-390.

698. Strauss B. The classical Greek polis and its government. *A companion to ancient Greek government* / ed. by H. Beck. Malden ; Oxford ; Chichester : Wiley-Blackwell, 2013. P. 22-37.

699. Stroszeck J. Grave gifts in child burials in the Athenian Kerameikos: the evidence of sea shells. *L'Enfant et la mort dans L'Antiquité*. III Le materiel associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de I'Homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier, 2011 / eds. by A. Hermary, C. Dubois. 2012. P. 57-75.

700. Stroszeck J. Plastic vases related to Eleusinian cult from the Athenian Kerameikos. *MÈTIS. Anthropologie des mondes grecs anciens*. Paris ; Athenes, 2014. N.s. 12 : Des vases pour les Athéniens (VIe-IVe siècle avant notre ére) / by ed. de L'Ehess-Daedalus. P. 145-162.

701. Stroud R. S. Greek inscriptions Theozotides and the Athenian orphans. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1971. Vol. 40. No. 3. P. 280-301.

702. Stupperich R. The iconography of Athenian state burials in the classical period. *The archaeology of Athens and Attica under the democracy* : Proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the ASCSA, December 4-6, 1992 / ed. by W. D. E. Coulson. Oxford : Oxbow Books, 1994. P. 93-103.

703. Sylvester Ch. The classical idea of leisure: cultural ideal or class prejudice? *Leisure sciences* : an interdisciplinary journal. 1999. Vol. 21. Is. 1. P. 3-16.

704. Talcott L. Vases and kalos-names from an agora well. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1936. Vol. 5. No. 3. P. 333-354.

705. Tanner J. Social structure, cultural rationalization and aesthetic judgement in classical Greece. *Word and image in ancient Greece* / eds. by N. K. Rutter, B. A. Sparkers. Edinburgh : Edinburgh university press, 2000. P. 183-205.

706. The ancient Greeks childhood and education. *The Fitzwilliam museum*. URL: https://fitz-cms-images.s3.eu-west-2.amazonaws.com/fs_childhood_and_education.pdf. (дата звернення: 14.12.2022).

707. The Cambridge economic history of the greko-roman world / eds. by W. Scheidel, I. Morris, R. Saller. Cambridge : Cambridge university press, 2008. 917 p.

708. The Cambridge history of Greek and Roman political thought / eds. by Ch. Rowe,

M. Schofield, S. Harrison, M. Lane. Cambridge university press, 2000. 745 p.

709. The development of the polis in archaic Greece / eds. by L. G. Mitchell, P. J. Rhodes. London ; New York : Routledge, 1997. 232 p.

710. The Oxford handbook of childhood and education in the classical world / eds. by J. E. Grubbs, T. Parkin, R. Bell. New York : Oxford university press, 2013. 690 p.

711. Themelis P. Prosperity and art in Athens (527-449 B.C.). *From hippias to kallias : Greek art in Athens and beyond, 527-449 BC* : Proceedings of an international conferenceheld at the Acropolis museum, Athens, May 19-20, 2017 / eds. by O. Palagia, E. P. Sioumpara. Acropolis museum editions, 2019. P. 106-119.

712. Tracy S. V., Habicht C. New and old Panathenaic victor lists. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens.* 1991. Vol. 60. No. 2. P. 187-236.

713. Troncoso V. A. The Hellenistic gymnasium and the pleasures of paideia. *Symbolae philologorum posnaniensium Graecae et Latinae*. Poznan : Adam Mickiewicz university press, 2009. Vol. XIX. P. 71-84.

714. Trzciński K. Citizenship in Europe : the main stage of development of the idea and institution. *Studia Europejskie – Studies in European affairs.* 2021. Vol. 25. Is. 1. P. 7-31.

715. Varian O., Skholyk A. Citizenship as the main research category in the study of an ideal citizen image in Ancient Athens. *East European Historical Bulletin*. 2021. Vol. 20. P. 8-19.

716. Vermeule A., Lanni A. Precautionary constitutionalism in ancient Athens. *Harvard law school. Public law & legal theory working paper series.* 2012. No. 12-31. URL: https://www.law.berkeley.edu/files/Precautionary_Constitutionalism_in_Ancient_Athens.pdf. (дата звернення: 01.12.2021).

717. Vlachou V. Death and burial in the Greek world. Greek funerary rituals in their archaeological context. *Thesaurus cultus et rituum antiqourum (ThesCRA)*. Los Angeles : The J. Paul Getty museum, 2012. Vol. VIII : Private space and public space polarities in religious life. Religious interralations between the classical world and neighbouring civilization ; Add. vol. VI : Death and burial. P. 363-384.

718. Vlassopoulos K. Free spaces: identity, experience and democracy in classical Athens. *The Classical Quarterly*. 2007. Vol. 57. No. 1. P. 33-52.

719. Vlassopoulos K. Slavery, freedom and citizenship in classical Athens: beyond a legalistic approach. *European review of history – Revue européenne d'histoire*. 2009. Vol. 16. No. 3. P. 347-363.

720. Vlassopoulos K. Religion in communities. *The Oxford handbook of Ancient Greek religion / e*ds. by E. Eidinow, J. Kindt. Oxford university press, 2015. P. 257-271.

721. Vlastos G. Isonomia. *The American Journal of Philology*. 1953. Vol. 74. No. 4. P. 337-366.

722. Wękowski M. When did the symposion rise? Some archaeological considerations regarding the emergence of the Greek aristocratic banquet. *ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ*. ΑΘΗΝΑ, 2012. Т. 16. Τεύχη 1-3 (2010-2012). P. 19-48.

723. Wękowski M. Slaves or aristocrats? Naked boys in the archaic symposion. *Przegląd humanistyczny*. 2013. NR. 2 (437). P. 37-43.

724. Welsh M. K. Honorary statues in Ancient Greece. *The annual of the British school at Athens*. 1904/1905. Vol. 11. P. 32-49.

725. West M. L. Ancient Greek music. Oxford : Clarendon press ; New York : Oxford university press, 1994. 410 p.

726. Westgate R. The Greek house and the ideology of citizenship. *World archaeology*. 2007. Vol. 39. No. 2 : The archaeology of equality. P. 229-245.

727. Westgate R. Space and social complexity in Greece from the early iron age to the classical period. *Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens*. 2015. Vol. 84. No. 1. P. 47-95.

728. Whitehead D. Norms of citizenship in Ancient Greece. *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy* / eds. by A. Molho, K. Raaflaub, J. Elmen. The university of Michigan Press, 1994. P. 135-154.

729. Whitley J. The archaeology of ancient Greece. New York : Cambridge University Press, 2001. 484 p.

730. Wilamowitz-Moellendorff U. von. Die Griechische literatur des altertums. *Die kultur der gegenwart.* Leipzig-Berlin : Teubner, 1912. T. 1. Abt. VIII.

731. Winkler J. J. The ephebes' song: tragōidia and polis. *Nothing to do with Dionysos? Athenian drama in its social context* / eds. by J. J. Winkler, F. I. Zeitlin. Princeton ; New Jersey : Princeton university press, 1990. P. 20-62.

732. Wout P. E. van T. Solon's law on stasis: promoting active neutrality. *The classical quarterly*. 2010. Vol. 60. No. 2. P. 289-301.

733. Youni M. S. Atimia in classical Athens: what the sources say. *Dike. Essays on Greek law in honor of Alberto Maffi* / ed. by L. Gagliardi, L. Pepe. Milano, 2019. P. 361-378.

734. Zatta C. Making history mythical: the golden age of Peisistratus. *Arethusa*. 2010. Vol. 43. Num. 1. P. 21-62.

Додаток А

Вазопис зі сценами навчання дітей

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету	Наявність καλός - напису (+/-)
1. Сцени навчання хлопчиків, юнаків							
1.1.	Формікос[1]	Королівські музеї витончених мистецтв у Брюсселі (Бельгія)	A1013	2881	525-475 рр.	Хлопчик пише стилосом на дощечці, що лежить на колінах. Він сидить на стільчику, з накинутим на ноги гіматієм. Позаду висить футляр для авлоса.	-
1.2.	Кілік[2]	Базельський музей античності та Зібрання Людвига (Швейцарія)	BS465	321	525-475 рр.	На стільчику сидить бородатий чоловік у накинутому на ноги гіматії, тримає на колінах дощечки для письма, у руці – стилос. Перед ним стоїть оголений хлопчик, який дивиться на дощечки. За хлопчиком підвішений футляр для авлоса.	+
1.3.	Кілік[3]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F2285	205092	500-450 рр.	Сторона А: хлопчик навчається письма. Перед ним сидить вчитель із розгорнутим сувоєм. Інша дитина сидить перед вчителем музики, обидвоє грають на лірах. Вчителі – дорослі чоловіки. Сторона Б: хлопчик стоїть перед вчителем,	+ (для сторін А, Б)

[1] 2881, Athenian, Brussels, Musees Royaux, Somzee Collection, A1013. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9DAF5F90-CC67-48B6-814F-06BDDADCE2BC. (дата звернення: 27.08.2021).

[2] 321, Athenian, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig, BS465. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/F5A52601-19EE-4B6C-8E16-F7E59F442785. (дата звернення: 27.08.2021).

[3] 205092, Athenian, Berlin, Antikensammlung, Schloss Charlottenburg, F2285. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/EDB1DF70-3922-48F4-BD5D-C0EE747E47D4. (дата звернення: 27.08.2021).

						що грає на авлосі. Праворуч хлопчик стоїть перед вчителем, що пише стилосом на дощечці. Вчителі – безбороді юнаки. Тондо: юнак схилився. Перед ним висять губка та арибал, позаду – вмивальник.	
1.4.	Кілік[4]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS4842	202276	480 р.	Юнак, сидячи на стільчику, пише стилосом на дощечці.	-
1.5.	Чаша (фрагмент) [5]	Музей Гетті (США)	86.AE.324	275373	470-450 рр.	Хлопчик з сувоєм у руках. Перед ним, вірогідно, стоїть вчитель (збережений фрагмент передає руку та елемент одягу). Зміст свитку інтерпретований як «Каталог жінок» Гесіода.	-
1.6.	Кілік[6]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	17.230.10	209660	460 р.	Тондо: хлопчик іде з дощечками для письма, одягнений у гіматій. Сторона А: двоє хлопчиків (один із сувоєм, другий з табличками для письма) підходять до третього, котрий сидить на стільці з палицею у руці та, вірогідно, є вчителем. Сторона Б: хлопчик передає іншому сувій, той простягає гілочку. Поряд стоїть хлопчик з палицею.	-
1.7.	Кілік[7]	Берлінське античне зібрання	F2549	3407	450-400 рр.	Сторона А: навчання. На стільці сидить хлопчик, який грає на хелусі, його ноги	-

[4]Kylix. Object Number MS4842. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/283463. (дата звернення: 27.08.2021).

[5] Attic Red-Figure Cup Fragment. Object Number: 86.AE.324. *The J. Paul Getty Museum.* URL: http://www.getty.edu/art/collection/objects/12138/akestorides-painter-attic-red-figure-cup-fragment-greek-attic-about-470-450-bc/. (дата звернення: 27.08.2021).

[6] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 17.230.10. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/250548. (дата звернення: 27.08.2021).

[7] 3407, Athenian, Berlin, Antikensammlung, Schloss Charlottenburg, F2549. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9265A4C4-E3CC-4A1A-9F21-70796E363B0D. (дата звернення: 27.08.2021).

		(Німеччина)				закутані в гіматій. Перед ним, по центру, стоїть хлопчик у гіматії з сувоєм у руці. Праворуч – хлопчик у гіматії, читає розгорнутий у руках свиток. Сторона Б: троє хлопчиків у гіматіях. Один з них тримає в руці флейту. Тондо: хлопчик у гіматії, з іграшкою у руці.	
1.8.	Хоес[8]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.221 (E525)	215997	440-410 рр.	Двоє увінчаних хлопчиків. Ліворуч на стільчику сидить хлопчик у мантії на ногах; тримає в руках свиток з написом та читає його. Праворуч – оголений юнак з лірою у правій руці. На стіні висить плектр.	-

[8]Chous. Museum number 1772,0320.221. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-221. (дата звернення: 27.08.2021).

Додаток Б

Вазопис зі сценами гімнастичних тренувань, агонів

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету	Наявність καλός - напису (+/-)
1. Сцени гімнастичних тренувань й агонів							
1.1.	Лекіф[9]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	06.1021.60	-	кінець VI ст.	П'ятеро атлетів – юнаків та чоловіків, тренуються у стрибку, метанні диска, списа.	-
1.2.	Калатос[10]	Сент-Луїський мистецький музей (США)	156.1922	5175	550-500 рр.	Заняття двох атлетів під наглядом педотриба.	-
1.3.	Амфора[11]	Британський музей (Великобританія)	1847,0806.26 (B48)	310069	540 р.	Сторона Б: у верхній частині тулуба амфори зображено атлетичні змагання. У лівій частині сцени – суддя, перед яким змагаються у боротьбі два атлети – бородатий чоловік і безбородий молодик. Праворуч від них бородатий атлет з двома списами у правій руці, ліва рука зігнута в лікті та піднята. Попереду нього бородатий чоловік під час стрибка: ноги винесені вперед у стрибку, руки з вагами відведені назад. Далі – бородатий педотриб (одягнений), з палицею у лівій	-

[9] Terracotta lekythos (oil flask). Accession Number: 06.1021.60. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247229. (дата звернення: 17.08.2021).
[10] St. Louis 156.1922 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=St.+Louis+156.1922&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[11] Amphora. Museum number 1847,0806.26. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1847-0806-26. (дата звернення: 17.08.2021).

						руці. Крайню праву позицію займає бородатий атлет-дискобол. Сторона А: битва важко озброєних воїнів над тілом вбитого воїна. В нижній частині тулуба три фризи з зображенням тварин.	
1.4.	Амфора панафінейська[12]	Британський музей (Великобританія)	1842,0314.1 (B134)	301687	530-520 рр.	Четверо бородатих чоловіків, учасники пентатлону. Ліворуч – чоловік з піднятими догори руками, в яких він тримає ваги для стрибків. Перед ним чоловік тримає спис у піднятій до плеча правій руці, ліва рука також піднята. Третя фігура – чоловік з диском у опущеній правій руці, ліва рука піднята догори. Праворуч чоловік тримає опущений спис у правій руці, ліва рука піднята догори.	+
1.5.	Амфора[13]	Музей Гетті (США)	86.AE.24	28120	530-520 рр.	Сторона Б: четверо молодиків виконують атлетичні вправи – стрибки, біг, метання диска. Сторона А: міфологічна сцена.	-
1.6.	Кілік[14]	Лувр (Франція)	G15	200746	525-475 рр.	Сторона А: по центру двоє юнаків-борців, ліворуч та праворуч від них двоє бігунів. У лівій стороні сцени юнак-дискобол, у правій – юнак-аконіст. Сторона Б: двоє юнаків, один з яких має накидку на плечах, та троє коней. Тондо: юнак-атлет з вагами для стрибків у руках.	-

[12]Panathenaic amphora. Museum number 1842,0314.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0314-1. (дата звернення: 17.08.2021).
[13]Attic Black-Figure Panel-Amphora Type B. Object Number: 88.AE.24. *The J. Paul Getty Museum.* URL: http://www.getty.edu/art/collection/objects/12895/attributed-to-the-medea-group-attic-black-figure-panel-amphora-type-b-greek-attic-530-520-bc/. (дата звернення: 17.08.2021).
[14] 200746, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G15. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/206DB954-DEA8-4192-81DE-D88C3427BB25. (дата звернення: 17.08.2021).

1.7.	Кілік[15]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 1805	302814	520 р.	Тондо: кругові мініатюрні зображення атлетичних тренувань: спринтерів, аконіста, кулачних борців, панкратіону, стрибка. За виконанням вправ атлетами стежать тренери. Фігури атлетів не деталізовані. Вище і нижче – анімалістичні кругові зображення. Сторона А: вершник та юнак. Сторона Б: вершник.	-
1.8.	Псіктер[16]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8019	200134	520-515 рр.	Тренування атлетів (пентатлон). Панкратіон двох юнаків, з боків від яких стоять бородаті чоловіки-педотриби. Далі передані три пари юнаків зі списами, за тренуванням яких стежать педотриби – бородаті чоловіки і безбороді юнаки. Двоє атлетів креслять списами стартову лінію. У руках юнака зі списом шкіряний ремінець, виділений червоною фарбою.	-
1.9.	Кратер[17]	Музей мистецтв Толідо (США)	1963.26	351102	520-515 рр.	Сторона Б: тренування атлетів – бородатих чоловіків. Праворуч атлет тренується у стрибках, у піднятих руках тримає ваги. Перед ним стоїть педотриб – бородатий чоловік. Грає авлет. Ліворуч двоє атлетів тренуються у метанні списів. За ними стоїть педотриб – безбородий молодик. З боків – кущі. Сторона А: міфологічна сцена.	-
1.10.	Псіктер[18]	Музей мистецтва	10.210.18	200439	520-510 рр.	Кругова сцена тренувань у гімнасії.	+

[15] Attische Trinkschale. Ident.Nr. F 1805. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=685969&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[16] Wine cooler (psykter) depicting pentathletes. Accession Number 01.8019. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/8025. (дата звернення: 17.08.2021).
[17] Toledo 1963.26 (Vase). *Perseus Digital Librare*. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Toledo+1963.26&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[18] Terracotta psykter (vase for cooling wine). Accession Number: 10.210.18. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248306. (дата звернення: 17.08.2021).

		Метрополітен (США)				Юнак тренується у стрибках під музичний супровід авлета у довгому хітоні. Далі – хлопчик між двома педотрибами, котрого увінчують. Продовжує сюжет тренування дискобола та аконіста, між якими стоїть педотриб – чоловік у гіматії, з палицею.	
1.11.	Амфора[19]	Лувр (Франція)	G 42	200116	520-510 рр.	Сторона Б: атлет-юнак з диском та атлет-юнак зі списом. Праворуч – оголений бородатий чоловік зі списом. Ліворуч бородатий чоловік у гіматії, з палицею. Сторона А: міфологічна сцена.	+ (для сторони Б)
1.12.	Кратер[20]	Британський музей (Великобританія)	1863,0430.2 (B361)	8937	520-500 рр.	Сторона А: тренування бородатих чоловіків. Праворуч – чоловік у гіматії грає на флейті. Попереду нього чоловік присів на коліна, у правій руці тримає спис та дивиться на три списи, що лежать біля нього на підлозі. По центру – чоловік готується метати диск. Ліворуч від нього – чоловік з трьома списами у лівій руці, біжить, обертаючись назад. У лівій стороні – чоловік, що метає спис.	-
1.13.	Амфора[21]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.87 (E256)	201543	520-500 рр.	Сторона Б: тренування 3 юнаків – аконіста, дискобола, боксера. Мускулатура атлетів схематична. Сторона А: міфологічна сцена.	+ (для сторони Б)
1.14.	Кілік[22]	Музей мистецтва Метрополітен	1986.322.1	1142	500 р.	Сторона А: тренування юнаків – дискобола, двох аконітів, стрибуна. На	+

[19] 200116, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G42. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/E466F8A7-7BCC-4FBC-AEFC-CC3D61554E5A. (дата звернення: 17.08.2021).
[20]Krater. Museum number 1863,0430.2. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1863-0430-2. (дата звернення: 17.08.2021).
[21]Amphora. Museum number 1843,1103.87. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-87. (дата звернення: 17.08.2021).
[22] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 1986.322.1. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/255878. (дата звернення: 17.08.2021).

		(США)				землі лежить кирка. На стіні – 3 комплекти стригалів і арибалів. Сторона Б: аналогічна сцена.	
1.15.	Кілік[23]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	41.162.1	212483	500 р.	Сторона А: по центру бородатий чоловік-педотриб з палицею у руці. Праворуч – змагання юнаків-боксерів. Ліворуч – спілкування юнаків: у одного в руці диск, у іншого - ремінці. На стіні висить спортивне приладдя, на підлозі кирка. Сторона Б: по центру один боксер повалив на землю іншого. Їх розборонює педотриб – бородатий чоловік у гіматії. Поряд з ним чоловік у гіматії – глядач. Ліворуч від боксерів юнак у гіматії – глядач. Тондо: хлопчик та молодий чоловік – воїн в обладунках, що схилив голову перед шоломом і списом. Відмінність хлопчика від воїна полягає не лише у відсутності озброєння, а й у розмірах фігури та зросту.	-
1.16.	Амфора[24]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	56.49.1	306703	500 р.	Сторона А: юнак з дротиками; юнак, що готується до стрибка з вагою у руках; флейтист. Сторона Б: педотриб наглядає за дискоболом та юнаком-аконістом.	-
1.17.	Амфора[25]	Лувр (Франція)	G198BIS	201669	500-450 рр.	Сторона А: юнак-атлет зі списом для метання, позаду нього лежить кирка.	-

[23] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 41.162.1. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254168. (дата звернення: 17.08.2021).
[24] Terracotta neck-amphora (jar). Accession Number: 56.49.1. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254848. (дата звернення: 17.08.2021).
[25] 201669, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G198BIS. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9C9D1038-4096-411E-BA31-B08C924B82B9. (дата звернення: 17.08.2021).

						Сторона Б: юнак-атлет з вагами для стрибків у руках. Ліворуч від нього стела або стартовий стовпчик.	
1.18.	Кілік[26]	Приватна колекція	-	204539	500-450 рр.	Сторона А: двоє хлопчиків-дискоболів, хлопчик-атлет, який спирається на спис та хлопчик з накинутим на плечі плащем, який спирається на спис або палицю та простягає руку до дискобола. На землі лежить кирка. Ліворуч – стела або поворотний стовпчик. Сторона Б: троє хлопчиків-атлетів, двоє з них з вагами для стрибків. Між ними юнак-педотриб у гіматії, з роздвоєною палицею. По центру стела або поворотний стовпчик. Висять диск у сумці, губка, стригил та арибал. Тондо: двоє юнаків у гіматіях, один з палицею.	+ (для тондо)
1.19.	Гідрія[27]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1139 (E164)	4180	500-450 рр.	Тренування юнаків-атлетів під музичний супровід у присутності педотриба. По центру дискобол у стрибку, у відведеній назад правій руці тримає диск. Перед ним присів атлет зі списом в руках та мотузком, праворуч від якого лежать ваги для стрибків. Поряд з атлетами лежить кирка. Ліворуч юнак-флейтист у хітоні. Праворуч педотриб – бородатий чоловік.	+
1.20.	Кілік[28]	Музей мистецтва Метрополітен	07.286.48	203598	500-450 рр.	Сторона А: троє юнаків тренуються у стрибках, метанні списа. Наявна поряд	-

[26] 204539, Athenian, London, Market, Sotheby's, Luzern, Private. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/EF67502E-EECE-4BD7-B2AB-BB7CA5D754E3. (дата звернення: 17.08.2021).
[27]Hydria. Museum number 1867,0508.1139. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1139. (дата звернення: 17.08.2021).
[28] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 07.286.48. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247928. (дата звернення: 17.08.2021).

		(США)				колона свідчить про перебування юнаків у приміщенні палестри. Сторона Б: частково збереже зображення дискобола та фрагмент хітона, який належить тренеру. Тондо: юнак тримає у лівій руці диск. На землі лежать ваги для стрибків. Фігури атлетів передані досить геометрично. Зображення збережені фрагментарно.	
1.21.	Кілік[29]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8075	204518	480-470 рр.	Сторона А: тренування трьох атлетів під наглядом педотриба. Один атлет тримає спис і говорить, другий – метає спис, третій – стрибає з вагами у руках. Перед ними педотриб. Висить диск у сумці, стоять списи. Сторона Б: бокс юнаків під наглядом педотриба. Поруч, біля колони, стоять два списи. Тондо: юнак одягає гіматій. На стіні висять стригили та арибал. На землі лежить кирка.	+ (для тондо)
1.22.	Кілік[30]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8033	210114	470-460 рр.	Сторона А: троє атлетів. По центру – юнак метає спис. Ліворуч юнак готується метати диск. Праворуч юнак стрибає з вагами у руках. Стела розділяє аконіста та стрибуна. На підлозі лежить кирка. Висять стригил, губка та арибал. Сторона Б: двоє атлетів та педотриб. Ліворуч юнак метає спис. По центру юнак стрибає із вагами у руках. Праворуч – юнак-педотриб у гіматії, з	+ (для всіх сцен)

[29]Drinking cup (kylix) with athletes. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://www.mfa.org/collections/object/drinking-cup-kylix-depicting-athletes-153709. (дата звернення: 17.08.2021).
[30]Drinking cup (kylix) with pentathletes. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153704. (дата звернення: 17.08.2021).

						роздвоєною палицею у руці. Між атлетами та педотрибом стела. Висять стригил, губка та арибал. Тондо: юнак у гіматії, з червоною стрічкою на голові, між вмивальником та стартовим стовпчиком, спирається на спис (у правій руці, перемотаний червоною стрічкою).	
1.23.	Кілік[31]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	28.48	211600	460 р.	Сторона А: по центру юнак-педотриб. Ліворуч від нього хлопчик, котрий готується до бігу, праворуч – хлопчик з вагами для стрибків у руках. На стіні висить диск у сумці. Сторона Б: по центру хлопчик з диском у сумці у простягнутій вперед правій руці та двома списами у лівій. Ліворуч юнак-педотриб. Між юнаками колона. Праворуч – хлопчик з киркою для спушування землі у зігнутих до грудей руках. На стіні висять ваги для стрибків, ремінці для перемотування рук. Фігури хлопчиків непропорційні, виділена лише основна мускулатура. Тондо: розмова двох хлопчиків. Один сидить закутаний у гіматії, другий, у накинутому гіматії, схилився над сидячим.	+ (для всіх сторін)
1.24.	Кратер[32]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	06.1021.173	216017	440 р.	Зображення по колу. Верхній фриз містить тренування юнаків-атлетів в супроводів тренерів – безбородих юнаків та бородатих чоловіків. Присутнє	-

[31] Drinking cup (kylix) depicting palaistra scenes. Accession Number 28.48. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153746. (дата звернення: 17.08.2021).

[32] Calyx-krater. Accession Number: 06.1021.173. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247336. (дата звернення: 17.08.2021).

						тренування юнака у стрибках з вагами, зображення юнака зі стригилом в руках та юнака з диском, сцена боксу. Нижній фриз: міфологічна сцена на стороні А, переслідування ефесами жінки на стороні Б.	
1.25.	Дінос[33]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	96.720	215320	430-420 рр.	Тренування юнаків-атлетів під наглядом педотрибів, під музичний супровід. Юнак, що метає спис, стоїть між авлетом та тренером. Наступний фрагмент передає сцену боксу під наглядом педотриба. Юнак, що стоїть за спиною тренера, перемотує руки, готуючись до боксу. Наступними зображені юнак з двома списами у руках, двоє юнаків з вагами для стрибків та атлет з диском. Музиканта та юнака з диском розділяє стартовий стовпчик або колона.	+
1.26.	Кілік[34]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.104 (E96)	210217	430 р.	Сторона А: тренування двох хлопчиків атлетів під наглядом педотриба – увінчаного безбородого юнака у гіматії, з роздвоєною палицею у правій руці (стоїть праворуч). Хлопчик, що стоїть ліворуч, готується до стрибка з вагами у руках. По центру – хлопчик з двома списами для метання у правій руці. Сторона Б: тренування трьох хлопчиків-атлетів. Ліворуч стоїть хлопчик-атлет зі стригилом у правій руці. По центру хлопчик-атлет з диском у піднятій вверх лівій руці, звертається до хлопчика ліворуч. Праворуч - хлопчик-атлет з	+ (для тондо)

[33] Bowl (dinos) depicting athletes training. Accession Number 96.720. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153889. (дата звернення: 17.08.2021).
[34]Cup. Museum number 1864,1007.104. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-104. (дата звернення: 17.08.2021).

						двома списами для метання у правій руці. Праворуч від атлетів стела. Тондо: хлопчик-атлет обома руками тримає диск та дивиться праворуч, де стоїть квадратна база, на якій лежить гіматій. База схожа на вівтар.	
1.27.	Кратер[35]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 1034	217464	425-375 рр.	Сторона А: тренування юнаків під наглядом педотрибів. Ліворуч від педотриба – бородатого чоловіка у гіматії та з палицею, стрибає юнак, за ним зображений юнак зі списом. Праворуч від педотриба – юнак без інвентарю та другий педотриб – безбородий юнак у гіматії, з палицею. Сторона Б: троє юнаків у гіматіях, один тримає стригил у руці.	-
1.29.	Амфориск	Британський музей (Великобританія)	1856,1001.27 (B602)[36]	13261	400 р.	Сторона Б: безбородий юнак з диском у правій руці та зігнутим предметом у лівій. Безбородий атлет, що стоїть ліворуч, інтерпретований як аконіст, а предмет у його правій руці як дротик (за іншим припущенням – педотриб). Сторона А: міфологічний сюжет. Амфориск міг виступати іграшкою, сувеніром або вотивним предметом.	-
2. Сцени тренувань й агонів з боксу, панкратіону, боротьби							
2.1.	Кілік (сіанська чаша)[37]	Музей університету	1977.3.68	-	560-550 рр.	Сторона Б: бій чоловіків-боксерів в оточенні восьми глядачів.	-

[35] Athleten in der Palästra. Antikensammlung, IV 1034. *Kunst Historisches museum Wien.* URL: http://www.khm.at/objektdb/detail/53586/?offset=236&lv=list. (дата звернення: 17.08.2021).

[36] Panathenaic amphora; amphoriskos. Museum number 1856,1001.27. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1856-1001-27. (дата звернення: 17.08.2021).

[37] Mississippi 1977.3.68 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Mississippi%201977.3.68&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).

		Міссісіпі (США)				Сторона А: агон важко озброєних воїнів в оточенні семи глядачів. Тондо: бігун. Частина глядачів одягнені, частина оголені. Фігури непропорційні.	
2.2.	Амфора[38]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.968 (B295)	302838	550-540 рр.	Сторона А: - на горлі амфори: сцена боротьби боротьба. З боків від атлетів – судді з палицями, у строкатих гіматіях. - на тулубі амфори: бокс. У атлетів перемотані руки, у атлета, зображеного ліворуч, йде кров. Сторона Б: - на горлі амфори: двоє боксерів, котрі готуються до бою. У боксерів перемотані руки, у боксера ліворуч йде кров. З боків від них судді з палицями. - на тулубі амфори: боротьба двох атлетів. Атлети – бородаті чоловіки. Їхні фігури масивні, непропорційні.	-
2.3.	Амфора[39]	Державне античне зібрання у Мюнхені (Німеччина)	1468	301629	550-500 рр.	Плечі амфори: боротьба атлетів у присутності двох глядачів. Фігури непропорційні. Сторона А: юнаки та чоловіки. Сторона Б: колісниця.	-
2.4.	Амфора панафінейська[40]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8127	302260	550-500 рр.	Змагання з боксу у присутності судді та молодика – глядача.	-

[38] Amphora. Museum number 1867,0508.968. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-968. (дата звернення: 17.08.2021).
[39]Munich 1468 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Munich+1468&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[40] Pseudo-Panathenaic vase (amphora) depicting a pankration match. Accession Number 01.8127. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153412. (дата звернення: 17.08.2021).

2.5.	Амфора[41]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 2159	200001	530-525 рр.	Сторона Б: змагання з боротьби двох пар атлетів – юнаків у бородатих молодиків у палестрі за нагляду педотриба – юнака з довгим волоссям, з палицею у руці. Два борці однієї пари схопили одне одного за руки. Інший спаринг – безбородий юнак підіймає бородатого молодика. Між парами борців стоїть амфора, висить накидка.	-
2.6.	Гідрія[42]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	51-32-1	-	530-520 рр.	Плече гідрії: змагання з боксу двох бородатих чоловіків. Між ними – два казани, вірогідно, нагорода. З боків від боксерів по два чоловіки – можливо, два судді та два глядачі. Фігури масивні й непропорційні. Тулуб: від'їзд воїна.	-
2.7.	Амфора[43]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 3723	201795	525-475 рр.	Сторона А: юнак-атлет перемотує ліве зап'ястя шкіряним ремінцем для боксу. Сторона Б: юнак-атлет очищує тіло стригилем.	-
2.8.	Амфора панафінейська[44]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 1831	320134	520-510 рр.	Бокс двох бородатих чоловіків під наглядом педотриба. Ліворуч від борців стоїть бородатий чоловік – атлет з ремінцем для перемотування рук.	-
2.9.	Амфора[45]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.69 (B271)	302207	515-500 рр.	Сторона А: панкратіон двох безбородих молодиків. На голові у учасника агону, який присів до землі, червона стрічка.	-

[41] Attische Amphora. Ident.Nr. F 2159. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=686411&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[42] Hydria. Object Number 51-32-1. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/97854. (дата звернення: 17.08.2021).
[43] Athleten. INV. NR. Antikensammlung, IV 3723. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: www.khm.at/de/object/c156aa39cd/. (дата звернення: 17.08.2021).
[44] Attische Amphora: Nachahmung einer panathenäischen Preisamphora. Ident.Nr. F 1831. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=686048&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[45] Amphora. Museum number 1843,1103.69. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-69. (дата звернення: 17.08.2021).

						Ліворуч стоїть суддя – увінчаний бородатий чоловік у гіматії, з роздвоєною палицею у руках. Праворуч – бородатий чоловік – атлет з піднятою догори правою рукою і ремінцями для перев'язування рук у лівій руці. Позаду атлетів рослина. Сторона Б: по центру – бородатий атлет з диском у правій руці. Перед ним другий атлет того ж віку. Позаду – педотриб з палицею, у гіматії. Позаду атлетів рослина.	
2.10.	Амфора[46]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS403	303450	510-490 рр.	Сторона Б: бій двох бородатих чоловіків-боксерів. По різні боки від них: педотриб – бородатий чоловік і глядач-юнак з ремінцями для перемотування рук. Сторона А: бородатий чоловік з диском, бородаті педотриб та чоловік з дротиками для метання з боків від нього.	-
2.11.	Пеліка[47]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	49.11.1	302864	510 р.	Сторона Б: двоє боксерів танцюють у супровідної гри флейтиста. Сторона А: міфологічна сцена.	+ (для сторони Б)
2.12.	Скіфос[48]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	06.1021.49	306785	500 р.	Сторона А: боротьба чоловіків. Сторона Б: панкратіон чоловіків. У кожному сюжеті присутні педотриб і глядач.	-

[46] Neck Amphora. Object Number MS403. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/260760. (дата звернення: 17.08.2021).
[47] Terracotta pelike (wine jar). Accession Number: 49.11.1. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254611. (дата звернення: 17.08.2021).
[48] Terracotta skyphos (deep drinking cup). Accession Number: 06.1021.49. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247221. (дата звернення: 17.08.2021).

2.13.	Амфора панафінейська[49]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	16.71	303049	500 р.	Змагання з панкратіону у присутності судді.	-
2.14.	Амфора панафінейська[50]	Музей мистецтв Толідо (США)	1961.24	275089	500-490 рр.	Сцена панкратіону. Між двома борцями – бородатими чоловіками, стоїть суддя у гіматії.	-
2.15.	Амфора[51]	Тампський музей мистецтв (США)	1986.30	4840	500-490 рр.	Сторони А, Б: бій боксерів під наглядом судді або педотриба. Фігури боксерів масивні, непропорційні. Під ручками амфори – собака.	-
2.16.	Кілік[52]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1060 (E39)	205073	500-490 рр.	Сторона А: дві пари юнаків-боксерів. Між ними педотриб – бородатий чоловік у гіматії, з роздвоєною палицею у правій руці. Ліву руку він простягає до боксерів, ніби даючи їм вказівку. Сторона Б: дві пари юнаків-боксерів. Між ними педотриб у гіматії, з роздвоєною палицею у правій руці. Ліворуч – спаринг боксерів. Праворуч – підготовка до змагання: двоє атлетів намотують ремінці на руки. Тондо: юнак-атлет схилився над вівтарем. Його права рука простягнута до вівтаря, у лівій руці ремінці боксера.	+ (для тондо та сторони Б)
2.17.	Кілік[53]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8021	203265	500-450 рр.	Тондо: юнак-атлет перемотує руки для боксу. Поряд з ним, на землі, лежить кирка, висять ваги для стрибків. Сторони А, Б: сцени бою.	+ (для всіх сторін)

[49] Terracotta Panathenaic prize amphora. Accession Number: 16.71. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/249067. (дата звернення: 17.08.2021).
[50]Toledo 1961.24 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Toledo+1961.24&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[51] Tampa 1986.30 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Tampa+1986.30&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[52]Cup. Museum number 1867,0508.1060. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1060. (дата звернення: 17.08.2021).
[53] Drinking cup (kylix) depicting a boxer. Accession Number 01.8021. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153700. (дата звернення: 17.08.2021).

2.18.	Кілік[54]	Лувр (Франція)	CP10898	203583	500-450 рр.	Сторона А: боротьба двох атлетів. Праворуч від них – педотриб у гіматії, спирається на палицю. Ліворуч висять губка, стригил та арибал. Сторона Б: юнак-атлет з вагами для стрибків у руках і юнак-педотриб у гіматії, що спирається на палицю. Між ними висить сумка для диска. Тондо: юнак-атлет з накидкою на правому плечі, палицею у лівій руці та скіфосом у правій.	-
2.19.	Амфора[55]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 1833	303075	490 р.	Спаринг боксерів. Ліворуч стоїть суддя або тренер, праворуч – глядач. У фігурах атлетів прокреслені м'язи.	-
2.20.	Кілік[56]	Музей мистецтв Толідо (США)	1961.26	275203	490 р.	Сторона А: праворуч пара юнаків-боксерів змагається під наглядом педотриба – бородатого чоловіка. Ліворуч пара юнаків-боксерів перемотує руки, готуючись до бою, під наглядом педотриба – безбородого юнака. Сторона Б: тренування чотирьох юнаків у метанні списа під наглядом юнака-педотриба. Поряд стоять списи. Тондо: юнак присів та перемотує ремінцем руку перед боксом. Поряд стоїть педотриб – бородатий чоловік.	+ (для тондо)
2.21.	Кілік[57]	Музей витончених	1972.44	203287	490-480 рр.	Сторона А: змагання двох юнаків-	+

[54] 203583, Athenian, Paris, Musee du Louvre, CP10898. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/DFA6ACC6-B9CF-4F5E-8154-B4F139495B8D. (дата звернення: 17.08.2021).

[55] Panathenäische Preisamphora. Ident.Nr. F 1833. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=686050&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).

[56] 275203, Athenian, Toledo (OH), Museum of Art, 1961.26. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/99D7FC75-7D79-4A70-A3C8-4AD3BB9CCF68. (дата звернення: 17.08.2021).

[57] Drinking cup (kylix) depicting athletic combats. Accession number: 1972.44. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://www.mfa.org/collections/object/drinking-cup-kylix-depicting-athletic-combats-153754. (дата звернення: 17.08.2021).

		мистецтв (Бостон, США)				панкратіастів між зверненими до них педотрибами. Ліворуч педотриб сидить перед колоною, на якій стоїть призова ваза. Праворуч, за педотрибом, стоїть хлопчик зі стрічкою для переможця у руках. Сторона Б: змагання двох хлопчиків з боксу у присутності педотриба. Поруч з боксерами стоїть хлопчик зі стрічкою для переможця у руках. Спортивний інвентар у обох сюжетах, що висить на стінах: диск у сумці, ваги для стрибків, кирки для спушування землі, свідчать про проведення тренування у палестрі. Тондо: хлопчик із зайцем у руках, у накинутому гіматії, з палицею поряд.	(для всіх сюжетів)
2.22.	Кілік[58]	Музей університету Джонса Гопкінса (США)	B 11	203498	490-480 р.	Сторона А: панкратіон юнаків у присутності педотриба та юнака у гіматії. Висять ваги, сумка для диску, губка і стригил. Сторона Б: боротьба юнаків у присутності педотриба. Тондо: юнак у гіматії. Висять губка, стригил та арибал.	+ (для тондо)
2.23.	Кілік[59]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS2444	203589	490-480 рр.	Сторона А: змагання з боротьби двох юнаків у палестрі під наглядом тренера. Поряд стоять схрещені списи, на стіні висить спортивне приладдя: сумка для диску, ваги для стрибків. Ліворуч колона. Сторона Б: троє атлетів: один тренується	+ (для всіх)

[58] Baltimore, Hopkins AIA B11 (Vase). *Perseus Digital Librare*. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Baltimore%2c+Hopkins+AIA+B11&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).

[59] Kylix. Object Number MS2444. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/77015. (дата звернення: 17.08.2021).

						у метанні; другий сидить; третій тримає червоні ремінці. З обох боків стоять списи, висять ремінці. Тондо: хлопчик-атлет з палицею, біля його ніг лежать ваги для стрибків.	
2.24.	Кілік[60]	Британський музей (Великобританія)	1850,0302.2 (E78)	204342	490-480 рр.	Сторона А: тренування безбородих юнаків-атлетів. Ліворуч змагаються два боксера. Праворуч від них сцена панкратіону. Далі стоїть педотриб – бородатий чоловік у гіматії та взутті, зі стрічкою на голові, з роздвоєною піднятою вверх палицею, якою він збирається розборонять учасників панкратіону. Позаду тренера колона з базою. Між боксерами та панкратіастами висить диск у сумці, між панкратіастами та педотрибом висять ремінці. Сторона Б: сцена тренування. Ліворуч зображено безбородого юнака, що тренується у гоплітодромі: у правій опущеній руці шолом, на лівій руці щит, на голові стрічка. Перед ним стоїть тренер, розвернутий праворуч. Тренер – бородатий чоловік у гіматії, з роздвоєною палицею у правій руці, направленою до боксерів перед ним. Далі – юнак-атлет з ремінцем для перемотування рук у розведених руках. Між боксерами та атлетом висять ремінці боксерів. На базі, що стоїть праворуч також лежать ремінці. Тондо: бородатий чоловік – педотриб у гіматії, з роздвоєною палицею у руці.	-

[60]Kylix. Museum number 1850,0302.2. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1850-0302-2. (дата звернення: 17.08.2021).

						Перед педотрибом хлопчик – атлет, що перемотує для боксу ліву руку, у правій руці тримає кінець ремінця.	
2.25.	Стамнос[61]	Музей мистецтв Толідо (США)	1956.58	202507	480 р.	Сторона Б: юнаки-атлети, що готуються до боксу, тримають стрічки для намотування на руки. Між атлетами стоїть юнак-педотриб. Сторона А: міфологічна сцена.	-
2.26.	Амфора панафінейська[62]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.959 (B140)	13259	480-460 рр.	Сцена боксу бородатого чоловіка (ліворуч) та безбородого молодика (праворуч). Ліворуч стоїть суддя у гіматії, з довгою палицею у правій руці. Праворуч – оголений бородатий атлет з ремінцями для обмотування рук або теніями у руках.	-
2.27.	Кілік[63]	Британський музей (Великобританія)	1928,0117.59	-	470-460 рр.	Сторона А: панкратіон двох юнаків-атлетів. Праворуч від них стоїть юнак-тренер, котрий спирається на палицю та простягає до атлетів роздвоєну палицю. Позаду атлетів – колона. На стіні висять ваги для стрибків, арибал та стригил. Сторона Б: троє юнаків. Ліворуч юнак у хітоні, спирається на палицю та простягає руки вперед, ніби у розмові. По центру юнак тримає хітон на руці, очевидно одягає його. Праворуч юнак зі стригилом у лівій руці. На стіні висять губка, стрічки. Тондо: жінка.	-
2.28.	Кілік[64]	Британський музей	1836,0224.19	217231	430 р.	Сторона А: боротьба двох юнаків-атлетів.	+

[61]Toledo 1956.58 (Vase). *Perseus Digital Librare*. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Toledo+1956.58&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).

[62] Panathenaic amphora. Museum number 1867,0508.959. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-959. (дата звернення: 17.08.2021).

[63]Cup. Museum number 1928,0117.59. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1928-0117-59. (дата звернення: 17.08.2021).

		(Великобританія)	6 (E94)			Праворуч від них стоїть педотриб у гіматії, з палицею. Сторона Б: двоє юнаків-борців – один юнак присів та захопив обома руками руку другого юнака, перекидаючи його через свою спину. Ліворуч від них стоїть юнак-педотриб у гіматії, з палицею. Тондо: юнак зі стригилом у руці. Зображення неохайне.	(для тондо)
2.29.	Хоес[65]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	95.53	3401	425 р.	Сцена боксу між двома хлопчиками. З боків від них дві стели або поворотних стовпчика.	-
2.30.	Амфора панафінейська[66]	Британський музей (Великобританія)	1866,0415.247 (B612)	303142	370-360 рр.	Змагання з боксу двох юнаків-атлетів. Праворуч стоїть оголений юнак-атлет, вірогідно наступний учасник змагання. Фігури боксерів масивні, мускулатура добре прокреслена.	-
2.31.	Амфора панафінейська[67]	Британський музей (Великобританія)	1866,0415.250 (B603)	303141	367-366 рр.	Змагання з боротьби двох безбородих юнаків. Ліворуч від них бородатий суддя у хітоні та гіматії, з пальмовою гілкою у руках. Праворуч – оголений юнак (наступний учасник змагання або педотриб) йде вправо, обертаючись назад. У його правій руці пальмова гілка.	-
2.32.	Амфора панафінейська[68]	Британський музей (Великобританія)	1866,0415.248 (B604)	303138	365-360 рр.	Змагання з панкратіону двох безбородих юнаків. Ліворуч від них бородатий суддя у гіматії, з вінком на голові, з пальмовою	-

[64]Kylix. Museum number 1836,0224.196. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-196. (дата звернення: 17.08.2021).
[65]Miniature wine jug (chous) depicting two boys boxing. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153802. (дата звернення: 17.08.2021).
[66] Panathenaic amphora. Museum number 1866,0415.247. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-247. (дата звернення: 17.08.2021).
[67]Panathenaic amphora. Museum number 1866,0415.250. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-250. (дата звернення: 17.08.2021).
[68] Panathenaic amphora. Museum number 1866,0415.248. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-248. (дата звернення: 17.08.2021).

						гілкою у руках. Праворуч – оголений юнак-атлет, що простягає праву руку до учасників панкратіону, ліву руку тримає на стегні (інтерпретований як наступний учасник змагання або педотриб).	
2.33.	Амфора панафінейська[69]	Британський музей (Великобританія)	1873,0820.371 (B607)	303150	336 р.	По центру – два безбородих юнаки-боксери, їхні руки перемотані ремінцями. Ліворуч від них стоїть юнак-атлет з перемотаними для боксу руками, котрий очікує своєї черги у змаганні. Праворуч від боксерів зображено Ніку з пальмовою гілкою, у вигляді судді. Фігури атлетів масивні, але пропорційні, мускулатура добре виділена.	-
2.34.	Амфора панафінейська[70]	Британський музей (Великобританія)	1873,0820.370 (B610)	303165	332-331 рр.	Панкратіон: атлет з бородою, що стоїть ліворуч, захопив голову атлета праворуч. Ліворуч від центральних фігур стоїть безбородий юнак-атлет, що спостерігає за змаганням або очікує своєї черги. Праворуч стоїть суддя з вінком для переможця у опущеній лівій руці та пальмовою гілкою у витягнутій вперед правій руці. Суддя у гіматії, увінчаний.	-
3. Сцени тренувань у стрибках							
3.1.	Кілік[71]	Археологічний музей Лечче (Італія)	575	201653	525-475 рр.	Тондо: юнак-атлет присів на коліна, тримаючи у руках ваги для стрибків. Позаду нього – кирка.	+

[69]Panathenaic amphora. Museum number 1873,0820.371. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-371. (дата звернення: 17.08.2021).

[70] Panathenaic amphora. Museum number 1873,0820.370. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-370. (дата звернення: 17.08.2021).

[71] 201653, Athenian, Lecce, Mus. Prov. Sigismaondo Castromediano, 575. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/D07C7777-FF6B-42A4-BF6A-3A2A2F2489F5. (дата звернення: 17.08.2021).

3.2.	Пеліка[72]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	1973.88	4437	520-515 рр.	Сторони А, Б: стрибки пари юнаків під музичний супровід юнака-флейтиста. Сцена інтерпретована як тренування атлетів або танцювальне змагання з лаконського танцю бібасіс.	+ (для обох сторін)
3.3.	Кілік[73]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.200 (E5)	200371	510 р.	Тондо: увінчаний юнак-атлет з вагами для стрибків у руках. Юнак нахилився вперед, вагою у лівій руці торкається землі. Сторона А: схилений до землі юнак, вірогідно, атлет. З обох боків від нього орнамент у вигляді очей. Сторона Б: абстрактний сюжет.	+ (для тондо)
3.4.	Кілік[74]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	95.35	201132	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет біжить з вагою для стрибків у правій руці та двома списами у лівій. Сторони А, Б: міфологічні сцени.	-
3.5.	Кілік[75]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 2268	201403	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет з вагами для стрибків у руках. Позаду висять губка, стригил і арибал. Сторона Б: тренування двох юнаків-атлетів у стрибках; перед кожним з них стоїть юнак-педотриб. Сторона А: тренування юнаків. Ліворуч оголений атлет, частково збережене зображення, перед ним юнак у гіматії. Праворуч атлет тренується у стрибку, перед ним юнак у гіматії. Біля них стоїть	-

[72] Two-handled storage jar (pelike) depicting young athletes jumping. Accession Number 1973.88. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153847. (дата звернення: 17.08.2021).
[73]Kylix. Museum number 1836,0224.200. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-200. (дата звернення: 17.08.2021).
[74] Drinking cup (kylix). Accession Number 95.35. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153680. (дата звернення: 17.08.2021).
[75] Kylix (Gefäßform / Schale). Ident.Nr. F 2268. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=686531&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).

						стела, перемотана стрічкою.	
3.6.	Чашка форми ойнахойя 8[76]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS2272	209600	500-475 рр.	Юнак-атлет нахилився вправо, до виставленої попереду лівої ноги, очевидно готуючись до стрибка. Позаду юнака висить предмет, схожий на губку.	-
3.7.	Кілік[77]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8020	203273	500-450 рр.	Сторони А, Б: тренування двох юнаків-атлетів у стрибках під наглядом юнака-педотриба. На одній стороні висять ваги для стрибків, на підлозі лежить кирка. Тондо: юнак-дискобол. Висять губка, стригил, арибал. Стоїть спис.	+ (для тондо)
3.8.	Кілік[78]	Лувр (Франція)	CP10908	203584	500-450 рр.	Сторона А: два юнаки-атлети з вагами для стрибків у руках. Між ними педотриб у гіматії, з палицею. Ліворуч стоять два списи. Висять губка, стригил та арибал. Праворуч – стела або стартовий стовп. Сторона Б: праворуч стоїть юнак-атлет зі стригилом у руці, по центру – педотриб у гіматії, з палицею. Стоять два списи, висять губка, стригил і арибал. Ліворуч ноги атлета і стела або стартовий стовп. Зображення збережено фрагментарно. Тондо: хлопчик у гіматії, зі стрічкою на голові та палицею у руці.	+ (для тондо)
3.9.	Кілік (фрагмент)[79]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	06.1133	203590	490 р.	Юнак-атлет з вагами для стрибків, у палестрі. Фігура стрункa, з типовим виділенням мускулатури. Перед ним	-

[76] Mug. Object MS2272. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/78589. (дата звернення: 17.08.2021).
[77] Drinking cup (kylix) depicting pentathletes. Accession Number 01.8020. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153699. (дата звернення: 17.08.2021).
[78] 203584, Athenian, Paris, Musee du Louvre, CP10908. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/AED68A91-B0DC-4BE5-A73D-4A9C048317D4. (дата звернення: 17.08.2021).
[79] Kylix fragments, 6. Accession Number: 06.1133. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247551. (дата звернення: 17.08.2021).

						стоїть педотриб, теж безбородий юнак.	
3.10.	Кілік[80]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS2515	205011	490-480 рр.	Тондо: хлопчик-атлет, біля його ніг лежать ваги для стрибків.	-
3.11.	Лекіф[81]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	95.41	205317	490-480 рр.	Атлет готується до стрибка, поряд висить губка.	+
3.12.	Скіфос[82]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	10.176	204070	480 р.	Сторона А: юнак-атлет готується до стрибка. Перед ним стоїть педотриб – бородатий чоловік. Ліворуч від атлета хлопчик, що тримає в руці губку і арибал. Висить диск у мішку, стоять два списи, лежить кирка. Сторона Б: юнак готується до стрибка, перед ним юнак-педотриб; позаду – стільчик з одягом. В інтер'єрі інвентар аналогічний стороні А.	-
3.13.	Кратер[83]	Британський музей (Великобританія)	1837,0609.30 (E496)	207177	470-450 рр.	Сторона Б: троє юнаків-атлетів: двоє, з боків, тримають у руках ваги для стрибків; атлет по центру тримає у лівій руці дротик або палицю. Фігури атлетів непропорційні, мускулатура виділена схематично. Сторона А: міфологічна сцена.	-
3.14.	Кілік[84]	Музей витончених мистецтв (Бостон,	03.820	-	450-430 рр.	Сторона А: юнак-атлет готується до стрибка з вагами у руках, між двома	-

[80] Kylix. Object Number MS2515. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/293083. (дата звернення: 17.08.2021).
[81] Oil flask (lekythos) with an athlete. Accession Number 95.41 *Museum of fine arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153763. (дата звернення: 17.08.2021).
[82] Drinking cup (skyphos) depicting jumpers. Accession Number 10.176. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153875. (дата звернення: 17.08.2021).
[83]Bell krater. Museum number 1837,0609.30. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-30. (дата звернення: 17.08.2021).
[84] Drinking cup (kylix) depicting scenes of bathing and exercise. Accession Number 03.820. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153716. (дата звернення: 17.08.2021).

		США)				тренерами. Сторона Б: юнак-атлета тренується у метанні диска, між двома тренерами. Поряд висить стригил. Фігури атлетів масивні. Тондо: юнак-атлет зі стригилом у руці стоїть перед вмивальником, спілкується із жінкою, що сидить перед ним. Сцена інтерпретована як міфологічне зображення Пелея і Аталанти або ж сюжет зі спартанського життя, де юнаки і дівчата тренувались разом.	
3.15.	Кілік[85]	Лувр (Франція)	G457	217018	450-400 рр.	Сторона А: двоє атлетів, один з яких з вагами для стрибків у зведених на рівні плечей руках, стоять між бородатим чоловіком-педотрибом та жінкою. Сторона Б: четверо атлетів, один з них очищує тіло стригилом. На стіні висить предмет, інтерпретований як душ. У юнаків-атлетів детально виділена анатомічна будова тіла і м'язи. Тондо: сцена навчання. Оголений юнак тримає складені дощечки для письма у лівій руці, стоїть перед сидячим на стільці бородатим чоловіком у гіматії, що розгорнув сувій з написами.	-
4. Сцени тренувань з метання диска							
4.1.	Амфора[86]	Державне античне зібрання у Мюнхені (Німеччина)	2308 (J374)	200161	550-475 рр.	Сторона Б: юнак-атлет з диском у піднятій руці. З боків від нього – юнак-атлет і педотриб з бородою. Сторона А: по центру юнак одягає	-

[85] 217018, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G457. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/95A09C1D-5AD4-4AED-A11B-527CDB9881AC. (дата звернення: 17.08.2021).

[86]Munich 2308 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Munich+2308&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).

						обладунки, з боків – юнак у скіфському вбранні з щитом і сагайдаком та юнак-сатир у скіфському вбранні з сокирою.	
4.2.	Амфора[87]	Музей Гетті (США)	84.AE.63	16321	520-510 рр. до н.е.	Сторона А: юнак-дискобол. Сторона Б: юнак-аконіст.	-
4.3.	Амфора панафінейська[88]	Британський музей (Великобританія)	1852,0707.1 (B136)	8786	520-500 рр.	По центру – дискобол готується метати диск. Ліворуч від нього педотриб –. Праворуч від дискобола атлет. Усі у віковій категорії бородатих чоловіків.	-
4.4.	Кілік[89]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	09.221.47	200751	510 р.	Сторона А: юнак тренується у метанні диска в оточенні двох юнаків-атлетів без спортивного обладнання Сторона Б: юнак по центру тренується у метанні списа, двоє юнаків з боків від нього – у стрибках з вагами. Тондо: увінчаний юнак з квітами у руках, присідає.	+ (для тондо, стоони Б)
4.5.	Кілік[90]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	41.162.133	201371	510 р.	Тондо: юнак-дискобол, поряд лежать ваги для стрибків, кирка, висять губка, стригил і арибал. Сторона А: тренування двох юнаків-дискоболів і одного юнака без інвентарю під наглядом двох педотрибів – бородатого чоловіка та юнака. Сторона Б: по центру сидить юнак-педотриб. Ліворуч від нього тренуються юнаки – дискобол, аконіст і юнак без інвентарю. Праворуч юнак тренується у	-

[87] Malibu 84.AE.63 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Malibu+84.AE.63&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[88]Panathenaic amphora. Museum number 1852,0707.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1852-0707-1. (дата звернення: 17.08.2021).
[89] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 09.221.47. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248203. (дата звернення: 17.08.2021).
[90] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 41.162.133. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254305. (дата звернення: 17.08.2021).

						стрибках. За ним стоїть юнак-педотриб. На стіні висять губка і арибал.	
4.6.	Кілік[91]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	00.338	205048	500-450 рр.	Тондо: юнак-атлет готується метати диск. На землі поряд лежить велика кирка. Позаду висять ваги для стрибків. Атлет має чітко прокреслені лінії м'язів грудної клітки та стегна. Сторони А, Б: сцени бою.	+ (для сторін А, Б)
4.7.	Пеліка[92]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV.905	202587	490-480 рр.	Сторона Б: юнак-дискобол готується метати диск. Позаду нього колона. Сторона А: юнак у шоломі та Ніка.	-
4.8.	Пеліка[93]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.326 (E414)	217135	460-430 рр.	Сторона А: увінчаний юнак-атлет з диском у лівій руці. Навпроти нього сидить юнак – педотриб, увінчаний, у гіматії, з роздвоєною палицею у лівій руці. Сторона Б: юнак-атлет зі стрічкою на голові, списом або палицею у лівій руці. Мускулатура атлетів не деталізована.	-
4.9.	Пеліка[94]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.197 (E393)	215105	440-430 рр.	Сторона А: два юнаки-атлети. Ліворуч – юнак метає диск. Перед ним, праворуч, на підлозі сидить юнак, обійнявши ноги руками. Над юнаком висить арибал. Фігури юнаків пропорційні, мускулатура не деталізована. Сторона Б: зображено жінку.	-
4.10.	Пеліка[95]	Британський музей (Великобританія)	1978,0411.6 (E395)	215104	440-420 рр.	Сторона А: хлопчик з диском у правій руці, готується до кидка. Перед ним,	-

[91] Drinking cup (kylix) depicting an athlete with discus. Accession Number 00.338. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153691. (дата звернення: 17.08.2021).
[92] Diskoswerfer. INV. NR. Antikensammlung, IV 905. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: http://www.khm.at/objektdb/detail/58177/. (дата звернення: 17.08.2021).
[93]Pelike. Museum number 1772,0320.326. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-326. (дата звернення: 17.08.2021).
[94]Pelike. Museum number 1836,0224.197. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-197. (дата звернення: 17.08.2021).
[95]Pelike. Museum number 1978,0411.6. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1978-0411-6. (дата звернення: 17.08.2021).

						праворуч, юнак-педотриб з палицею у руці. На стіні висить арибал. Сторона Б: юнак, закутаний у гіматій, перед стелою.	
5. Тренування й агони спринтерів							
5.1.	Кілік[96]	Античне зібрання Берлін (Німеччина)	V.I. 3755	177	560-550 рр.	Сторона Б (верхній фриз): дев'ять спринтерів, орієнтованих ліворуч, суддя або педотриб праворуч від них. Поряд зображено двох кулачних борців з піднятими доверху руками та одного атлета, зверненого праворуч. Зображення атлетів не деталізоване. Сторона А (нижній фриз): сцена битви. Сторона А (верхній фриз), сторона Б (нижній фриз): міфологічні сцени.	-
5.2	Амфора панафінейська[97]	Музей мистецтв Метрополітен (США)	1978.11.13	8780	560-550 рр.	Троє спринтерів – бородатих чоловіків, фігури масивні пропорційні.	-
5.3.	Лекіф[98]	Музей кікладського мистецтва Ніколаса П. Гуландріса	0794	9032982	550-540 рр.	Троє спринтерів між колонами. Символізуючи стадіон, колони могли означати місце старту та повороту під час подвійного бігу.	-
5.4.	Лекіф[99]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS 739	351472	540-530 рр.	Два бігуни в оточенні двох суддів або глядачів. Бігуни мають досить масивні фігури, мускули виділені схематично.	-

[96]Schale (Gefäßform). Ident.Nr. V.I. 3755. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=707262&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[97] Terracotta Panathenaic prize amphora. Accession Number: 1978.11.13. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/255627. (дата звернення: 17.08.2021).
[98] Black-figure lekythos. Collection Number ΝΓ0794. *Museum of Cycladic art*. URL: https://www.cycladic.gr/en/exhibit/ng0794-melanomorfi-likithos. (дата звернення: 17.08.2021).
[99] Lekythos. Object Number MS739. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/303713. (дата звернення: 17.08.2021).

5.5.	Кілік[100]	Колекція Ex Sybille Kroeber, Берлін (Німеччина)	1964	-	540-530 рр.	В центрі – галопуючий вершник, по обидві сторони від нього – спринтери і чоловіки у хітонах. Подібний спосіб тренувань спринтера з вершником використовувався для розвитку швидкості бігу.	-
5.6.	Амфора панафінейська[101]	Музей мистецтв Метрополітен (США)	14.130.12	301692	530 р.	П’ятеро спринтерів – бородатих чоловіків, фігури масивні пропорційні, знаходяться у динаміці руху. Добре прокреслена мускулатура.	-
5.7.	Амфора панафінейська[102]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	99.520	301693	530-520 рр.	Перегони п’яти спринтерів – бородатих чоловіків.	-
5.8.	Амфора панафінейська[103]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.177 (B137)	301697	530-520 рр.	Четверо спринтерів: попереду двоє бородатих чоловіків, позаду безбородий молодик та юнак.	-
5.9.	Лекіф[104]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.999 (B578)	303558	500 р.	Тренування спринтерів. По центру зображений галопуючий вершник в одязі, зі стрічкою на голові: перед ним та позаду нього біжать два юнаки; юнак, що знаходиться попереду, обертається назад. Зріст атлетів відповідає висоті вершника.	-
5.10.	Амфора панафінейська[105]	Лувр (Франція)	F280	10729	500-450 рр.	Перегони п'яти спринтерів – бородатих чоловіків.	-

[100] One thousand years of Ancient Greek Vases II from Greece, Etruria, Southern Italy featuring the Patricia Kluge collection. New Yourk – London : Royal Athena galleries. 2010. No. 88 : 1000 years of Greek Vases II. P. 28.

[101] Terracotta Panathenaic prize amphora. Accession Number: 14.130.12. *The Metropolitan museum of art*. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248902. (дата звернення: 17.08.2021).

[102] Panathenaic prize vase (amphora). Accession Number 99.520. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153399. (дата звернення: 17.08.2021).

[103]Panathenaic amphora. Museum number 1836,0224.177. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-177. (дата звернення: 17.08.2021).

[104]Lekythos. Museum number 1867,0508.999. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-999. (дата звернення: 17.08.2021).

[105] 10729, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, Campana collection, F280. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/69F77961-90DC-44A6-95B4-F275BF8EE893. (дата звернення: 17.08.2021).

5.11.	Лекіф[106]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.381 (E629)	215903	440-420 рр.	Хлопчик-атлет приготувався до початку забігу. Перед ним стартовий стовп.	-
5.12.	Амфора панафінейська[107]	Музей мистецтв Метрополітен (США)	56.171.6a, b	303140	366-365 рр.	Троє юнаків-спринтерів. Фігури пропорційні.	-
5.13.	Амфора панафінейська[108]	Британський музей (Великобританія)	1856,1001.1 (B609)	303151	333-332 рр.	Троє юнаків-спринтерів. Фігури пропорційні, мускулатура добре виділена.	-
5.14.	Амфора панафінейська[109]	Британський музей (Великобританія)	1867,0512.54 (B611)	303153	328-327 рр.	Четверо спринтерів - безбородих юнаків. Фігури пропорційні, мускулатура добре прокреслена.	-
6. Тренування у стрільбі з лука							
6.1.	Кілік[110]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	00.336	201651	520-510 рр.	Тондо: юнак з сагайдаком для стріл на плечі. У піднятих руках тримає стрілу, звернену наконечником до очей.	+
6.2.	Амфора[111]	Лувр (Франція)	G215	202845	500-450 рр.	Сторона А: юнак-аконіст готується до метання дротика. Біля його ніг лежить кирка. Ліворуч стоїть юнак у хітоні, грає на авлосі. Сторона Б: чоловік у гіматії з палицею.	+ (для сторони А)
6.3.	Кілік[112]	Художній музей Екленда університету	66.27.4	7699	430 р.	Тондо: юнак-лучник натягує стрілу. Позаду нього колона. Сторона А: боротьба двох юнаків-атлетів,	-

[106] Lekythos. Museum number 1772,0320.381. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-381. (дата звернення: 17.08.2021).
[107] Terracotta Panathenaic prize amphora. Accession Number: 56.171.6a, b. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254864. (дата звернення: 17.08.2021).
[108]Panathenaic amphora. Museum number 1856,1001.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1856-1001-1. (дата звернення: 17.08.2021).
[109] Panathenaic amphora. Museum number 1867,0512.54. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0512-54. (дата звернення: 17.08.2021).
[110] Drinking cup (kylix). Accession Number 00.336. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://www.mfa.org/collections/object/drinking-cup-kylix-153689. (дата звернення: 17.08.2021).
[111] 02845, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G215. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/XDB/ASP/recordDetails.asp?recordCount=1125&start=1100. (дата звернення: 17.08.2021).
[112]Kylix, Cup, with Athletes. Object Number 66.27.4. *The Ackland Art Museum at UNC – Chapel Hill.* URL: *http://ackland.emuseum.com/objects/18819/kylix-cup-with-athletes?ctx=d8ff8fa79a6deace37ef290898e19ee7b88025ee&idx=87*. (дата звернення: 17.08.2021).

		Північної Кароліни в Чапел-Гілл (США)				з боків стоять двоє юнаків-атлетів. Сторона Б: тренування юнака у стрибку, з боків стоять двоє юнаків-атлетів, один з яких спирається на палицю.	
7. Сцени гоплітодрому							
7.1.	Кілік (сіанська чаша)[113]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	25.78.33	300634	560-550 рр.	Сторони А, Б: агон важко озброєних воїнів в оточенні шести глядачів. Тондо: бігун.	-
7.2.	Кілік[114]	Британський музей (Великобританія)	1837,0609.74 (E22)	200896	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет у шоломі, зі щитом на лівій руці, у поножах. Біжить вправо, обертаючись назад. Можливо він є учасником гоплітодрому. Сторона А: тренування ефебів у гоплітодромі: атлет ліворуч оголений, зі щитом на лівій руці, у шоломі, у правій руці простягає шолом атлету перед собою; по центру атлет нахилений вперед, тримає у руках щит; праворуч атлет у гіматії, простягає у правій руці шолом, на лівій руці тримає щит. Сторона Б: четверо гоплітів біжать зі щитами на лівій руці, списами у правій руці, у шоломах, поножах.	-
7.3.	Амфора панафінейська[115]	Британський музей (Великобританія)	1875,0818.8 (B143)	13233	490-480 рр.	Гоплітодром. Троє атлетів-чоловіків у шоломах, поножах, з щитами у лівій руці, біжать ліворуч.	-
7.4.	Кратер[116]	Британський музей (Великобританія)	1814,0704.1206 (E483)	9026345	450 р.	Сторона А: гоплітодром. Двоє атлетів біжать у шоломах, зі щитами. Перед ними, праворуч, стоїть суддя – афлофет у	-

[113] Terracotta kylix: Siana cup (drinking cup). Accession Number: 25.78.33. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/251819. (дата звернення: 17.08.2021).
[114]Kylix. Museum number 1837,0609.74. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-74. (дата звернення: 17.08.2021).
[115]Panathenaic amphora. Museum number 1875,0818.8. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1875-0818-8. (дата звернення: 17.08.2021).
[116]Column krater. Museum number 1814,0704.1206. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-1206. (дата звернення: 17.08.2021).

						гіматії, з палицею. Сторона Б: спілкування трьох ефебів.	
7.5.	Амфора панафінейська[117]	Британський музей (Великобританія)	1873,0820.369 (B608)	303166	336-335 рр.	Гоплітодром. Четверо безбородих юнаків у шоломах, з щитами, біжать ліворуч. Фігури непропорційні, проте мускулатура добре прокреслена.	-
8. Навчання верхової їзди							
8.1.	Кратер[118]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 786	214544	450 р.	Сторона А: навчання верхової їзди: хлопчик сидить на коні, тримаючи поводдя у руці. Попереду стоїть бородатий чоловік у хітоні, з палицею у руці, котрий, очевидно, є вчителем. Сторона Б: юнак у гіматії, між двома жінками.	-
8.2.	Амфора[119]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.191 (E337)	213430	450-430 рр.	Сторона А: оголений юнак на галопуючому коні. У піднятій правій руці хлист. Сторона Б: ефеб у гіматії, з палицею у правій руці.	+ (для сторони А)
8.3.	Кратер[120]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.192 (E485)	216097	440-420 рр.	Сторона А: навчання верхової їзди. Хлопчик, намагається сісти на коня, закинувши на нього праву ногу і тримаючись руками, обертається до чоловіка позаду себе. За конем стоїть бородатий чоловік у гіматії, що правою рукою притримує за спину хлопчика, лівою рукою спирається на палицю. Праворуч від них стоїть ефеб, закутаний	-

[117]Panathenaic amphora. Museum number 1873,0820.369. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-369. (дата звернення: 17.08.2021).
[118] Reitunterricht. INV. NR. Antikensammlung, IV 786. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: http://www.khm.at/objektdb/detail/58044/?offset=177&lv=list. (дата звернення: 17.08.2021).
[119] Neck-amphora. Museum number 1836,0224.191. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-191. (дата звернення: 17.08.2021).
[120]Column krater. Museum number 1836,0224.192. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-192. (дата звернення: 17.08.2021).

						у гіматій. Сторона Б: спілкування трьох ефебів у гіматях, зі стрічками на головах.	
8.4.	Пеліка[121]	Лувр (Франція)	CA2316	11288	425-375 рр.	Сторона А: оголений хлопчик на галопуючому коні. Сторона Б: юнак у гіматії, з палицею у правій руці.	-
9. Кінні перегони							
9.1.	Амфора панафінейська[122]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.834 (B130)	300828	565-560 рр.	Безбородий молодик бере участь у перегонах на колісниці з парою коней в упряжі.	-
9.2.	Амфора панафінейська[123]	Лувр (Франція)	F273	8783	550-500 рр.	Бородатий чоловік бере участь у перегонах на колісниці з двома парами коней. Він одягнений у хітон, нахилився вперед, тримаючи у руках віжки і палицю погонича.	-
9.3.	Амфора панафінейська[124]	Британський музей (Великобританія)	1863,0430.1 (B135)	4465	520 р.	Бородатий чоловік бере участь у перегонах на колісниці з парою коней. Чоловік одягнений у хітон, нахилився вперед, тримаючи у руках віжки. У лівій руці палиця погонича.	-
9.4.	Амфора панафінейська[125]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.193 (B133)	302964	500-490 рр.	Кінні перегони. Двоє юнаків на конях з хлистами у лівій руці. На голові у вершника, що розміщений ліворуч, червона стрічка з довгими кінцями позаду. Юнаки оголені, схематично	-

[121] 9042763, Athenian, Izmir, Archaeological Museum, 7699. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/89846F83-5A19-4415-95CF-263702D28C47. (дата звернення: 17.08.2021).

[122] Panathenaic amphora. Museum number 1842,0728.834. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-834. (дата звернення: 17.08.2021).

[123] 8783, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, Campana collection, F273. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/7B4F2C0D-98E0-4063-ADF0-999044D1E1CC. (дата звернення: 17.08.2021).

[124] Panathenaic amphora. Museum number 1863,0430.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1863-0430-1. (дата звернення: 17.08.2021).

[125] Panathenaic amphora. Museum number 1836,0224.193. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-193. (дата звернення: 17.08.2021).

						виділена основна мускулатура.	
9.5.	Амфора панафінейська[126]	Лувр (Франція)	F281	10731	500-450 рр.	Бородатий чоловік бере участь у перегонах на колісниці.	-
9.6.	Хоес[127]	Британський музей (Великобританія)	1928,0519.1	5283	420-400 рр.	Юнак у хітоні бере участь у перегонах на колісницях. Юнак стоїть у колісниці нахилений вперед, у руках палиця. В упряжі двоє коней, що перетнули фінішний стовп.	-
9.7.	Амфора панафінейська[128]	Британський музей (Великобританія)	1866,0415.249 (B606)	303121	410-400 рр.	Бородатий чоловік бере участь у перегонах на колісниці з двома парами коней. Чоловік одягнений у хітон, тримає у руках віжки. У правій руці палиця погонича. Передні ноги коней підняті, перша коняка передньою ногою заходить за фінішний стовпчик.	-
10. Пірріха							
10.1.	Гідрія[129]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	21.88.2	200196	500 р.	По центру юнак у гіматії грає на флейті. З боків від нього двоє воїнів у шоломах, зі щитами та списами, танцюють.	-
10.2.	Чаша[130]	Лувр (Франція)	G136	202280	500-450 рр.	Праворуч танцює юнак-воїн у шоломі, з щитом і списом. Ліворуч юнак у хітоні грає на авлосі.	+
11. Сцени, присвячені евтаксії							
11.1.	Лекіф[131]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.148 (F111)	-	375-350 рр.	Юнак-атлет з гіматієм на лівому плечі і руці, стригилем у правій руці. Навпроти	-

[126] 10731, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, Campana collection, F281. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/AAE75A67-CC65-41E3-95F2-7F584B69DC5F. (дата звернення: 17.08.2021).

[127]Chous. Museum number 1928,0519.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1928-0519-1. (дата звернення: 17.08.2021).

[128]Panathenaic amphora. Museum number 1866,0415.249. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-249. (дата звернення: 17.08.2021).

[129] 200196, Athenian, New York (NY), Metropolitan Museum, 21.88.2. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/5F22ECAF-5B19-48FD-BCC7-CDD353AF7F06. (дата звернення: 17.08.2021).

[130] 202280, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G136. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/1A45BF9A-785C-4EE2-A987-0CB796E62F63. (дата звернення: 17.08.2021).

[131]Lekythos. Museum number 1836,0224.148. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-148. (дата звернення: 17.08.2021).

						нього сидить жінка у довгому хітоні та прикрасах, що лівою рукою простягає до юнака скриню, на якій розміщено м'яч. На стелі за жінкою напис: «евтаксія».	
12. Зображення атлетів в інтер'єрі палестри							
12.1.	Амфора[132]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.985 (B175)	330190	540-480 рр.	Сторона Б: зображено спілкування двох оголених юнаків-атлетів, розвернутих праворуч; їхні ліві руки зігнуті в ліктях і підняті догори. Атлет, що стоїть ліворуч, тримає спис у правій руці. З обох боків від юнаків стоять педотриби – безбороді чоловіки у гіматіях, з палицями у руках. Сторона А: міфологічна сцена.	-
12.2	Тарілка[133]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	03.785	201519	525-520 рр.	Тондо: спілкування хлопчиків-атлетів, один з яких тримає в руці диск. Фігури атлетів досить пропорційні, однак силует змальований не дуже чітко.	-
12.3	Кілік[134]	Британський музей (Великобританія)	1978,0410.1 (E21)	200748	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет біжить праворуч, розвернувши голову ліворуч. Постава стрункa, мускулатура не виділена. Сторона А: юнак-атлет у аналогічному ракурсі, але між двох коней, що біжать один навпроти одного. У руках юнака віжки коней. Праворуч над конем орел, що летить в ліву сторону. Сторона Б: сцена, вірогідно, повторювала сторону А. Збереглось лише зображення коня ліворуч та ступня юнака.	+ (для тондо)
12.4	Кілік[135]	Британський музей (Великобританія)	1848,0320.1	9003644	500 р.	Хлопчик-атлет присів, тримаючи одяг на відведеній вперед лівій руці та палицю у	+

[132] Neck-amphora. Museum number 1867,0508.985. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-985. (дата звернення: 17.08.2021).
[133]Plate depicting athletes. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://www.mfa.org/collections/object/plate-depicting-athletes-153853. (дата звернення: 17.08.2021).
[134]Kylix. Museum number 1978,0410.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1978-0410-1. (дата звернення: 17.08.2021).
[135] Cup. Museum number 1848,0320.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1848-0320-1. (дата звернення: 17.08.2021).

						правій. На голові хлопчика вінок.	
12.5.	Кілік[136]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	18.145.28	201012	500-490 рр.	Юнак перед вівтарем. Наявність підвішеної губки свідчить про зв'язок з атлетичною підготовкою. Можливо вівтар знаходиться у палестрі.	+
12.6	Кілік[137]	Музей Мартіна фон Вагнера університету Вюрцбургу (Німеччина)	L 485	203462	500-480 рр.	Тондо: юнак-атлет з червоною стрічкою на голові, у накинутій на праве плече мантії, спирається на тростину. Поряд на стіні висять губка, стригил та арибал.	+
12.7.	Лекіф[138]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	53.149	-	І чверть V ст.	Юнак-педотриб у гіматії, спирається на тростину. Позаду нього колона приміщення, попереду на стіні висить стригил.	-
12.8.	Гідрія[139]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.277	11797	500-480 рр.	Юнак-атлет біжить вправо. На виставленій вперед лівій руці висить гіматій, у відведеній назад витягнутій правій руці спис або палиця. Фігура атлета не зовсім пропорційна, м'язи виділені.	-
12.9.	Гідрія[140]	Тампський музей мистецтв (США)	1986.70	202666	480 р.	Юнак і бородатий чоловік у гіматіях відділені колоною приміщення від жінки та хлопчика, що стоїть перед нею. Між чоловіком і юнаком висять губка, стригил й арибал. Чоловік тримає в руці мішечок. На стіні у приміщенні висить алабастрон.	-

[136] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 18.145.28. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/250693. (дата звернення: 17.08.2021).
[137] Würzburg L 485 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=W%26%23252%3brzburg+L+485&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[138] Terracotta lekythos (oil flask). Accession Number: 53.149. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254783. (дата звернення: 17.08.2021).
[139]Hydria. Museum number 1864,1007.277. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-277. (дата звернення: 17.08.2021).
[140] Tampa 1986.70 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Tampa+1986.70&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).

						Плече гідрії: три гопліти у обладунках.	
12.10.	Скіфос[141]	Тампський музей мистецтв (США)	1986.92	203894	480 р.	Сторона А: хлопчик розпушує ґрунт киркою у палестрі. Перед ним висять стригил і арибал з червоними стрічками. Праворуч стовп. Сторона Б: хлопчик сидить на підлозі. Перед ним висять стригил і арибал з червоними стрічками.	-
12.11.	Кілік[142]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8038	203991	480 р.	Тондо: юнак-атлет зі стригилом у руках. Позаду нього стільчик з одягом, збоку стоять схрещені списи, попереду собака. Фігура юнака пропорційна, виділена основна мускулатура – бічна та грудей.	+
12.12.	Кілік[143]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	96.9.23	203760	480 р.	Тондо: юнак-педотриб у гіматії, з палицею. Перед ним біжить хлопчик. На стіні висять губка і стригил.	-
12.13.	Кілік [144]	Музей Гетті (США)	86.AE.287	-	480 р.	Тондо: юнак з киркою і списами.	-
12.14.	Кілік[145]	Британський музей (Великобританія)	1814,0704.504 (E89)	209940	470 р.	Тондо: юнак-атлет у спущеному з плечей гіматії, спирається на палицю. Перед ним на стіні на гачку висить арибал.	-
12.15.	Чаша[146]	Британський музей (Великобританія)	1899,0218.69	212154	470-460 рр.	Сторона А: по центру оголений хлопчик зі стригилом у правій руці, списом у лівій; з боків від нього – два хлопчики у гіматіях, з палицями. Позаду хлопчиків колона, висять ваги для стрибків, диск,	-

[141] Tampa 1986.92 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Tampa+1986.92&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[142]Drinking cup (kylix) depicting an athlete cleaning up and his dog. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153706. (дата звернення: 17.08.2021).
[143] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 96.9.23. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246124. (дата звернення: 17.08.2021).
[144]Attic Red-Figure Cup Type B. Object Number: 86.AE.287. *The J. Paul Getty Museum.* URL: http://www.getty.edu/art/collection/objects/12079/attributed-to-brygos-painter-attic-red-figure-cup-type-b-greek-attic-about-480-bc/?dz=0.5000,0.3784,1.65. (дата звернення: 17.08.2021).
[145] Kylix. Museum number 1814,0704.504. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-504. (дата звернення: 17.08.2021).
[146] Cup. Museum number 1899,0218.69. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1899-0218-69. (дата звернення: 17.08.2021).

						губка, стригил та арибал. Сторона Б: троє хлопчиків у гіматіях. Хлопчик, котрий стоїть ліворуч, тримає палицю; хлопчик по центру звертається до хлопчика ліворуч, простягає до нього праву руку; хлопчик праворуч тримає у руках стригил. Між хлопчиками зображені дерево і колона. Позаду висять ваги для стрибків, диск, губка, стригил. Тондо: Зевс.	
12.16.	Кілік[147]	Британський музей (Великобританія)	1868,0105.53 (E115)	212028	460-450 рр.	Тондо: юнак-атлет, що нахилився ліворуч і простягає праву руку до прямокутного предмета на підлозі, вірогідно, з водою. На стіні висить стригил.	-
12.17.	Кілік[148]	Британський музей (Великобританія)	1978,0411.12 (E101)	211988	460-450 рр.	Тондо: два юнаки-атлети. Юнак, котрий стоїть праворуч, відступає. Юнак, котрий стоїть ліворуч, нахилився вперед; у правій руці тримає стригил. Сторона А: троє юнаків-атлетів. Юнак ліворуч тримає стригил у правій витягнутій вперед руці. Юнак по центру готується до стрибка. Юнак праворуч підняв ліву руку і відвів назад праву. Сторона Б: троє юнаків-атлетів. Юнак ліворуч нахилився вперед, можливо готуючись до стрибка. Юнаки по центру і праворуч тримають стригили.	-
12.18.	Кілік[149]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	96.9.32	-	460-450 рр.	Сторона А: по центру юнак у хітоні, з лірою у руках. З боків від нього спілкують юнаки у хітонах. Зліва від них	-

[147]Kylix. Museum number 1868,0105.53. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1868-0105-53. (дата звернення: 17.08.2021).
[148]Kylix. Museum number 1978,0411.12. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1978-0411-12. (дата звернення: 17.08.2021).
[149] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 96.9.32. *The Metropolitan Museum of Art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246133. (дата звернення: 17.08.2021).

						колона приміщення. На стіні висить спортивне приладдя. Сторона Б: спілкування трьох юнаків у гіматіях; один тримає у руці стригил. Ліворуч, між юнаками, колона приміщення. На стіні висить спортивне приладдя. Тондо: юнак з дротиком і накинутим на плече гіматієм. Ліворуч від нього стовп.	
12.19.	Ойнахойя[150]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.21 (E563)	217150	460-430 рр.	Юнак-атлет зі стрічкою на голові і плащем на лівій руці. Права рука простягнута вперед. Позаду атлета, в лівій частині малюнку, стела. Фігура пропорційна, мускулатура не деталізована.	-
12.20.	Кілік[151]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.169 (E113)	217450	450 р.	Тондо: юнак-атлет з киркою у правій руці і піднятою лівою рукою. Позаду нього стоїть стела, над якою висить арибал.	-
12.21.	Кілік[152]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1023 (E116)	275377	450 р.	Тондо: юнак-атлет біжить праворуч; в опущеній правій руці тримає спис. Мускулатура виділена схематично.	-
12.22.	Лекіф[153]	Британський музей (Великобританія)	1863,0728.14 (E608)	215955	440-430 рр.	Юнак-атлет у лівій руці тримає спис, нахилений на плече; дивиться на шолом у простягнутій вперед правій руці. Фігура пропорційна, мускулатура добре виділена.	-
12.23.	Ойнахойя[154]	Британський музей (Великобританія)	1856,1226.36 (E560)	214172	440-430 рр.	Зображено спілкування трьох оголених юнаків-атлетів, увінчаних. По центру – атлет, розвернутий ліворуч. В його	-

[150]Oinochoe. Museum number 1772,0320.21. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-21. (дата звернення: 17.08.2021).
[151]Cup. Museum number 1772,0320.169. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-169. (дата звернення: 17.08.2021).
[152]Kylix. Museum number 1867,0508.1023. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1023. (дата звернення: 17.08.2021).
[153]Lekythos. Museum number 1863,0728.14. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1863-0728-14. (дата звернення: 17.08.2021).
[154] Oinochoe. Museum number 1856,1226.36. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1856-1226-36. (дата звернення: 17.08.2021).

						правій, витягнутій вперед руці стригил; в опущеній лівій руці довга палиця.	
12.24.	Ойнахойя[155]	Британський музей (Великобританія)	1814,0704.496 (E561)	217178	435-420 рр.	Двоє юнаків розділені стелою. Ліворуч – юнак у гіматії, з простягнутою вперед правою рукою. Праворуч – юнак-атлет з вагами для стрибків у розведених руках. На головах юнаків стрічки з фігурним елементом на лобі. Малюнок грубий.	-
12.25.	Ойнахойя[156]	Музей Гетті (США)	86.AE.243	-	430-420 рр.	Юнак-атлет присів, спираючись на кінчиках пальців і тримаючи руки на колінах. М'язи атлета добре прокреслені. Позаду нього висить арибал.	-
12.26.	Ойнахойя[157]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.88	-	370-350 рр.	По центру – юнак-атлет зі стригилом у піднятій правій руці. З боків від нього юнаки у гіматіях: той, що стоїть праворуч, спирається на палицю у правій руці; той, що стоїть ліворуч, у правій руці тримає мотузок, на якому підвішений диск. Фігури атлетів масивні. Сюжет схожий на 1864,1007.200.	-
12.27.	Ойнахойя[158]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.200	-	370-350 рр. до н.е.	По центру – юнак-атлет. У лівій руці він тримає мотузок, на якому підвішений диск. З боків від нього юнаки у гіматіях. Фігури атлетів масивні. Зображення неохайне. Сюжет схожий на 1864,1007.88.	-
12.28.	Ойнахойя[159]	Британський музей (Великобританія)	1886,0310.12 (F28)	230631	370-350 рр.	По центру – юнак-атлет, що зігнув коліна та виніс вперед руки, готуючись до	-

[155]Oinochoe. Museum number 1814,0704.496. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-496. (дата звернення: 17.08.2021).
[156] Attic Red-Figure Oinochoe. Object Number: 86.AE.243. *The J. Paul Getty Museum.* URL: http://www.getty.edu/art/collection/objects/12019/eretria-painter-attic-red-figure-oinochoe-greek-attic-430-420-bc/. (дата звернення: 17.08.2021).
[157]Oinochoe. Museum number 1864,1007.88. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-88. (дата звернення: 17.08.2021).
[158]Oinochoe. Museum number 1864,1007.200. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-200. (дата звернення: 17.08.2021).
[159]Oinochoe. Museum number 1886,0310.12. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1886-0310-12. (дата звернення: 17.08.2021).

						стрибка. Перед атлетом стела. Зверху підвішений предмет – ремінець(?). З обох боків – юнаки, закутані у гіматії. Зображення неохайне, грубе. Малюнок погано збережений.	
12.29.	Скіфос[160]	Британський музей (Великобританія)	1814,0704.525	230681	370-350 рр.	Сторона А: юнаки з обох сторін від вівтаря. Ліворуч юнак-атлет готується до стрибка з простягнутими вперед руками і зігнутими ногами. Праворуч від вівтаря юнак у гіматії, простягає до вівтаря праву руку. Над вівтарем висить круглий предмет, можливо диск (або м'яч?), ліворуч від нього ваги для стрибків. Сторона Б: два юнаки. Юнак ліворуч без одягу, тримає стригил. Юнак праворуч у гіматії, у правій руці тримає диск. На стіні висять два стригили. Малюнок грубий, пропорції зображень не дотримані.	-
13. Сцени купання, очищення тіла атлетів							
13.1.	Алабастрон[161]	Музей землі Баден (Німеччина)	242 (B120)	200024	550-500 рр.	Сторона А: юнак-атлет наливає з арибалу у руку олію. Перед ним стоїть стільчик з одягом. Сторона Б: танок менади.	-
13.2.	Кілік[162]	Лувр (Франція)	G36	200970	525-475 рр.	Сторона А: два юнаки-атлети схилились над вмивальником й опустили в нього руки: той, що ліворуч – очищує тіло стригилом, той, що праворуч – без інвентарю.	+ (для сторін А, Б)

[160]Skyphos. Museum number 1814,0704.525. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-525. (дата звернення: 17.08.2021).

[161] 200024, Athenian, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, B120. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9F38D809-17AE-45A5-8611-E1F45ABA5C02. (дата звернення: 17.08.2021).

[162] 200970, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G36. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/XDB/ASP/recordDetails.asp?recordCount=890&start=800. (дата звернення: 17.08.2021).

						Сторона Б: юнак-атлет стоїть між юнаками у гіматіях. Зображення збережене частково. Тондо: юнак атлет біжить з м'ячем у руці.	
13.3.	Кілік[163]	Лувр (Фрнція)	G291	203286	500-450 рр.	Тондо: юнак-атлет схилився над вмивальником, тримаючи у руках губку. Праворуч, над вмивальником, висить взуття. Ліворуч, позаду атлета, стоїть вузлувата палиця, висять стригил і арибал. Сторона А: купання атлетів. Ліворуч стоїть юнак, що очищує тіло стригилом. Зліва від нього висять губка і арибал; праворуч – вузлувата палиця. По центру вмивальник і посудина для набирання води. Ліворуч від вмивальника – юнак нахилився вперед, зі стригилом у правій руці. Праворуч від нього стоїть вузлувата палиця і висять ваги для стрибків, ліворуч висить взуття. Сторона Б: купання атлетів. По центру юнак готується прив'язаною до мотузки посудиною дістати з колодязя води. З боків від нього два юнаки, що очищують тіло стригилами, біля них висять дві пари губок і арибали, стоять вузлуваті палиці. Зображення пошкоджене. Біля юнака, ліворуч, висить взуття.	+ (для тондо)
13.4	Кілік[164]	Музей Гетті (США)	86.AE.298	352470	510 р.	Тондо: юнак-атлет наливає у руку олію з арибалу. Позаду нього стоять два списи,	-

[163] Coupe. Numéro catalogue: G 291. *Louvre*. URL: https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010270171. (дата звернення: 17.08.2021).
[164] Attic Red-Figure Cup Type C. Object Number: 86.AE.298. *The J. Paul Getty Museum.* URL: http://www.getty.edu/art/collection/objects/12090/attributed-to-the-ambrosios-painter-attic-red-figure-cup-type-c-greek-attic-about-510-bc/. (дата звернення: 17.08.2021).

						висить диск у сумці.	
13.5.	Кілік[165]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.79 (E29)	201165	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет схилився над піфосом та опустив в нього руки. Над піфосом видно фрагмент диска. Сюжет подібний до E30.	-
13.6.	Кілік[166]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.80 (E30)	201166	510-500 рр.	Тондо: юнак-атлет схилився на коліно і опустив до диска обидві руки. Перед ним виступає фрагмент, що можливо є частиною іншого диска. Сюжет подібний до E29.	-
13.7.	Кратер[167]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 2180	200063	500 р.	Сторона Б: по центру стілець, на якому лежить одяг. Праворуч юнак одягає гіматій, поряд з ним стоїть хлопчик. Ліворуч атлет наливає олію з арибалу собі у руку. Поряд з ним хлопчик допомагає юнаку взутись. Хлопчики інтерпретовані як прислужники старшим юнакам. Різниця між у віці показана за рахунок розмірів фігури й зросту. Сторона А: по центру юнак метає диск, перед ним стоїть юнак-педотриб у гіматії, з палицею; праворуч юнак одягає гіматій, перед ним стоїть хлопчик; ліворуч юнак і хлопчик.	+
13.8.	Кілік[168]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	96.18.67	203499	500-475 рр.	Сторона А: двоє атлетів очищують тіло за допомогою стригила, один спирається на колону. На стіні висять стригил, губка. Сторона Б: два аконіста, між ними	+

[165]Kylix. Museum number 1864,1007.79. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-79. (дата звернення: 17.08.2021).
[166]Kylix. Museum number 1864,1007.80. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-80. (дата звернення: 17.08.2021).
[167] Attischer Kelchkrater: Athleten bei der Vorbereitung zum Wettkampf. Ident.Nr. F 2180. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=686435&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[168] Terracotta kylix (drinking cup). Accession Number: 96.18.67. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246584. (дата звернення: 17.08.2021).

						колона. Праворуч педотриб. Тондо: юнак у гіматії.	
13.9.	Амфора[169]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	07.286.78	202226	490 р.	Сторона Б: юнак-атлет зі стригилом перед тренером – бородатим чоловіком. Сторона А: міфологічна сцена.	-
13.10.	Кілік[170]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8029	205272	480 р.	Тондо: юнак-атлет нахилився над вмивальником та опустив у нього руки. Позаду юнака стоїть кратер, висить полотенце	+
13.11.	Пеліка[171]	Античне зібрання Берлін (Німеччина)	V.I. 4560	202464	480-470 рр.	Сторона А: юнак-атлет перед великим вмивальником очищує тіло після тренування, тримає стригил у руці. На стіні висять губка і арибал. Праворуч сидить хлопчик, котрий миє губкою сандалю юнака; інша сандаля висить на стіні. Сторона Б: юнак у мантії спирається на тростину. Він стоїть з піднятою лівою рукою, обличчям до усіченої колони, перев'язаної червоними стрічками. На стіні висить арибал з червоними стрічками.	+ (для сторони А)
13.12.	Лекіф[172]	Британський музей (Великобританія)	1906,1215.5	-	480-450 рр.	Хлопчик-атлет нахилився над вмивальником і опустив у нього руки. Зверху висять губка і стригил.	-
13.13.	Лекіф[173]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.201 (E653)	208196	480-440 рр.	Оголений хлопчик-атлет нахилився над вмивальником й занурив у нього руки.	-

[169] Terracotta amphora (jar). Accession Number: 07.286.78. *The Metropolitan Museum of Art*. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247958. (дата звернення: 17.08.2021).
[170]Drinking cup (kylix). Accession Number 01.8029. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/118. (дата звернення: 17.08.2021).
[171]Attisch-rotfigurige Pelike. Ident.Nr. V.I. 4560. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=707961&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[172]Lekythos. Museum number 1906,1215.5. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1906-1215-5. (дата звернення: 17.08.2021).
[173] Squat lekythos. Museum number 1836,0224.201. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-201. (дата звернення: 17.08.2021).

						Зверху висять губка, стригил і арибал.	
13.14.	Лекіф[174]	Британський музей (Великобританія)	1863,0728.441 (E605)	-	470-450 рр.	Ефеб у гіматії, у лівій руці палиця. Праворуч висить арибал. Фігура масивна, мускулатура не деталізована.	-
13.15.	Лекіф[175]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1075 (E631)	215937	460-440 рр.	Оголений юнак-атлет стоїть фронтально, зі стригилом у лівій руці. Ліворуч від нього стела або стартовий стовп.	-
13.16.	Кратер (фрагмент)[176]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	12.229.11	213689	450-440 рр.	П'ятеро хлопчиків-атлетів, стрункіх, із пропорційними фігурами: один з них сидить на складеному гіматії, тримаючись руками за коліно; троє інших тримають стригили у руках. Зображення збережено частково. Вірогідно, це сцена очищення атлетів після тренування.	-
13.17.	Пеліка[177]	Базельський музей античності та Зібрання Людвига (Швейцарія)	AME18	10441	450-400 рр.	Сторона А: спілкування трьох хлопчиків-атлетів. Хлопчик по центру тримає стригил у правій руці. У хлопчика праворуч арибал на мотузці. Ліворуч – хлопчик зі стригилом і арибалом на мотузці. Сторона Б: юнак у гіматії з палицею.	-
13.18.	Кілік[178]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	17.230.11	250140	450-400 рр.	Сторона А: двоє хлопчиків-атлетів зі стригилами в руках. Колони з боків від них свідчать про перебування в палестрі. Сторона Б: хлопчик-атлет зі стригилом та юнак-тренер. На стіні висить арибал. Фігури атлетів не пропорційні, але	-

[174]Lekythos. Museum number 1863,0728.441. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1863-0728-441. (дата звернення: 17.08.2021).
[175]Lekythos. Museum number 1867,0508.1075. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1075. (дата звернення: 17.08.2021).
[176] Fragment of a terracotta bell-krater (bowl for mixing wine and water). Accession Number: 12.229.11. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248680. (дата звернення: 17.08.2021).
[177] 10441, Athenian, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig, AME18. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/EFFA24AF-5BC2-4FA1-BD9A-C53AFA90060F. (дата звернення: 17.08.2021).
[178] Terracotta stemless kylix (drinking cup). Accession Number: 17.230.11. *The Metropolitan Museum of Art*. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/250549. (дата звернення: 17.08.2021).

						мускулатура виділена.	
13.19.	Амфора[179]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.8 (E346)	13280	440-420 рр.	Сторона А: два юнаки-атлети стоять один напроти одного, кожен тримає у руці стригил. Юнак, котрий стоїть ліворуч, простягає до другого круглий предмет, можливо, фрукт. Юнак, що стоїть праворуч, тримає у правій руці арибал. Сторона Б: ефеб у гіматії, зі стригилом у правій руці.	-
13.20.	Амфора[180]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.190 (E347)	13284	440-420 рр.	Сторона Б: оголений юнак-атлет зі стригилом у лівій, виставленій вперед, руці; права рука покладена на стегно. Сторона А: ефеб у гіматії, з арибалом на ремінці у правій руці.	-
13.21.	Кілік[181]	Британський музей (Великобританія)	1869,0205.3 (E83)	217228	430 р.	Сторона А: купання юнаків-атлетів. Фрагмент втраченого праворуч зображення стовпа з балкою інтерпретовано як механізм для забору води з колодязя, розташованого між юнаками. Між стовпом і колодязем двоє юнаків: один присів на носочках й підняв руки до голови, ніби обмиваючись, другий стоїть над ним і ллє воду з посудини на голову. Ліворуч стоїть лутрон, біля якого троє юнаків-атлетів: двоє з них спілкуються, третій, що стоїть ліворуч, схрестив руки на грудях. Сторона Б: юнаки після тренування. Троє очищують тіло стригилами, один стоїть поклавши руку стегно. Тондо: двоє юнаків, що також, вірогідно,	-

[179]Neck-amphora. Museum number 1864,1007.8. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-8. (дата звернення: 17.08.2021).
[180]Neck-amphora. Museum number 1864,1007.190. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-190. (дата звернення: 17.08.2021).
[181]Kylix. Museum number 1869,0205.3. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1869-0205-3. (дата звернення: 17.08.2021).

						очищують тіло: ліворуч атлет натирає праву руку лівою, праворуч атлет завів праву руку, можливо зі стригилом, за спину. Фігури атлетів пропорційні, мускулатура виділена.	
13.22.	Кілік[182]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.435 (E130)	250178	400 р.	Сторона А: троє хлопчиків-атлетів. Атлет по центру сидить на базі, склав руки на ліве коліно; з ним спілкується атлет праворуч; ліворуч атлет очищує руку стригилом. Сторона Б: троє хлопчиків-атлетів: атлет по центру схилений; другий атлет стоїть схрестивши ноги, лівою рукою спирається на стовп, праву руку простягає вперед; третій атлет стоїть з факелом у лівій руці. Тондо: міфологічна сцена.	-
13.23.	Кратер[183]	Британський музей (Великобританія)	1924,0716.1	-	390-370 рр.	Сторона Б: троє юнаків-атлетів зі стрічками на голові. Один тримає у піднятій руці стригил, інший стоїть з палицею. Між юнаками три бази. Фігури атлетів передані непропорційно, грубо. Сторона А: міфологічна сцена.	-
14. Сцени з зображенням переможців агонів							
14.1.	Амфора панафінейська[184]	Британський музей (Великобританія)	1849,1122.1 (B144)	301539	540-520 рр.	Переможець у кінних перегонах. В центрі – юнак-вершник у короткому хітоні, в руках тримає віжки. Ліворуч від нього оголений юнак, що тримає вінок у простягнутій вперед лівій руці; на голові несе триногу. Ліворуч, перед вершником, іде бородатий чоловік у хітоні, зі	-

[182]Kylix. Museum number 1772,0320.435. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-435. (дата звернення: 17.08.2021).
[183]Bell krater. Museum number 1924,0716.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1924-0716-1. (дата звернення: 17.08.2021).
[184]Panathenaic amphora. Museum number 1849,1122.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1849-1122-1. (дата звернення: 17.08.2021).

						стрічкою на голові, вірогідно, глашатай. Голова глашатая трохи піднята, він ніби вимовляє слова, написані перед ним.	
14.2.	Тарілка[185]	Лувр (Франція)	G7	200625	525-475 рр.	Тондо: увінчаний юнак-атлет, котрий є переможцем змагання. Його права рука перемотана стрічкою. До атлета простягає руку увінчаний юнак-педотиб у гіматії, з роздвоєною палицею.	-
14.3.	Кілік[186]	Музей мистецтв Толідо (США)	1963.28	275020	520 р.	Сторона А: хлопчик-атлет з вінком на голові та пов'язаною на руці червоною стрічкою. Сторона Б: юнак у гіматії, вірогідно, педотриб. Зображення непропорційні, фігури маленькі, без атлетичної постави. З обох боків від них орнамент у вигляді очей. Тондо: кентавр.	+ (для тондо)
14.4.	Кілік[187]	Берлінське античне зібрання (Німеччина)	F 4221	200509	520-510 рр.	Тондо: біг увінчаного атлета. Тулуб, руки й ноги перев'язані червоними стрічками. Сторона А: сцена бою. Сторона Б: симпосій.	+ (для всіх)
14.5.	Амфора панафінейська[188]	Британський музей (Великобританія)	1856,0715.1 (B138)	13260	500 р.	Ліворуч сидить безбородий чоловік, котрий накладає червону стрічку на голову нахиленого перед ним атлета. На руки атлета накинута червона стрічка, навколо його голови й через руки зображені гілочки або стріли. Праворуч від атлета стоїть звернений вправо	-

[185] 200625, Athenian, Paris, Musee du Louvre, G7. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/E33D9389-2612-4CB2-AB71-2FF37BF4110E. (дата звернення: 17.08.2021).
[186]Toledo 1963.28 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Toledo+1963.28&object=Vase. (дата звернення: 17.08.2021).
[187] Schale (Gefäßform). Ident.Nr. F 4221. *Staatliche Museen zu Berlin.* URL: http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=688719&viewType=detailView. (дата звернення: 17.08.2021).
[188]Panathenaic amphora. Museum number 1856,0715.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1856-0715-1. (дата звернення: 17.08.2021).

						бородатий чоловік з піднятою вверх головою, правою рукою спирається на ціпок, у лівій тримає гілочки. Попереду нього юнак-атлет.	
14.6.	Кілік[189]	Національний археологічний музей Флоренції (Італія)	ZB27	204415	500-450 рр.	По центру зображено юнака-атлета, до котрого з обох боків простягають стрічки переможця крилаті Ніки. Праворуч від юнака стоїть вівтар. Ліворуч – юнак у гіматії, вірогідно, педотриб. Праворуч – чоловік у гіматії. Тондо: любовна сцена.	-
14.7.	Стамнос[190]	Лувр (Франція)	G182	203072	500-450 рр.	Сторона Б: по центру – увінчаний юнак-боксер, на плечі котрого накинуто стрічку. Ліворуч від нього педотриб – бородатий чоловік. Праворуч – юнак у хітоні, з авлосом у руках. Сторона А: міфологічна сцена.	+ (для сторони Б)
14.8.	Амфора[191]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	10.178	201662	490 р.	Сторона А: переможець атлетичного змагання – юнак-атлет у червоних стрічках; несе подарунки: зайця, тростину і арибал. Сторона Б: увінчаний юнак у гіматії тримає вінок у руці.	-
14.9.	Кілік[192]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.53 (E52)	205104	485-480 рр.	Сторона А: ліворуч стоїть юнак у гіматії, з палицею. В руках у нього вінок або стрічка, яку він готується одягнути на хлопчика попереду. Перед юнаком оголений хлопчик з червоними стрічками	+ (для всіх сцен)

[189] 204415, Athenian, Paris, Musee du Louvre, Florence, Museo Archeologico Etrusco, G278. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/7B51BF07-62EE-46E3-9DB1-DFB54DB1D49E. (дата звернення: 17.08.2021).

[190] 203072 Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G182. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/A708E8B6-CCFB-4DC2-879F-5FA0912FFE85. (дата звернення: 17.08.2021).

[191]Two-handled jar (amphora) depicting a victor in an athletic contest. *Museum of fine arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153616. (дата звернення: 17.08.2021).

[192]Cup. Museum number 1843,1103.53. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-53. (дата звернення: 17.08.2021).

						на голові й на правій руці; у руках в хлопчика гілочки. За ними стоять один напроти одного бородатий чоловік і хлопчик у гіматіях, які протягують один одному маленькі квіточки. Праворуч стоїть, схилившись на вузлувату палицю, бородатий чоловік, який тримає у руці квітку. Сторона Б: троє юнаків і двоє хлопчиків у гіматіях й стрічках на головах. Між хлопчиками висять губка, арибал і сітчастий мішок. Тондо: бородатий чоловік у гіматії. Праворуч висять губка, арибал і сітчастий мішок.	
14.10.	Гідрія[193]	Британський музей (Великобританія)	1892,0518.3 (E175)	203084	480-470 рр.	Праворуч увінчаний юнак у гіматії, нахилений вперед, спирається на палицю. У руках він тримає вінок, який простягає юнаку попереду. Другий юнак у накинутому на плечі гіматії, нахилився вперед, підставляючи голову для вінка.	-
14.11.	Амфора[194]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1120 (E312)	205448	470-460 рр.	Сторона Б: юнак-атлет з двома вінками на голові, рухається ліворуч. На руках атлета зав'язані червоні стрічки, у руках він тримає по вінку. Сторона А: зображена Ніка.	-
14.12.	Хоес[195]	Британський музей (Великобританія)	1873,0820.349 (E524)	215573	430-410 рр.	Троє юнаків-атлетів. Ліворуч - увінчаний юнак, у лівій руці тримає прут, права піднята у зверненні до юнака по центру. В центрі юнак тримає в руках вінок, який простягає в сторону юнака ліворуч.	-

[193] Hydria. Museum number 1892,0518.3. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1892-0518-3. (дата звернення: 17.08.2021).
[194]Neck-amphora. Museum number 1867,0508.1120. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1120. (дата звернення: 17.08.2021).
[195]Chous. Museum number 1873,0820.349. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-349. (дата звернення: 17.08.2021).

						Праворуч, спиною до глядача, стоїть юнак, котрий спирається лівою рукою на високу стелу й обертає голову. У правій руці тримає стригил.	
14.13.	Гідрія[196]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	91.1.466	-	420-400 рр.	Два юнаки-атлети з пропорційними фігурами – переможці змагань. Ліворуч юнак сидить, жінка простягає йому стрічку. Праворуч юнак стоїть зі стригилом у руках. Жінка простягає йому вінок.	-
14.14.	Амфора[197]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1166 (F86)	-	-	Сторона А: на стільчику сидить оголений юнак, під ним хламіда. Голова юнака перев'язана стрічкою. У правій руці він тримає фрукт. Попереду нього висить тенія, позаду – стела. Сторона Б: юнак рухається праворуч, зі стрічкою, пов'язано на руці і хламідою у руці.	-

[196] Terracotta hydria (water jar). Accession Number: 91.1.466. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245623. (дата звернення: 17.08.2021).
[197] Amphora. Museum number 1867,0508.1166. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1166. (дата звернення: 17.08.2021).

Додаток В
Вазопис зі сценами навчання музики, мусичних агонів

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету	Наявність καλός - напису (+/-)
1. Сцени мусичних агонів							
1.1.	Амфора панафінейська[198]	Британський музей (Великобританія)	1849,1122.2 (B139)	310344	550 р.	Безбородий юнак у декорованому хітоні грає на мелісі, розвернутий праворуч. Стоїть між двома доричними колонами, на верхівках яких – півні.	-
1.2.	Амфора[199]	Лувр (Франція)	G1	200002	550-500 рр.	Сторона Б: мусичний агон. На платформі по центру стоїть юнак у хітоні, з кіфарою. З боків від нього два юнаки у гіматіях, з палицями. Юнак, котрий стоїть праворуч, нюхає квітку. Сторона А: бій гоплітів.	-
1.3.	Амфора[200]	Базельський музей античності та Зібрання Людвига (Швейцарія)	BS491	200004	550-500 рр.	Сторона Б: мусичний агон. На платформі по центру стоїть юнак у гіматії з авлосом у руках. Поряд з ним на платформі бородатий чоловік у гіматії з палицею, вірогідно, - тренер. Ліворуч від них стоїть юнак у	-

[198]Panathenaic amphora. Museum number 1849,1122.2. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1849-1122-2. (дата звернення: 27.08.2021).
[199] 200002, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G1. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/D5239754-4DD1-49DA-B90C-36447E467544. (дата звернення: 27.08.2021).
[200] 200004, Athenian, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig, Switzerland, Private, BS491. *Classical art research centre*. URL: http http://www.beazley.ox.ac.uk/record/5F7103A9-097B-487E-B885-9BBBF86D29E0. (дата звернення: 27.08.2021).

						гіматії з палицею. Праворуч сидить особа у гіматії, схожа на юнака, котрий нюхає квітку, зображення частини голови втрачене. Сторона А: міфологічна сцена.	
1.4.	Амфора панафінейська[201]	Британський музей (Великобританія)	1851,0416.7 (B141)	4092	540-520 рр.	Мусичний агон. На платформі стоять двоє чоловіків. Праворуч – одягнений юнак грає на авлосі. Ліворуч стоїть чоловік з бородою, у хітоні й гіматії. Ліворуч від платформи – оголений юнак, з лівої його руки звисає хітон, який накриває праве плече. У правій руці палиця. Праворуч від платформи сидить суддя з бородою, одягнений у хітон і гіматій. У правій руці судді палиця.	-
1.5.	Пеліка[202]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	07.286.72	4093	525-475 рр.	Сторона А: чоловік у хітоні грає на хелусі, стоїть на платформі. Сторона Б: двоє чоловіків у гіматіях, стоять на платформі: один грає на авлосі (попереду), інший співає (позаду).	-
1.6.	Амфора панафінейська[203]	Лувр (Франція)	E84	10727	525-475 рр.	Мусичний агон. По центру учасник змагання у гіматії, з хелусом у руках, стоїть на платформі. Ліворуч від нього	

[201]Panathenaic amphora. Museum number 1851,0416.7. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1851-0416-7. (дата звернення: 27.08.2021).
[202] 4093, Athenian, New York(NY), Metropolitan Museum, 07.286.72. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/249FD909-C86B-4DD6-8A99-21817F93598D. (дата звернення: 27.08.2021).
[203] 10727, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, E84. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/6D85EDBA-FB8A-4577-BA3B-B79EA05EFA0A. (дата звернення: 27.08.2021).

						чоловік – слухач, у гіматії, оперся на палицю. Праворуч – чоловік у гіматії, вірогідно суддя, оперся на палицю.	
1.7.	Амфора[204]	Британський музей (Великобританія)	1849,0620.9 (B188)	2932	500-480 рр.	Сторона А: мусичний агон. Праворуч, на триступеневій основі, стоять двоє юнаків: ліворуч – юнак у вінку, стрічці й декорованому гіматії, грає на подвійній флейті. Перед ним юнак у декорованому хітоні, гіматії та вінку. Ліворуч стоїть, спираючись на палицю, вчитель або суддя, у декорованому гіматії, зі стрічкою на голові. Сторона Б: на платформі стоять два хлопчики у декорованих гіматіях, вінках. Один грає на авлосі. Перед ними стоїть бородатий чоловік – вчитель або суддя.	-
1.8.	Амфора[205]	Музей Мартіна фон Вагнера університету Вюрцбургу (Німеччина)	L 509	202484	бл. 470 р.	Сторона Б: мусичний агон. Наявність колони у сюжеті свідчить про те, що дія відбувається у приміщенні. Чоловік (вірогідно, суддя) у мантії, з палицею у правій руці, сидить на стільці. Навпроти нього стоїть кіфаред – бородатий чоловік у мантії, з кіфарою у лівій руці й плектроном у правій.	-

[204]Amphora. Museum number 1849,0620.9. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1849-0620-9. (дата звернення: 27.08.2021).
[205] Würzburg L 509 (Vase). *Perseus Digital Librare.* URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=W%26%23252%3brzburg+L+509&object=Vase. (дата звернення: 07.02.2017).

						Сторона А: юнак-атлет під час стрибка з вагою у руках. Перед юнаком стоїть педотриб, позаду лежить кирка. На стіні висять стригил, губка і арибал.	
1.9.	Пеліка[206]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.129 (E354)	214813	450-440 рр.	Сторона А: мусичний агон. На п'єдесталі ліворуч стоїть бородатий чоловік у гіматії, котрий грає на авлосі, праворуч – хлопчик у мантії з піднятою, ніби під час співу, головою. Чоловік і хлопчик у оливкових вінках. Праворуч від п'єдесталу стоїть бородатий чоловік у мантії, з вінком на голові й палицею у правій руці, котрий, вірогідно, є суддею. Сторона Б: юнак у гіматії, зі стригилом у одній руці та лірою в іншій. Перед ним стоїть бородатий чоловік у гіматії, з вузлуватою палицею. Між фігурами сидить пес.	+ (для сторони А)
1.10.	Пеліка[207]	Лувр (Франція)	G552BIS	11285	450-400 рр.	Сторона А: мусичний агон. На платформі по центру стоїть юнак у гіматії, з хелусом у руках. Праворуч від нього сидить суддя – бородатий чоловік з палицею у руці й накинутим на ноги гіматієм. Ліворуч – Ніка.	-

[206]Panathenaic amphora. Museum number 1864,1007.129. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-129. (дата звернення: 27.08.2021).

[207] 11285, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, Durand Collection, G552BIS. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/AB389A69-5C3A-4143-A81B-961F60ED3203. (дата звернення: 27.08.2021).

						Сторона Б: троє юнаків у гіматіях.	
2. Сцени навчання музики й співу							
2.1.	Кілік[208]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	31-19-3A	210318	510-460 рр.	Тондо: юнак у гіматії, з хелусом у лівій руці. Ліворуч від юнака дорична колона. Сторона А: троє юнаків у гіматіях, двоє з них відділені колоною від третього. По центру юнак тримає в руці зайця та протягує його юнаку праворуч, юнаки з боків спираються на палиці. Сторона Б: двоє юнаків у гіматіях, розділені колоною. Праворуч, поряд з юнаком бородатий чоловік у гіматії з палицею. Юнак, що стоїть ліворуч, теж тримає палицю. Між юнаком та чоловіком висить предмет прямокутної форми.	-
2.2.	Лекіф[209]	Лувр (Франція)	S333	30401	500-450 рр.	На стільчику сидить юнак у гіматії з хелусом у руках. Перед ним стоїть, схилившись, бородатий чоловік з палицею, у гіматії. Над юнаком висить арибал, позаду нього – футляр для флейти.	-
2.3.	Стамнос[210]	Лувр (Франція)	G182BIS	202506	500-450 рр.	Сторона А: по центру зображено	-

[208] Kylix. Object Number 31-19-3A. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/289464. (дата звернення: 27.08.2021).
[209]30401, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, S333. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/6810BEBC-CDAD-42C7-8EAA-A9A4A57F0CBF. (дата звернення: 27.08.2021).
[210] 202506, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G182BIS. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/CA22DCB4-78DC-44ED-ABA8-4444E836090D. (дата звернення: 27.08.2021).

						бородатого чоловіка у гіматії, що грає на кіфарі. З боків від нього два юнаки у гіматіях. Сторона Б: по центру юнак-тренер у гіматії з роздвоєною палицею. Ліворуч від нього юнак-атлет з вагами для стрибків у руках. Праворуч від нього юнак-атлет.	
2.4.	Амфора[211]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	56.171.38	-	490 р.	Сторона А: юнак співає та грає на кіфарі. Сторона Б: учитель або суддя – бородатий чоловік у хітоні.	-
2.5.	Кілік[212]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	GR595	9036867	475-425 рр.	Тондо: два хлопчики у гіматіях, зі стрічками на головах. Праворуч на стільці сидить хлопчик. Перед ним стоїть інший, що тримає ліру в опущеній та виставленій вперед правій руці. Праворуч від хлопчиків виглядає частина вмивальника.	-
2.6.	Гідрія[213]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.84 (E171)	206689	470-460 рр.	Плече гідрії: сцена навчання музики. По центру на стільчику сидить бородатий чоловік у гіматії, який грає на хелусі або барбідосі та співає. Перед ним сидить на табуреті-дифросі безбородий юнак у гіматії, що	+

[211] Terracotta amphora (jar). Accession Number: 56.171.38. *The Metropolitan museum of art*. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254896. (дата звернення: 27.08.2021).

[212] 9036867, Athenian, Sarasota (FA), John and Mabel Ringling Museum, New York (NY), Metropolitan Museum, GR595. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/34641F26-95DE-4FCB-989B-6022AE36EBA5. (дата звернення: 27.08.2021).

[213] Hydria. Museum number 1864,1007.84. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-84. (дата звернення: 27.08.2021).

						грає на флейті. Біля дифроса сидить маленька фігура (хлопчика або мавпочки) з браслетами. Далі стоїть закутаний у гіматій юнак, що тримає флейту у лівій руці та чекає своєї черги для гри. За ним стілець, біля якого стоїть юнак у гіматії, що спирається на палицю. Ліворуч від чоловіка з хелусом, на дифросі, стоїть маленька пантера або кіт. Перед тваринкою стоїть нахилившись юнак у гіматії, що у правій руці тримає плектр, в опущеній лівій – хелус. За ним стоїть юнак у гіматії, що тримає флейту у правій руці. З лівого краю на стільчику сидить юнак у гіматії, що грає на флейті. Між останніми двома юнаками сидить пес, над яким висить предмет.	
2.7.	Кілік[214]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.168 (E132)	209692	470-460 рр.	Тондо: юнака у гіматії, з лірою в руках, стоїть перед вівтарем з розведеним вогнищем. Юнак настроює ліру: лівою рукою він торкається струн, правою регулює їх зверху.	+
2.8.	Ойнахойя (ольпа)[215]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.121 (E556)	212290	470-440 рр.	Юнак у гіматії, з лірою у відведеній вбік правій руці. Праворуч від юнака база з написом, над нею висить	+

[214]Kylix. Museum number 1836,0224.168. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-168. (дата звернення: 27.08.2021).
[215]Olpe. Museum number 1864,1007.121. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-121. (дата звернення: 27.08.2021).

						декорований плектр.	
2.9.	Амфора[216]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.316 (E317)	212469	460-450 рр.	Сторона А: юнак у гіматії та зі стрічкою на голові сидить з кіфарою у руках. Праворуч, навпроти нього, стоїть юнак у гіматії з палицею, інтерпретований як ефеб. Сторона Б: юнак у гіматії з простягнутою вперед правою рукою.	-
2.10.	Амфора[217]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.144 (E326)	206051	460-440 рр.	Сторона Б: юнак-ефеб у гіматії тримає зигзагоподібну палицю у правій руці. Перед юнаком, ліворуч, стоїть жінка у хітоні, що простягає юнаку у правій руці хелус та у лівій руці авлос. Сторона А: проводи юнака.	-
2.11.	Кілік[218]	Музей мистецтв та ремесел у Гамбурзі (Німеччина)	1900.164	211568	450 р.	Тондо: хлопчик сидить з лірою у руках, перед ним схилився інший хлопчик. Сторони А, Б: дозвілля або полювання. Хлопчики у гіматіях, деякі з петасами, зі списами в руках. Двоє хлопчиків ведуть коней.	+ (для всіх сторін)
2.12.	Хоес[219]	Музей Мельбурнського університету	V19	2540	450-400 рр.	Навчання музики: ліворуч на стільчику сидить юнак, з накинутим на ноги гіматієм, грає	-

[216]Neck-amphora. Museum number 1772,0320.316. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-316. (дата звернення: 27.08.2021).
[217]Neck-amphora. Museum number 1836,0224.144. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-144. (дата звернення: 27.08.2021).
[218] 211568, Athenian, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg 1900.164. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/F9F3E421-3590-4941-8123-BD338537586F. (дата звернення: 27.08.2021).
[219] 2540, Athenian, Melbourne, University, V19. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/C2193296-2378-4123-92F3-09F11C4331A4. (дата звернення: 27.08.2021).

		(Австралія)				на хелусі. Перед ним стоїть молодший хлопчик, оголений, з хелусом в опущеній правій руці. Позаду столик, на якому стоїть ойнахойя та лежить круглий предмет, можливо, фрукт. Праворуч від столика стоїть оголений хлопчик, що у витягнутій вперед правій руці тримає хелус.	
2.13.	Хоес (пошкоджений) [220]	Академічний художній музей у Бонні (Німеччина)	2043	12328	450-400 рр.	Праворуч на стільчику сидить юнак у гіматії, який грає на авлосі. Перед ним стоїть оголений хлопчик, який співає. Зверху підвішений хелус. На підлозі стоїть хелус.	-
2.14.	Хоес[221]	Національний археологічний музей Афін (Греція)	14555	16143	425-375 рр.	Праворуч на стільчику сидить хлопчик у накинутому на коліна гіматії, простягає руку вперед. Перед ним стоїть хлопчик у гіматії, який, вірогідно, співає. Праворуч на землі стоїть хоес.	-

[220] 12328, Athenian, Bonn, Akademisches Kunstmuseum, 2043. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/4B0C1ECE-9D6D-4538-ABE1-E23457215752. (дата звернення: 27.08.2021).

[221] 16141, Athenian, Utrecht, University, 25. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/F1B3AAFB-0B45-4927-86AF-103EFB47DA85. (дата звернення: 27.08.2021).

Додаток Г
Вазопис зі сценами релігійної тематики

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету	Наявність καλός - напису (+/-)
1. Сцени жертвоприношення, узливання							
1.1.	Кратер[222]	Британський музей (Великобританія)	1837,0609.38 (B362)	30320	520-510 рр.	Сторона А: жертвоприношення Гермесу. Праворуч зображений герм Гермесу, позаду нього вінок; перед ним – вівтар з вогнищем. Перед вівтарем юнак у миртовому вінку і хітоні, тримає у руках палицю з жертовним м'ясом, яке смажить на вогнищі. Позаду юнак у хітоні розрізає м'ясо, під столом лежить голова жертовного козла. Поряд підвішені дві ноги жертовної тварини. Сторона Б: бій воїнів.	-
1.2.	Кілік[223]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 3691	200986	510-500 рр.	Тондо: бог Гермес веде жертовну тварину до вівтаря. Позаду нього висить приладдя атлетів – губка, стригил і арибал.	+
1.3.	Скіфос[224]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.62 (B79)	4319	500 р.	Сторона Б: жертвоприношення бика за участі шість бородатих чоловіків. Перший з них, з оголеним торсом, іде біля голови бика, тримає гілки у лівій руці, мотузку у правій. Другий – з оповитими гіматієм ногами, іде поряд з биком й тримає мотузку. Третій, у гіматії, грає на подвійній флейті. Інші троє учасників процесії одягнені у	-

[222]Column krater. Museum number 1837,0609.38. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-38. (дата звернення: 17.08.2021).
[223] Hermes beim Opfer. INV. NR. Antikensammlung, IV 3691. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: www.khm.at/de/object/3ab460961d/. (дата звернення: 17.08.2021).
[224]Skyphos. Museum number 1836,0224.62. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-62. (дата звернення: 17.08.2021).

						хітони та гіматії, двоє останніх спілкуються між собою. Бик, вірогідно, є призом за дифірамбічний агон. Зображення пошкоджене. Сторона А: міфологічна сцена.	
1.4.	Ойнахойя [225]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.247 (B627)	330880	500-480 рр.	Сцена жертвоприношення Гермесу. Праворуч герм Гермеса, увінчаний і прикрашений гілками. Перед гермом палаючий вівтар. Ліворуч від вівтаря стоїть авлет у гіматії, з великим вінком на голові. Авлет безбородий юнак.	-
1.5.	Стамнос[226]	Музей Гетті (США)	82.AE.41.18	202233	500-450 рр.	Сторона А: сцена жертвоприношення бика, яке здійснюють юнак і чоловік. Юнак стоїть перед биком і тримає його за ріг, між ними стоїть чаша.	-
1.6.	Кілік[227]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.45 (E53)	205133	490-480 рр.	Тондо: бородатий чоловік у гіматії, з вінком на голові, сидить на стільці. Вуста привідтулені. Лівою рукою спирається на високу палицю. Права рука простягнута вперед; у руці фіал, з якого на вівтар, що стоїть попереду, капає вино. Між чоловіком і вівтарем висить чаша. Позаду чоловіка висять губка, арибал й мішок з петлею. Сторони А, Б: сцени комосу чоловіків.	+ (для тондо)
1.7.	Хоес[228]	Лувр (Франція)	G402	216562	450-400 рр.	Ліворуч стоїть юнак у гіматії, що спирається на палицю і спостерігає за дійством. Перед палаючим на вівтарі вогнищем, ліворуч, стоїть юнак у гіматії, котрий здійснює	+

[225]Oinochoe. Museum number 1864,1007.247. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-247. (дата звернення: 27.08.2021).
[226] 202233, Athenian, Malibu (CA), The J. Paul Getty Museum, Paris, Musee Du Louvre, 82.AE.41.18. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/CA9F09DD-A08A-4DA6-814E-5F862291CDC9. (дата звернення: 27.08.2021).
[227]Cup. Museum number 1843,1103.45. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-45. (дата звернення: 27.08.2021).
[228] 216562, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G402. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9F8518AE-945C-4A14-9A5A-3BCAA1560EFA. (дата звернення: 27.08.2021).

						узливання на вівтар з кіліка, який тримає у правій руці. Праворуч від вівтаря – оголений хлопчик смажить на вертелі над вогнищем жертовне м'ясо. Всі увінчані.	
1.8.	Кратер[229]	Британський музей (Великобританія)	1824,0501.15 (E504)	215759	430-410 рр.	Сторона А: жертвоприношення за участі увінчаних трьох юнаків і бородатого чоловіка у гіматіях. По центру вівтар з вогнищем. Ліворуч від вівтаря юнак, котрий ллє вино з кіліка на вівтар. Праворуч від вівтаря – юнак смажить м'ясо, надіте на дві з'єднані палиці. В лівому кутку стоїть юнак, котрий грає на флейті. У правому кутку – чоловік з палицею у правій руці. Сторона Б: спілкування трьох юнаків у гіматіях.	-
2. Сцени з зображенням ритуальних дійств, культових елементів (вівтар, герм, фіали)							
2.1.	Амфора[230]	Лувр (Франція)	G60	202056	525-475 рр.	Сторона Б: увінчаний бородатий чоловік у хітоні, з фіалом у руці, перед палаючим вівтарем. Сторона А: Афіна перед вівтарем.	-
2.2.	Кілік[231]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.205 (E26)	200695	520-505 рр.	Увінчаний юнак-атлет: у долоні лівої руки тримає кілік, у правій руці – вузлувату палицю. Вірогідно, сцена комосу.	+
2.3.	Чаша (фрагмент)[232]	Лувр (Франція)	G245	203878	500-450 рр.	Юнак у гіматії, з хелусом у руці. Він обернений обличчям до кратера, що стоїть на підлозі. Позаду юнака стоїть герм.	+
2.4.	Кілік[233]	Музей Ашмола	G263	204534	500-450 рр.	Сторона А: бородатий одягнений чоловік	-

[229]Bell krater. Museum number 1824,0501.15. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1824-0501-15. (дата звернення: 27.08.2021).
[230] 202056, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G60. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/26547593-49A4-4069-87C3-E4B47B89AE2C. (дата звернення: 27.08.2021).
[231]Kylix. Museum number 1864,1007.205. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-205. (дата звернення: 17.08.2021).
[232] 203878, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G245. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/49418A39-269C-4C00-99CB-20158AB02F91. (дата звернення: 27.08.2021).

		Оксфордського університету (Великобританія)				грає на авлосі перед вівтарем і гермом. Позаду нього – два юнаки, закутані у гіматії. Над гермом підвішений прямокутний предмет, можливо табличка для письма. Сторона Б: сцена навчання. Ліворуч сидить бородатий чоловік у гіматії, з палицею. За ним висить футляр для табличок для письма. Перед ним – юнак у гіматії. Праворуч – юнак у гіматії, спирається на палицю. Між юнаками росте дерево.	
2.5.	Амфора[234]	Лувр (Франція)	G379	11282	475-425 рр.	Сторона А: чоловік у гіматії, з палицею, стоїть ліворуч від бази або вівтаря, перемотаного стрічкою. Над вівтарем висять губка з арибалом. Сторона Б: чоловік у гіматії, з палицею, фіалом.	-
2.6.	Кілік[235]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.92 (E92)	204299	470-460 рр.	Тондо: юнак правою рукою кладе предмет на вівтар, що стоїть ліворуч від нього. Юнак у гіматії, взутий.	-
2.7.	Кілік[236]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.176 (E114)	209705	460-450 рр.	Тондо: юнак-атлет стоїть перед вівтарем з піднятою правою рукою. Позаду нього висить арибал. Мускулатура передана умовно, грубо.	-
2.8.	Хоес[237]	Лувр (Франція)	CA1354	4186	450-400 рр.	По центру зображено триногу на базі. Ліворуч від неї – юнак у гіматії, що простягає до бази руку з гілочкою. Праворуч – оголені юнак і хлопчик, котрий	-

[233] 204534, Athenian, Oxford, Ashmolean Museum, V305. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/C4F98C24-B10B-4A1B-A0F7-696651649D1E. (дата звернення: 27.08.2021).

[234] 11282, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, Campana Collection, G379. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/DC952174-FEE4-416A-98E7-BAF3373B0557. (дата звернення: 27.08.2021).

[235]Kylix. Museum number 1864,1007.92. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-92. (дата звернення: 27.08.2021).

[236]Kylix. Museum number 1772,0320.176. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-176. (дата звернення: 17.08.2021).

[237] 4186, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA1354. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/88AFF59D-2ACC-4B7D-A567-D4F962A8178E. (дата звернення: 27.08.2021).

						сидить у нього на плечах, тримаючи у руці гілочку. Юнак тримає в руці хоес.	
2.9.	Пеліка[238]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1149 (E391)	215058	440-430 рр.	Сторона А: два хлопчики рухаються вправо, вірогідно, під час комосу. Праворуч стоїть оголений хлопчик з хелусом у лівій руці. Ліворуч – хлопчик у гіматії, з факелом у витягнутій вперед правій руці. Рот хлопчика відкритий, ніби у промові або співі. Сторона Б: юнак у гіматії.	-
2.10.	Ойнахойя[239]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.926 (E522)	215991	440-410 рр.	Юнак біжить, обертаючись назад. На голові у нього миртовий вінок, у правій руці ойнахойя, у лівій – посуд з трьома гілочками мирта. Юнак, вірогідно, є учасником ритуального дійства.	-
2.11.	Ойнахойя[240]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.202 (E565)	215575	430-410 рр.	Два хлопчики, увінчані стрічками, які, вірогідно, є учасниками релігійного заходу. Ліворуч стоїть юнак, що спирається на палицю: з лівого плеча у нього звисає гіматій, правою рукою простягає вперед рифлений фіал. Юнак, що стоїть праворуч, тримає у правій опущеній руці ойнахойю, у лівій опущеній руці кілік. Фігури юнаків пропорційні, мускулатура виділена.	-
2.12.	Хоес[241]	Лувр (Франція)	CA2527	9509	425-375 рр.	Два хлопчики беруть участь у культовій процесії. Ліворуч увінчаний й оперезаний стрічкою з амулетами хлопчик. Він оголений, у лівій руці тримає плащ, на руці лежить круглий предмет, можливо фрукт, у	-

[238]Pelike. Museum number 1867,0508.1149. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1149. (дата звернення: 27.08.2021).
[239] Trefoil-mouth oinochoe. Museum number 1842,0728.926. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-926. (дата звернення: 27.08.2021).
[240] Oinochoe. Museum number 1836,0224.202. The British Museum. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-202. (дата звернення: 27.08.2021).
[241] 9509, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2527. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/374733EE-669C-4E91-9625-E6418F4B42C3. (дата звернення: 27.08.2021).

						піднятій правій – гілка. Попереду іде одягнений, увінчаний хлопчик. Він простягає руки до палаючого факела, який тримає у руках жінка, що сидить попереду. Біля факела зображена пташка. Позаду жінки стоїть ойнахойя.	
2.13.	Амфора[242]	Британський музей (Великобританія)	1978,0501.1 (F87)	-	IV ст.	Сторона Б: юнак-атлет йде вправо, до стели на базі. Юнак оголений, взутий у сандалі. У одній руці, простягнутій до стели, фіала. У відведеній назад другій руці рослинний вусик, до якого прикріплені предмети, подібні до гімнастичного приладдя. Сторона А: оголений юнак із тенією у правій руці рухається до стели перед ним. За юнаком висить вінок.	-
3. Біг з факелами							
3.1.	Ойнахойя [243]	Лувр (Франція)	N3357	4466	475-425 рр.	Сцена лампадедромії за участі трьох юнаків-атлетів: двоє атлетів з боків біжать з факелами, юнак по центру готується взяти факел у юнака позаду себе.	-
3.2.	Пеліка[244]	Британський музей (Великобританія)	1865,0103.24 (E389)	216565	430 р.	Сторона А: сцена лампадедромії. Ліворуч зображено юнака-атлета, що нахилився вперед й ніби звертається до юнака перед собою. Праворуч – юнак-атлет з факелом у правій руці. Між ними стартовий стовпчик. Сторона Б: два юнаки-атлети, один із них зі стригилом у правій руці.	-
3.3.	Пеліка[245]	Музей мистецтв	W77.1.1684	43456	425-375 рр.	Сторона А: сцена лампадедромії. Один	-

[242]Amphora. Museum number 1978,0501.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1978-0501-1. (дата звернення: 27.08.2021).

[243] 4466, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, N3357. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/00566254-5841-4A81-A3F5-357E5808C7B2. (дата звернення: 27.08.2021).

[244]Pelike. Museum number 1865,0103.24. *The British Museum.* https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1865-0103-24. (дата звернення: 27.08.2021).

[245] 43456, Athenian, Champaign-Urbana (IL), University of IL., Krannert Art Museum, Santa Barbara (CA), Avery Brudage, W77.1.1684. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/77EE2F7E-1B9D-4762-A648-31ADAD147B7C. (дата звернення: 27.08.2021).

		Краннерта університету Іллінойсу в Урбана-Шампейн (США)				юнак передає факел іншому. Сторона Б: хлопчик у гіматії з арибалом і стригилом у руці.	
3.4.	Амфориск [246]	Британський музей (Великобританія)	1894,0718.4	-	400 р.	Увінчаний юнак біжить з факелом у лівій руці.	-
3.5.	Кілік[247]	Британський музей (Великобританія)	1844,0521.9 (E111)	231000	390-370 рр.	Сторона А: перегони з факелами. Ліворуч зображено юнака, що простягає руки, аби взяти факел з рук ефеба навпроти. Юнак праворуч, який простягає у правій руці факел, вдягнений у гіматій. Тондо: ефеб у гіматії, у правій руці вертикально тримає тирс. Ліворуч виступає частина стели або бази. Сторона Б: ліворуч зображено оголеного юнака-атлета, котрий тримає у витягнутій вперед правій руці диск. Праворуч юнак у гіматії, з пальмовою гілкою у правій руці. Малюнок грубий, фігури не пропорційні.	-

[246]Amphoriskos; panathenaic amphora. Museum number 1894,0718.4. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1894-0718-4. (дата звернення: 27.08.2021).
[247]Kylix. Museum number 1844,0521.9. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1844-0521-9. (дата звернення: 27.08.2021).

Додаток Ґ
Вазопис зі сценами дозвілля

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету	Наявність καλός - напису (+/-)
1. Сцени симпосію							
1.1.	Гідрія[248]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.8 (E159)	200130	510 р.	Плече гідрії: симпосій за участі бородатого молодика та безбородого юнака з вінками з виноградної лози на головах, що спираються лівими руками на подушки й розвернули голови вправо. Молодик сидить праворуч, у правій руці, покладеній на підняте коліно, тримає кілік, у лівій руці – перевернутий кілік. Юнак тримає у лівій руці хелус. Тулуб: сцена гідрофорії. Троє оголених ефебів з гідріями у руках ідуть до фонтана. Між двома юнаками, ліворуч, бородатий молодик у гіматії, спирається на вузлувату палицю. Двоє юнаків і молодик увінчані виноградною лозою, один юнак – лавровим вінком.	+ (для тулуба)
1.2.	Кілік[249]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8018	203247	510-500 рр.	Тондо: симпосій за участі бородатого молодика і юнака. Молодик сидить праворуч й грає на авлосі, юнак сидить ліворуч й дивиться вниз. Під	+

[248]Hydria. Museum number 1843,1103.8. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-8. (дата звернення: 27.08.2021).
[249] Drinking cup (kylix). Accession Number 01.8018. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153698. (дата звернення: 27.08.2021).

						лежаком стоїть пара взуття. На стіні висить футляр для авлоса.	
1.3.	Кілік[250]	Рінглінг музей (США)	1600.G 3, SN46.3	7726	500-475 рр.	Тондо: увінчаний юнак-симпосіаст на лежаку, в обох руках – скіфоси. На стіні висить футляр для авлоса.	+
1.4.	Кілік[251]	Лувр (Франція)	G313	204004	500-450 рр.	Тондо: фрагмент лежака з подушкою, праворуч від якого стоїть закутаний з головою хлопчик, котрий грає на авлосі. За плечима він несе кошик.	+
1.5.	Кілік[252]	Лувр (Франція)	S1435	200421	500-450 рр.	Сторона А: юнак-симпосіаст сидить на канапі, підняв голову у співі. У лівій руці фіала, біля правої ноги стоїть вузлувата палиця. Над симпосіастом висить посудина. Тондо: юнак-атлет у накинутому гіматії, з палицею або списом у правій руці. Поряд висять ваги для стрибків, губки, стригил і арибал.	-
1.6.	Кілік[253]	Лувр (Франція)	G81	200414	500-450 рр.	Тондо: два безбородих юнаки на лежаку. Юнак, котрий сидить ліворуч, тримає в руці скіфос, звертається до юнака праворуч. Юнак праворуч тримає у лівій руці чашу, праву поклав на плече другому юнакові. Біля лежака стоїть взуття. Сторона А: хлопчик біжить з зайцем у руці, біля нього стоїть обруч.	-

[250] Kylix. Object number: SN46.3. *The Ringling.* URL: http://emuseum.ringling.org/emuseum/objects/25280/kylix?ctx=6d58e56e-dc4d-4c69-bfba-785c7f47ede5&idx=84. (дата звернення: 27.08.2021).
[251] 204004, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G313. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/3943B22E-E4A5-4DC9-BB75-A43FF250CB62. (дата звернення: 27.08.2021).
[252] 200421, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, S1435. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/549476CE-C12A-48EA-AD15-B17C2F6CF37C. (дата звернення: 27.08.2021).
[253] 200414, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G81. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/CDAC9A7B-9E20-4C96-9E90-8E059CDA06E2. (дата звернення: 27.08.2021).

						Сторона Б: юнак у гіматії з вузлуватою палицею.	
1.7.	Кратер[254]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	G335	206435	500-450 рр.	Сторона А: симпосій. Праворуч на лежаку сидять бородатий чоловік і юнак. Чоловік задер голову догори у співі. Юнак увінчаний, розвернув голову праворуч, жестом руки звертається до чоловіка; у правій руці тримає кілік. Ліворуч, на другому лежаку, бородатий чоловік; він розвернувся праворуч і також жестом руки звертається до симпосіастів, у правій руці тримає за ніжку кілік. Між лежаками стоїть авлет. Перед лежаками – столики, під правим столиком сидить собака. Сторона Б: інтерпретовано як сцену комосу. Троє юнаків у гіматіях: юнак ліворуч тримає в руці кілік, по центру юнак з вузлуватою палицею, праворуч юнак зі скіфосом у руці.	-
1.8.	Кілік[255]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 1919	-	бл. 500 р.	Тондо: симпосій. Юнак з червоною стрічкою на голові грає у коттаб.	-
1.9.	Кілік (фрагмент)[256]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS4871	203717	бл. 500 р.	Симпосій: безбородий юнак грає в коттаб.	-

[254] 206435, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, G335. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/BD4E4A62-F260-40D9-8425-5927AF67AB42. (дата звернення: 27.08.2021).
[255] Jüngling beim Kottabos. INV. NR. Antikensammlung, IV 1919. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: www.khm.at/de/object/1395aedb2e/. (дата звернення: 27.08.2021).
[256]Kylix. Object Number MS4871. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/121881. (дата звернення: 27.08.2021).

1.10.	Кілік[257]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.212 (E70)	204623	490-480 рр.	Тондо: симпосій за участі двох увінчаних юнаків у гіматіях. Юнаки спираються на подушки на канапі, у руках тримають скіфоси. У лівій руці одного юнака кілік, яким він грає в коттаб. Перед канапою – стіл з гілочками на ньому. На передньому плані зображено хлопчика, вірогідно, прислужника. Сторона А: симпосій за участі чотирьох юнаків і одного бородатого чоловіка. Троє юнаків тримають скіфоси, двоє юнаків і чоловік грають у коттаб. Позаду них – два кошики для їжі та чаша, плямистий футляр. Сторона Б: також сцена симпосію.	-
1.11.	Кілік[258]	Британський музей (Великобританія)	1892,0518.1 (E50)	205273	490-480 рр.	Тондо: симпосій. Юнак у гіматії напівлежить, спираючись на подушку, у витягнутій правій руці тримає чашу. Над ним висять ойнахойя і чаша. Праворуч стоїть стіл, під яким підвішений кошик для продуктів.	+
1.12.	Кілік[259]	Музей кікладського мистецтва Ніколаса П. Гуландріса (Греція)	NΓ0781	7136	490-480 рр.	Симпосіасти, серед яких безбороді юнаки і дорослий чоловік, грають у коттаб. Тондо: юнак-виночерпій.	+ (для тондо)
1.13.	Кілік[260]	Музей археології та	31-19-2	204361	бл. 480 р.	Тондо: оголений юнак-виночерпій	-

[257]Cup. Museum number 1836,0224.212. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-212. (дата звернення: 27.08.2021).
[258]Cup. Museum number 1892,0518.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1892-0518-1. (дата звернення: 27.08.2021).
[259] Red-figure kilyx. Collection Number NΓ0781. *Museum of Cycladic art.* URL: https://www.cycladic.gr/en/exhibit/ng0781-erithromorfi-kilika?cat=archaia-elliniki-techni. (дата звернення: 07.02.2017).
[260] 204361, Athenian, Philadelphia (PA), University of Pennsylvania, 31.19.2. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/20A62841-06E5-4A1B-BCD3-5F0952DB98AA. (дата звернення: 27.08.2021).

		антропології Пенсільванського університету (США)				стоїть перед кратером. В правій руці тримає ойнахойю, якою зачерпує вино, у лівій – кілік.	
1.14.	Кілік[261]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 3699	204809	бл. 480 р.	Тондо: юнак під час симпосію.	-
1.15.	Кілік[262]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.8034	204352	480 р.	Сторона А: симпосій за участі безбородого юнака і бородатого чоловіка на лежаках. Чоловік (на лежаку ліворуч) зі стрічкою на голові: правою рукою грає в коттаб, у лівій тримає кілік. Перед лежаком стоїть скіфос. Ліворуч від лежака оголений хлопчик з ойнахойєю у правій руці та черпаком. На лежаку праворуч – юнак зі стрічкою на голові: у правій руці тримає кілік, у лівій ойнахойю. Перед правим лежаком стоїть стіл. Між лежаками оголений хлопчик; йде праворуч з ойнахойєю у правій руці. На стіні висять два скіфоси. Сторона Б: симпосій за участі двох безбородих юнаків і бородатого чоловіка: один юнак (ліворуч) грає на авлосі; другий (по центру) – розвернувся до чоловіка, котрий сидить праворуч – вони вдвох грають у коттаб, на їх головах пов'язані стрічки. Перед лежаками стоять два	+

[261] Jüngling beim Gelage. . INV. NR. Antikensammlung, IV 3699. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: www.khm.at/de/object/ddf54ecd1a/. (дата звернення: 27.08.2021).
[262] Drinking cup (kylix) depicting scenes from a symposium. Accession Number 01.8034. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/153705. (дата звернення: 27.08.2021).

						столики. Над симпосіастами висять два скіфоси. Тондо: симпосій за участі бородатого чоловіка і хлопчика. Правою рукою чоловік грає в коттаб, у лівій руці тримає скіфос. Хлопчик грає на авлосі. Перед лежаком стоїть столик.	
1.16.	Стамнос[263]	Британський музей (Великобританія)	1843,1103.99 (E453)	213506	450-440 рр.	Сторона А: симпосій. На лежаках двоє юнаків і бородатий чоловік, увінчані. Юнаки тримають у руках кіліки для гри в коттаб. У юнака (по центру) розкриті губи, ніби для співу, права рука за головою. Перед симпосіастами стоять два столи. Між столами дівчина у гіматії, грає на авлосі. На стіні ліворуч висить ліра. Сторона Б: спілкування трьох ефебів у гіматіях.	+
1.17.	Кратер[264]	Британський музей (Великобританія)	1772,0320.1. (E495)	213563	450-440 рр.	Сторона А: симпосій за участі чотирьох людей, котрі парами сидять на двох лежаках. Праворуч безбородий юнак грає на авлосі. Поряд з ним, ліворуч, сидить фронтально розвернений бородатий чоловік, котрий п`є з кіліка, який тримає у правій руці. Наступна фігура – безбородий юнак: тримає у лівій руці кілік; права рука піднесена до лоба; голова закинута доверху, губи трошки відкриті, нібито він співає. Ліворуч сидить бородатий чоловік з розвернутою назад	-

[263]Stamnos. Museum number 1843,1103.99. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-99. (дата звернення: 27.08.2021).
[264]Bell krater. Museum number 1772,0320.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1772-0320-1-. (дата звернення: 27.08.2021).

						головою, у правій руці тримає кілік, яким грає у коттаб. Чоловік дивиться на хлопчика, котрий йде біля лежаків. Хлопчик оголений, у лівій руці тримає маленький арибал, а у правій – фільтр для вина. Хлопчик, вірогідно, є прислужником. Перед кожним лежаком стоїть стіл. На столі праворуч – маленький кілік. Сторона Б: два ефеби у гіматіях. До них з правого боку іде жінка у хітоні й мантії, що тримає у витягнутій вперед правій руці фіал.	
1.18.	Дінос (кремація)[265]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.841 (E811)	217487	420-400 рр.	Симпосій: на двох лежаках напівлежать на подушках четверо юнаків, на головах – вінки з плюща. Троє з них грають в коттаб. Між двома лежаками стоїть розвернута праворуч дівчина у хітоні, грає на флейті. Перед кожним лежаком стоїть по два столики. Ліворуч від симпосіастів зображено увінчаного юнака з мантією навколо лівого плеча; він біжить в їх сторону; у правій руці – спис. З правого краю сюжету – увінчаний юнак з мантією, обмотаною навколо стегон. У правій руці юнака ойнахойя, у лівій – предмет, інтерпретований як фільтр для очищення вина. Між юнаком і симпосіастами на лежаку стоїть велика посудина на тринозі, верхня	-

[265]Dinos. Museum number 1842,0728.841. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-841. (дата звернення: 27.08.2021).

						частина триноги задрапована у матерію з каймою й елементами декору. Фігури юнаків масивні, не атлетичні.	
1.19.	Кратер[266]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS2464	202691	V ст.	Сторона А: симпосій. Двоє бородатих чоловіків на окремих лежаках, перед якими стоять столики. Між ними грає на авлосі бородатий чоловік у накинутому гіматії. Над симпосіастом, що сидить ліворуч, висить кілік. Сторона Б: сцена спілкування хлопчика і двох юнаків. Вони у гіматіях, двоє закутані з головою.	-
1.20.	Кратер[267]	Лувр (Франція)	N2644	10869	400-300 рр.	Сторона А: четверо увінчаних юнаків на лежаку. Перед лежаком столик і платформа з круглими предметами, між якими стоїть жінка, котра грає на авлосі. Сторона Б: троє юнаків у гіматіях, зі стрічками на головах.	-
1.21.	Кратер[268]	Британський музей (Великобританія)	1867,0508.1296 (F54)	218200	350 р.	Сторона А: симпосій за участі двох юнаків і жінки. Жінка з зібраним прикрашеним волоссям, сережками, намистом, браслетами, зображена по центру. У піднятій правій руці тримає фіал, ноги накриті гіматієм. З боків від неї – симпосіасти-юнаки з піднятими вверх правими руками. Юнак, котрий сидить ліворуч,	-

[266] Column krater. Object Number MS2464. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/223301. (дата звернення: 27.08.2021).
[267] 10869, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, N2644. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/77D193B9-0CE1-4EE9-96F5-D9AB69924BAA. (дата звернення: 27.08.2021).
[268]Bell krater. Museum number 1867,0508.1296. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1296. (дата звернення: 27.08.2021).

						розвернув праворуч голову, прикрашену стрічкою зі звішаними до грудей кінцями, тулуб до стегон вкритий гіматієм. Юнак, котрий сидить праворуч, має на голові подвійну стрічку, зі спущеними до грудей кінцями, ноги накриті гіматієм. Позаду симпосіастів рослинний орнамент. Зображення грубе. Юнаки мають не атлетичну статуру. Сторона Б: троє ефебів у гіматіях.	
1.22.	Кратер[269]	Британський музей (Великобританія)	1890,0702.1 (F2)	230358	350-340 рр.	Сторона А: симпосій за участі чотирьох безбородих юнаків, котрі парами сидять на двох лежаках. Перед лежаками стоять столики. По центру, між двома лежаками, жінка у хітоні, з зібраним волоссям, рухи її рук нагадують танок. Над юнаками висять грона винограду. Сторона Б: троє ефебів у гіматіях.	-
2. Сцени з іншими видами дозвілля							
2.1.	Амфора[270]	Британський музей (Великобританія)	1837,0609.65 (B182)	301522	540-520 рр.	Сторона А: гра у м'яч. Ліворуч сидить бородатий чоловік – тренер або суддя, котрий тримає перед собою обома руками м'яч, поряд стоїть палиця. Перед тренером вишикувались один за одним двоє юнаків і бородатий чоловік: вони тримають руки на трохи зігнутих колінах; на плечах у них сидять хлопчики, котрі мають ловити м'яч	-

[269]Bell krater. Museum number 1890,0702.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1890-0702-1. (дата звернення: 27.08.2021).
[270]Amphora. Museum number 1837,0609.65. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-65. (дата звернення: 27.08.2021).

						(перший хлопчик простягнув вперед дві руки, наступні два підняли праві руки). Сторона Б: проводи ефеба у пеплосі та хламіді; він тримає за вузду коня, в іншій руці тримає палицю. З боків – проводжаючі безбороді чоловіки.	
2.2.	Кратер[271]	Музей археології та антропології Пенсільванського університету (США)	MS5682	215290	430-410 рр.	Сторона А: чотири безбородих юнаки-мисливці. Один тримає впольованого зайця. Сторона Б: спілкування трьох хлопчиків.	-

[271] Bell krater. Object Number MS5682. *PennMuseum.* URL: https://www.penn.museum/collections/object/13490. (дата звернення: 27.08.2021).

Додаток Д
Вазопис із зображенням дітей

№ з/п	Тип вази	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Інвентарний номер за базою кераміки Дж. Бізлі	Датування (до н.е.)	Опис сюжету
1. Сцени побуту дітей, зображених із захисними амулетами						
1.1.	Лекіф[272]	Британський музей (Великобританія)	1863,0728.450	-	450-400 рр.	Немовля, оперезане стрічкою з амулетами, повзе.
1.2.	Хоес[273]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	95.52	4199	450-400 рр.	Оперезаний стрічкою з амулетами хлопчик повзе і тягнеться рукою до собаки.
1.3.	Хоес (фрагмент)[274]	Музей Тюбінгенського університету Еберхарда Карла (Німеччина)	S101607	4198	450-400 рр.	Оперезаний стрічкою з амулетами хлопчик повзе і тягнеться рукою до собаки.
1.4.	Хоес[275]	Лувр (Франція)	CA2915	14730	450-400 рр.	Оперезане стрічкою з амулетами немовля повзе з витягнутою правою рукою до предмета перед собою.
1.5.	Хоес[276]	Музей замку	AHV66	8003	450-400 рр.	Дитина, оперезана стрічкою з амулетами, повзе до

[272] Squat lekythos. Museum number 1863,0728.450. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1863-0728-450. (дата звернення: 27.08.2021).
[273] 4199, Athenian, Boston (MA), Museum of Fine Arts, Brussels, Van Branteghem, 95.52. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/28F6CB90-2059-4EA0-AB37-17D09A3E10E7. (дата звернення: 27.08.2021).
[274] 4198, Athenian, Tűbingen, Eberhard-Karls-Universitat, Archaologisches Institut, E127. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/99F87FCF-238A-46A3-B881-B0BFED629947. (дата звернення: 27.08.2021).
[275] 14730, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, London, Market, Sotheby's, CA2915. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/826A46D3-C4CF-4F49-920C-14B16F0C9B66. (дата звернення: 27.08.2021).
[276] 8003, Athenian, Gotha, Schlossmuseum, AK328. *Classical art research centre.* URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/0D77EA81-CA91-4089-A773-64F541367CC5. (дата звернення: 26.03.2018).

		м. Гота (Німеччина)				вази. За вазою – платформа із написом «καλός», на якій стоїть інша ваза і лежать предмети, можливо, фрукти.
1.6.	Лекіф[277]	Британський музей (Великобританія)	1836,0224.207 (E633)	13688	440 р.	Оперезане стрічкою з амулетами немовля спирається на коліна, руки підняті вперед і вверх.
1.7.	Лекіф[278]	Британський музей (Великобританія)	1877,0930.37 (E677)	21525	430-400 рр.	Немовля, оперезане стрічкою з амулетами, повзе праворуч, до круглого предмета.
1.8.	Лекіф[279]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.234 (E679)	-	430-400 рр.	Немовля повзе з палицею у правій руці до круглого предмета. Через ліве плече одягнена стрічка з амулетами, на правій руці браслет.
1.9.	Лекіф[280]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.235 (E680)	-	430-400 рр.	Немовля повзе з витягнутою вперед правою рукою до круглого предмета. Через ліве плече одягнена стрічка з амулетами, на правій руці браслет.
1.10.	Хоес[281]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.1123 (E549)	9028498	425-400 рр.	Немовля повзе до столика і тягне до нього ліву руку. На руках і нозі немовляти браслети, тіло оперезано через плече. Браслети і пояс, вірогідно, є захисними амулетами.
1.11.	Хоес[282]	Лувр (Франція)	CA2916	16351	425-375 рр.	Немовля зі стрічкою на голові, оперезане стрічкою з амулетами, повзе до м'яча, тягне до нього праву руку.
1.12.	Хоес[283]	Цюрихський університет (Швейцарія)	2505	1502	425-375 рр.	Немовля, оперезане стрічкою з амулетами, напівприсядки, з витягнутими вперед руками. Перед ним на підлозі стоїть ваза.
1.13.	Хоес[284]	Художньо-	IV 1973	16300	420 р.	Немовля з амулетами на тілі повзе до цуценяти.

[277]Lekythos. Museum number 1836,0224.207. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1836-0224-207. (дата звернення: 27.08.2021).
[278]Squat lekythos. Museum number 1877,0930.37. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1877-0930-37. (дата звернення: 27.08.2021).
[279] Squat lekythos. Museum number 1864,1007.234. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-234. (дата звернення: 27.08.2021).
[280]Squat lekythos. Museum number 1864,1007.235. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-235. (дата звернення: 27.08.2021).
[281] Chous. Museum number 1842,0728.1123. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-1123. (дата звернення: 27.08.2021).
[282] 16351, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2916. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/9A4C0BB7-C6F1-4047-8FAD-27468B46C0BB. (дата звернення: 27.08.2021).
[283] 1502, Athenian, Zurich, University, 2505. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/CC519058-1783-4934-8005-3F1FCA3E83EE. (дата звернення: 27.08.2021).

		історичний музей, Відень (Австрія)				
1.14.	Хоес[285]	Художньо-історичний музей, Відень (Австрія)	IV 1972	16374	420 р.	Немовля з амулетами на тілі сидить з розведеними в сторони руками.
1.15.	Хоес[286]	Британський музей (Великобританія)	1877,0805.5 (E548)	9017278	420-400 рр.	Хлопчик повзе і правою рукою тягнеться до м'ячика. На голові у нього тенія, тіло, вірогідно, оперезане стрічкою з амулетами.
1.16.	Хоес[287]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	10.182	3413	420-410 рр.	Оперезаний стрічкою з амулетами хлопчик стоїть поряд з оленем.
2. Сцени побуту дітей (захисні амулети відсутні)						
2.1.	Хоес[288]	Лувр (Франція)	CA2911	16343	475-425 рр.	Хлопчик з возиком у правій руці біжить до столу, поряд з яким стоїть ойнахойя.
2.2.	Хоес[289]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	1265	4194	450-400 рр.	Хлопчик стоїть перед маленьким леопардом і тягне до нього руки. Позаду хлопчика стілець.
2.3.	Хоес[290]	Музей витончених мистецтв (Бостон,	01.8086	4200	450-400 рр.	Хлопчик з предметом у правій руці стоїть, тримаючись руками за столик, на якому сидить пташка. Позаду хлопчика – возик.

[284]Knabe und Hund. INV. NR. Antikensammlung, IV 1973. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: http://www.khm.at/objektdb/detail/54695/?offset=106&lv=list. (дата звернення: 27.08.2021).

[285]Sitzender Knabe. INV. NR. Antikensammlung, IV 1973. *Kunst Historisches Museum Wien.* URL: http://www.khm.at/objektdb/detail/54694/?offset=113&lv=list. (дата звернення: 27.08.2021).

[286] Chous. Museum number 1877,0805.5. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1877-0805-5. (дата звернення: 27.08.2021).

[287] 3413, Athenian, Boston (MA), Museum of Fine Arts, 10.182. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/48A7ABB9-2B76-4E86-98DF-0E7BAF060A43. (дата звернення: 27.08.2021).

[288] 16343, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2911. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/00D1EB4B-E4D9-4820-B161-DEE3EAB905AE. (дата звернення: 27.08.2021).

[289] 4194, Athenian, Athens, National Museum, 1265. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/6C669FE8-3849-4328-ACBB-B5CCB14BCA1B. (дата звернення: 27.08.2021).

[290] 4200, Athenian, Lewes, Warren, Boston (MA), Museum of Fine Arts, 01.8086. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/BB98DB34-E558-4479-96B7-F1203C61A3D0. (дата звернення: 27.08.2021).

		США)				
2.4.	Хоес[291]	Лувр (Франція)	CA2910	16304	450-400 рр.	Хлопчик сидить навприсядки або танцює на стільчику. Праворуч від нього сидить собака. Між хлопчиком і собакою стоїть хоес.
2.5.	Хоес[292]	Лувр (Франція)	CA2908	4190	450-400 рр.	Одягнений хлопчик іде з м'ячиком у правій руці до столика, торкаючись його лівою рукою. На столику лежить одяг.
2.6	Хоес[293]	Британський музей (Великобританія)	1910,0615.4	11041	440-430 рр.	Немовля сидить у спеціальному стільчику. У правій руці іграшка, до якої розвернена голова немовляти. Праворуч від стільчика стоїть возик, ліворуч глечик.
2.7.	Лекіф[294]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.89 (E681)	-	430-400 рр.	Немовля повзе до рослини.
2.8.	Хоес[295]	Лувр (Франція)	MN767	16272	425-375 рр.	Хлопчик біжить з простягнутими руками до возика. На лівому плечі висить плащ.
2.9.	Хоес[296]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.929 (E534)	16244	420-400 рр.	Хлопчик іде до столика із сувоєм, що може бути його одягом. На столі стоїть глечик з вінком навколо нього.
2.10.	Хоес[297]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.231 (E527)	10232	420-400 рр.	Маленький хлопчик з гіматієм на лівому плечі йде вправо, граючи на хелусі й схиливши до нього голову. Попереду біжить собачка з предметом схожим на ойнахойю на спині. Позаду хлопчика крокує пташка.
2.11.	Хоес[298]	Британський	1928,0117.61	20217	420-400 рр.	Хлопчик у гіматії, з пташкою у руках і возиком.

[291] 16304, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2910. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/654E0124-EFED-4578-8479-685A33DBA273. (дата звернення: 27.08.2021).
[292] 4190, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2908. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/1B21A99C-6605-441D-9BC3-E59D1981C6B4. (дата звернення: 27.08.2021).
[293] Chous. Museum number 1910,0615.4. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1910-0615-4. (дата звернення: 27.08.2021).
[294]Squat lekythos. Museum number 1864,1007.89. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-89. (дата звернення: 27.08.2021).
[295] 16272, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, MN767. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/92D55733-1982-4CCB-9F0D-3D81C32031DA. (дата звернення: 27.08.2021).
[296]Chous. Museum number 1842,0728.929. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-929. (дата звернення: 27.08.2021).
[297]Chous. Museum number 1864,1007.231. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-231. (дата звернення: 27.08.2021).
[298] Chous. Museum number 1928,0117.61. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1928-0117-61. (дата звернення: 27.08.2021).

		музей (Великобританія)				Стоїть обличчям до столу.
3. Сцени із зображенням дітей у присутності жінок						
3.1.	Гідрія[299]	Британський музей (Великобританія)	1873,0820.350 (E219)	217063	440-430 рр.	Жінка, вірогідно мати, сидить на стільчику і простягає руки до дитини, яку передає їй інша жінка, вірогідно нянька. Дитина простягає руки до матері. Між жінками стоїть столик.
3.2.	Пеліка[300]	Британський музей (Великобританія)	1864,1007.189 (E396)	215016	440-420 рр.	Сторона А: малюк, піднявши голову, повзе до жінки, котра стоїть праворуч, одягнена у хітон з апоптигмою. Жінка нахилила голову, дивиться на малюка і простягає руки, закликаючи його. Ліворуч стоїть бородатий чоловік, що спирається на палицю і дивиться на малюка. На голові у малюка віночок, у жінки й чоловіка – стрічки. По центру, над малюком, висить орнаментований ковпак. Сцена інтерпретована як навчання ходьбі. Сторона Б: ефеб у гіматії простягає у витягнутій правій руці фіал.
3.3.	Хоес[301]	Британський музей (Великобританія)	1910,0615.3	-	430-410 рр.	Побутова сцена. Жінка сидить за столом. Хлопчик у гіматії стоїть перед столом, тягнучи до нього праву руку й тримаючи горщик у лівій.
3.4.	Хоес[302]	Лувр (Франція)	MNB3061	16516	425-375 рр.	Оперезане стрічкою з амулетами немовля правою рукою спирається на столик. Ліворуч від столика, схилившись над ним, стоїть жінка, яка простягає дитині хоес.
4. Сцени з зображенням гри дітей						
4.1.	Хоес[303]	Лувр (Франція)	CA2912	16069	450-400 рр.	Хлопчик з гілочкою у правій руці простягає руки до

[299] Hydria. Museum number 1873,0820.350. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-350. (дата звернення: 27.08.2021).
[300]Pelike. Museum number 1864,1007.189. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-189. (дата звернення: 27.08.2021).
[301] Chous. Museum number 1910,0615.3. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1910-0615-3. (дата звернення: 27.08.2021).
[302] 16516, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, MNB3061. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/584FFC14-380E-413A-8B49-06F27A87D138. (дата звернення: 27.08.2021).
[303] 16069, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2912. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/95D93E26-7363-40D8-AD4A-B369C9F52F3C. (дата звернення: 27.08.2021).

						іншого хлопчика, який відповзає вліво. Діти оперезані стрічками з амулетами, на лівих ногах також стрічки.
4.2.	Хоес[304]	Британський музей (Великобританія)	1910,0615.5	-	425-400 рр.	Двоє оголених хлопчиків везуть третього на возику. Третій хлопчик одягнений у гіматій, у правій руці тримає паличку, якою підганяє дітей, що його везуть.
4.3.	Хоес[305]	Женевський музей мистецтва і історії (Швейцарія)	16901	2692	425-375 рр.	Хлопчик везе у возику молодшого хлопчика.
4.4.	Хоес[306]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	25.78.48	3753	420 р.	Двоє хлопчиків грають у м’яч.
4.5.	Хоес[307]	Британський музей (Великобританія)	1873,0111.9 (E550)	2309	420-400 рр.	Гра двох хлопчиків, між якими стоїть столик. Хлопчик нахилився вперед і простягнув руки в сторону столика, тримаючи в одній руці якийсь предмет. Другий хлопчик спирається лівою рукою на столик, правою тримається за бік. На хлопчиках стрічки з амулетами, браслети на лівих руках. Позаду стоїть іграшка – возик. На столику і біля нього лежать круглі предмети, інтерпретовані як фрукти.
4.6.	Хоес[308]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.928 (E537)	4184	420-400 рр.	Гра двох хлопчиків, один з яких, вірогідно, штовхнув другого. Хлопчики оперезані стрічками з амулетами.
4.7.	Хоес[309]	Британський	1873,0111.11	1333	420-400 рр.	Гра двох хлопчиків. Оперезаний стрічкою з

[304] Chous. Museum number 1910,0615.5. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1910-0615-5. (дата звернення: 27.08.2021).
[305] 2692, Athenian, Geneva, Musee D'art Et D'histoire, 16901. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/05ABEF7B-9F54-4CEA-BBEE-96E59ECA0031. (дата звернення: 27.08.2021).
[306] 3753, Athenian, New York (NY), Metropolitan Museum, 07.286.4. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/0810B8B5-F5AF-4FC2-9337-57C622CAA951. (дата звернення: 27.08.2021).
[307] Chous. Museum number 1873,0111.9. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0111-9. (дата звернення: 27.08.2021).
[308] Chous. Museum number 1842,0728.928. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-928. (дата звернення: 27.08.2021).

		музей (Великобританія)	(E536)			амулетами хлопчик сидить на підлозі, у лівій руці тримає возика, праву простягає до винограду, який дає йому другий хлопчик. Хлопчик, який простягає виноград, у лівій руці, позаду себе, тримає возик. Зліва на стільчику і справа на підлозі стоять ойнахойї.
5. Сцени із зображенням участі дітей в релігійних заходах						
5.1.	Кратер[310]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	14.130.14	-	750-735 рр.	Поховальний обряд. Разом із дорослими біля померлого зображено двох дітей.
5.2.	Хоес[311]	Лувр (Франція)	CA8	15596	475-425 рр.	Танцюючий юнак у шоломі, зі списом у лівій руці. Перед ним стоїть хоес. Сцена може бути інтерпретована як пірріха.
5.3.	Хоес[312]	Лувр (Франція)	CA1683	15556	450-400 рр.	Хлопчик з возиком у лівій руці. Праву руку простягає до вівтаря. За вівтарем стоять герм і хоес.
5.4.	Хоес[313]	Британський музей (Великобританія)	1869,0614.2 (E551)	10224	425-400 рр.	Два хлопчики з вінками на головах під час святкового бенкету. Посередині стіл, на якому стоїть ойнахойя, лежать фрукти і квітка. Ліворуч біля столу стоїть хлопчик; у правій руці тримає над ойнахойєю канфар. Праворуч стоїть хлопчик; він схилився над столом, у руках тримає посудину.
5.5.	Хоес[314]	Британський музей (Великобританія)	1842,0728.927 (E533)	15948	420-400 рр.	Танцюючий хлопчик. Руки підняті на рівні плечей і розведені в сторони, ліва нога піднята. Праворуч від дитини вівтар, ліворуч – глечик на підлозі.
5.6.	Хоес[315]	Лувр (Франція)	CA2929	15835	400-300 рр.	Хлопчик зі стрічкою на голові йде з факелом у

[309]Chous. Museum number 1873,0111.11. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0111-11. (дата звернення: 27.08.2021).
[310] Terracotta krater. Accession number 14.130.14. Heilbrunn timeline of art history. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248904. (дата звернення: 02.09.2018).
[311] 15596, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA8. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/6A37E17B-A05A-45BC-9E8E-3E1EFC11B4B7. (дата звернення: 27.08.2021).
[312] 15556, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA1683. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/B1DC351F-AF90-49F0-A785-ED6802929691. (дата звернення: 27.08.2021).
[313] Chous. Museum number 1869,0614.2. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1869-0614-2. (дата звернення: 27.08.2021).
[314] Chous. Museum number 1842,0728.927. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0728-927. (дата звернення: 27.08.2021).

						правій руці і випічкою у лівій. Попереду біжить собака, позаду стоїть возик.
6. Сцени із зображенням дітей, у яких присутній виноград						
6.1.	Хоес[316]	Лувр (Франція)	CA2889	16144	450-400 рр.	Немовля повзе, спираючись руками на платформу, на якій стоїть предмет. Позаду висить ґроно винограду.
6.2.	Хоес[317]	Лувр (Франція)	MNB1157	4307	450-400 рр.	Хлопчик з ґроном винограду у руках іде до столика, на якому стоять півник і ойнахойя. Навколо тулуба й на нозі хлопчика стрічки з амулетами, на лівій руці звисає плащ. Позаду хлопчика стоїть возик.
6.3.	Хоес[318]	Національний археологічний музей Афін (Греція)	1224	4308	425-375 рр.	Двоє хлопчиків обабіч столика, на якому стоїть лебідь. Ліворуч хлопчик присів, праворуч хлопчик тримає ґроно винограду, який дає лебедю.
6.4.	Хоес[319]	Музей Мартіна фон Вагнера університету Вюрцбургу (Німеччина)	H4703	1286	425-375 рр.	До хлопчика, який сидить на стільчику з ґроном винограду у руках, повзе немовля, оперезане стрічкою з амулетами.
6.5.	Хоес[320]	Лувр	L75	16354	425-375 рр.	Немовля зі стрічкою на голові, оперезане стрічкою з амулетами, тягнеться вверх, до грона винограду; лівою рукою спирається на столик перед собою. Позаду немовляти висить ґроно винограду. Перед

[315]15835, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2929. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/8A574F01-5B4F-4EF8-BABB-58F17E3A44C2. (дата звернення: 27.08.2021).

[316] 16144, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2889. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/27F9480A-FDBC-4020-93DA-C4526FD8B77F. (дата звернення: 27.08.2021).

[317] 4307, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, MNB1157. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/1553D428-17A2-4DCB-8381-E9309D620A9D. (дата звернення: 27.08.2021).

[318] 4308, Athenian, Athens, National Museum, 1224. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/DF435F00-9F99-4009-B939-CA65DEF77AB2. (дата звернення: 27.08.2021).

[319] 1286, Athenian, Wurzburg, Universitat, Martin von Wagner Mus., H4703. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/64BCB9D1-D183-4FFE-B951-9DC8CEB80415. (дата звернення: 26.03.2018).

[320] 16354, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, L75. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/6EEA8585-7FA9-4B3E-A961-8113073B90D1. (дата звернення: 27.08.2021).

						столиком, ліворуч, жінка в образі Ніки. За жінкою стоїть ойнахойя та висить ґроно винограду.
6.6.	Хоес[321]	Лувр (Франція)	CA2505	10226	425-375 рр.	Немовля повзе до китиці винограду, дивиться на мишу, що повзе по стіні.
6.7.	Хоес[322]	Лувр (Франція)	L74	16355	400-300 рр.	Праворуч – хлопчик з ґроном винограду у правій руці. На голові стрічка, навколо тулубу – стрічка з амулетами. Ліворуч – молодша дитина зі стрічкою на голові, лівою рукою спирається на платформу, у правій тримає доверху гілочку. На платформі стоїть ойнахойя.
6.8.	Хоес[323]	Лувр (Франція)	CA2961	16011	400-300 рр.	Хлопчик іде з возиком. Навколо його правої ноги стрічка з амулетами. Праворуч від хлопчика стоїть жінка з ґроном винограду у простягнутій руці, до винограду тягнеться оленя.

[321] 10226, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2505. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/A5CFE8C9-0C90-4B10-B66B-456E48DD3030. (дата звернення: 27.08.2021).
[322] 16355, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, L74. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/30B12D40-574C-471F-A8A5-2D15C03894F5. (дата звернення: 27.08.2021).
[323] 16011, Athenian, Paris, Musee Du Louvre, CA2961. *Classical art research centre*. URL: http://www.beazley.ox.ac.uk/record/5669F2B0-0A9D-4AB9-A707-1D8798A87232. (дата звернення: 27.08.2021).

Додаток Е
Скульптура

№ з/п	Тип скульптури	Місце зберігання	Інвентарний номер у колекції музейного зібрання	Датування (до н.е.)	Опис сюжету
1. Скульптура з зображенням атлетів					
1.1.	Юнак (бронзова статуетка)[324]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	07.286.92	бл. 500 р.	Статуетка передає пропорційну й атлетичну фігуру юнака.
1.2.	Мисливець (бронзова статуетка)[325]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	1972.118.71	початок V ст.	Статуетка мисливця з добре вираженою мускулатурою й пропорційною фігурою.
1.3.	Дискобол (бронзова статуетка)[326]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	07.286.87	480-460 рр.	Фігура атлета пропорційна, має добре виражену мускулатуру. Атлет тримає диск у піднятій над головою лівій руці, тулуб трохи нахилений вправо. Права рука статуетки втрачена.
1.4.	Юнак (бронзова статуетка)[327]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	08.258.10	бл. 470 р.	Статуетка юнака з пропорційною й акцентованою на атлетизмі фігурою. Права рука зігнута і притиснена до грудей, що інтерпретовано, як жест вшанування.
1.5.	Боксер (бронзова статуетка)[328]	Музей витончених мистецтв (Бостон, США)	01.7475	сер. V ст.	Юнак-атлет тримає піднятою праву руку, що інтерпретовано як жест перемоги або молитви. У лівій, опущеній руці, шкіряні ремінці для перемотування рук боксера. Статуетка передає атлетизм юнака, однак фігура непропорційна.

[324]Statuette of a youth. Accession Number: 07.286.92. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247972. (дата звернення: 27.08.2021).
[325] Bronze statuette of a hunter. Accession Number: 1972.118.71. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/255384. (дата звернення: 27.08.2021).
[326]Bronze diskos thrower. Accession Number: 07.286.87. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247967. (дата звернення: 27.08.2021).
[327] Bronze youth. Accession Number: 08.258.10. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248082. (дата звернення: 27.08.2021).
[328]Statuette of victorious boxer. Accession Number 01.7475. *Museum of Fine Arts Boston.* URL: https://collections.mfa.org/objects/195. (дата звернення: 27.08.2021).

1.6.	Атлет (бронзова статуетка)[329]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	08.258.11	450 р.	Статуетка атлета, який завершує стрибок (за іншою інтерпретацією бігун на старті). Фігура атлета пропорційна, мускулатура виділена в загальних рисах.
1.7.	Юнак (бронзова статуетка)[330]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	74.51.5679	кінець V ст.	Статуетка юнака з чітко вираженою мускулатурою, пропорційністю фігури. Є зразком втілення канону Поліклета.
1.8.	Поховальна стела (мармур)[331]	Музей мистецтва Метрополітен (США)	08.258.41	375-350 рр.	Поховальна стела юнака Сострата сина Тейсандра з дему Пеанії. Сострат зображений у вигляді атлета зі стригилом у правій руці. Поруч стоїть хлопчик-прислужник з арибалом у руці та одягом, перекинутим через ліве плече. Стела відображає фізичну красу юнака.
2. Скульптура з зображенням релігійних сюжетів					
2.1.	Рельєф (фрагмент)[332]	Британський музей (Великобританія)	1816,0610.279	V ст.	Сцена жертвоприношення. У правій, втраченій, частині рельєфу була сцена бенкету. Зберігся фрагмент лежака і частина фігури жінки в хітоні, котра сидить в лівій частині лежака. Ліворуч від лежака вівтар. В його сторону рухається процесія з трьох дорослих і чотирьох дітей, котрі ведуть жертовну тварину – вірогідно, барана. Зображення за процесією інтерпретоване як голова коня.
2.2.	Рельєф поховальний[333]	Британський музей (Великобританія)	1805,0703.440	400 р.	Сцена жертвоприношення Асклепію. На лежаку бенкетуючі юнак і чоловік з ритоном у правій руці, ліворуч від них сидить жінка у хітоні. Біля лежака, ліворуч, стоїть юнак з ритоном у руці. Перед ним вівтар. Далі – сім`я з чотирьох дорослих і двох маленьких дітей, котрі женуть перед собою жертовну тварину – свиню. Біля підніжжя лежака – змії.
2.3.	Рельєф вотивний (фрагмент)[334]	Британський музей (Великобританія)	1816,0610.361	400-380 рр.	На збереженому фрагменті рельєфу, інтерпретованому як вірогідна сцена жертвоприношення сину й доньці Асклепія,

[329]Bronze athlete. Accession Number: 08.258.11. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248083. (дата звернення: 27.08.2021).
[330]Bronze youth. Accession Number: 74.51.5679. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/244557. (дата звернення: 27.08.2021).
[331]Marble stele (grave marker) of Sostratos. Accession Number: 08.258.41. *The Metropolitan museum of art.* URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248113. (дата звернення: 27.08.2021).
[332]Relief. Museum number 1816,0610.279. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1816-0610-279. (дата звернення: 27.08.2021).
[333]Relief. Museum number 1805,0703.440. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1805-0703-440. (дата звернення: 27.08.2021).
[334]Relief. Museum number 1816,0610.361. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1816-0610-361. (дата звернення: 27.08.2021).

					зображено фрагменти трьох фігур. Ліворуч – людина здійснює жертвоприношення, тримає якийсь предмет у руках. По центру більша за зростом фігура юнака, котрий простягає праву руку в сторону запропонованого предмета, на його лівому плечі накинутий гіматій. Складки одягу, які збереглись в правій частині рельєфу, інтерпретовані фрагментами фігури жінки.
2.4.	Рельєф[335]	Британський музей (Великобританія)	1864,0220.11	400-360 рр.	Праворуч вівтар. Перед вівтарем стоїть хлопчик у гіматії, зі стрічкою на голові. Хлопчик тримає над вівтарем факел. Позаду нього чоловіча фігура у гіматії; три фігури оголених юнаків атлетичної постави.
2.5.	Вотивний рельєф[336]	Британський музей (Великобританія)	1973,0103.11	IV ст.	Частина вотивного рельєфа, що зображує релігійну процесію: перед чотирма дорослими у гіматіях стоять двоє дітей.
2.6.	Вотивний рельєф[337]	Британський музей (Великобританія)	1816,0610.189	IV ст.	Частина вотивного рельєфа, що зображує релігійну процесію за участі жінок та двох дітей.
3. Скульптура з зображенням немовлят					
3.1.	Стела намогильна[338]	Британський музей (Великобританія)	1894,0616.1	400 р.	Праворуч на стільчику сидить молода жінка – померла, що тримає в руках покладену на коліна відкриту шкатулку. Перед жінкою служниця, тримає на руках сповите немовля.
4. Скульптура з зображенням сцен навчання					
4.1.	Статуетка теракотова[339]	Британський музей (Великобританія)	1896,1021.4	кінець IV ст.	Статуетка зображує навчання хлопчика письму. На стільчику сидить старий чоловік, схожий на сатира, котрий пише на табличці, яку тримає в руках. Біля його правої руки стоїть оголений хлопчик. Статуетка інтерпретована як вірогідне зображення Силена і Діоніса.

[335]Relief. Museum number 1864,0220.11. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-0220-11. (дата звернення: 27.08.2021).
[336]Relief. Museum number 1973,0103.11. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1973-0103-11. (дата звернення: 27.08.2021).
[337]Relief. Museum number 1816,0610.189. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1816-0610-189. (дата звернення: 27.08.2021).
[338]Stela. Museum number 1894,0616.1. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1894-0616-1. (дата звернення: 27.08.2021).
[339] Figure. Museum number 1896,1021.4. *The British Museum.* URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1896-1021-4. (дата звернення: 27.08.2021).